THE STUDENT'S EDITION.

OF THE

FIRST TANTRA,

OF

VISHNUS'ARMAN.

Edited with a short Sans. Commentary, a literal English Translation of almost all the slokas occurring in it and of difficult prose passages, and critical, and explanatory notes in English.

BY

M. R. Kale B. A.

Author of "Higher Sanskrit Grammar" &c. &c.

PRINTED BY B. S. NEVREKER AT HIS "SUDHAKER" PRINTING PRESS,

NO. I, GIRGAON BACK ROAD, BOMBAY.

AND

PUBLISHED BY VINAYAK NARAYEN MULGAOKAR,

Proprietor of the firm of Messrs,

GOPAL NARAYEN & Co.,

Kalbadevi Road, BOMBAY.

PRICE 12. As.

PREFACE.

The Panchatantra of Vis'nus'arman, long known in Europe under the title of 'The fables of Bidpai or Pilpay' was composed in the 5th century A. D., if not earliar. For it was translated by order of King Khosru Anus'irvan in the sixth century A. D. into Pehlevi, the literary language of Persia at that time. The apologues and fables contained in it must have been current among the people before they were arranged in the present form by Vis'nus'arman. But the credit of making the work both interesting and instructive by the admixture of illustrative verses from different works certainly belongs to its compiler. The Panchatantra is so called from its being divided into five tantras or books*—each treating of a particular subject and conveying a distinct practical lesson. It is also styled Panchopàkhyána (the compilation of five stories) in many manuscripts. Vishnus'arman, as the quotations show, was well acquainted with politics, the aphorisms of Vâtsyâyana, ancient history and the science of astronomy. His language is easy and at the same time idiomatic. Vis'nus'arman's original object may have been, as he tells us, the instruction of the sons of a king in the moral science or rather the conduct of human affairs (Nìti). But the book has a permanent value and will ever be read with eager curiosity.

The Panchatnntra, like the Hitopades'a, is widely read by students all over India. The present edition, of which the First Tantra is now offered to the public, is especially intended for such of the students as have not the means of securing private assistance. Any student who has mas-

* Though now divided into only five books it is shown by the evidence of the oldest translation to have at one time embraced twelve. What its original name was we cannot say, but it may not improbably have been called after the two jackals, Karataka and Damanaka, who play a prominent part in the first book; for the title of the old Syriac version is Kalilag and damnac, and that of the Arabic translation Kalilah and Dimnah.

Prof. Macdonell, *History of San. Lit.*

tered Dr. Bha'ndarkar's 1st Book and the first 20 lessons of the Sec. Book, will understand the text without any difficulty, if he reads it along with the notes or the translation. A full translation has been given of all difficult S'lokas. But in the case of easier ones, the translation stops after giving a rendering of the unintelligible parts only. The same has been done with regard to the difficult prose passages. Thus there is scope left for the boys to exercise their owu brain power. A short com. explaining all puzzling compounds, and giving the prose order of difficult s'lokas has been added. In the case of intricate passages I have added, sometimes a word, at others a sentence or two to make the sense clear. The exigencies of space, however, did not permit me to add full explanations. But what is given is sufficient to make the text intelligible to a student of ordinaly understanding. A special feature of the present ed. is this–that it gives different readings and some additional slokas found in two mss consulted by me. Three new stories (although they seem to be interpolated, as they are neither written in the style of Panchatantra nor appear to be much to the point) found in one Mss. are added at the end as a matter of some interest to the students and the general reader.

The theme of the first book is 'The separation of friends' or the story of a bull and a lion who after being introduced to each other by a jackal become close friends. The jackal, however, finding himself neglected, brings about a rupture between the two friends. The bull is killed in the fight that ensues and the jackal bscomes the prime-minister of the lion, thus getting the fruit of his machinations. The story is thus intended to show how deigning persons succeed, in this world, in destroying the friendship of two innocent and unsuspecting persons. We should, therefore, be on our guard when we come in contact with such persons and without allowing ourselves to be misled by their representation, should act with due caution.

Any suggestions as to the improvement of meaning &c. will be gladly received.

Girgaon Back Road, BOMBAY.
1st December 1911.

M. R. K.

॥ श्रीः ॥

पञ्चतन्त्रम् ।

कथामुखम् ।

ओं नमः श्रीशारदागणपतिगुरुभ्यः[1] । महाकविभ्यो नमः ॥

ब्रह्मा रुद्रः कुमारो हरिवरुणयमा वह्निरिन्द्रः कुबेर-
श्चन्द्रादित्यौ सरस्वत्युदधियुगनगा वायुरुर्वीभुजङ्गाः ।
सिद्धा नद्योऽश्विनौ श्रीर्दितिरदितिसुता मातरश्चण्डिकाद्या
वेदास्तीर्थानि यज्ञा गणवसुमुनयः पान्तु नित्यं ग्रहाश्च ॥ इति पद्यं क्वचित् ।

मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय ।
चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्तृभ्यः[2] ॥ १ ॥
सकलार्थशास्त्रसारं जगति समालोक्य विष्णुशर्मेदम् ।
तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम् ॥ २ ॥

तद्यथानुश्रूयते—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तत्र सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः प्रवरनृपमुकुटमणिमरीचिमञ्जरीचयचर्चितचरणयुगलः सकलकलापारंगतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव । तस्य त्रयः पुत्राः परमदुर्मेधसो वसुशक्तिरुग्रशक्तिरनेकशक्तिश्चेति नामानो बभूवुः । अथ राजा ताञ्शास्त्रविमुखानालोक्य सचिवानाहूय प्रोवाच—भोः ज्ञातमेतद्भवद्भिर्यन्ममैते त्रयोऽपि पुत्राः

ससुताय व्याससहिताय । सकलं च तदर्थशास्त्रं च तस्य सारः तम् । अर्थिनां सार्थः अर्थिसार्थः याचकसमूहः । सकलश्चासौ अर्थिसार्थश्च तस्य कल्पद्रुम इव स्थितः । प्रवराश्च ते नृपाश्च तेषां मुकुटे ये मणयस्तेषां मरीचीनां किरणानां मञ्जर्यस्तासां चयेन संघातेन चर्चितं चरणयुगलं यस्य । परमं दुष्टा मेधा येषां ते परमदुर्मेधसः । विगतं मुखं येषां ते विमुखाः । शास्त्रेभ्यो

---

१ इदमधिकं क्वचित्—नमो मनुबृहस्पतिव्यासवाल्मीकिप्रभृतिभ्यः । २ एतत्स्थाने-
वन्दे सरस्वतीं नित्यं वाङ्मनःकायकर्मभिः । वाक्समुद्रो यया बद्धो दुस्तर-
स्त्रिदशैरिव ॥ प्रणम्य विघ्नहर्तारं गणाधीशमुमासुतम् । नीतिशास्त्रमिदं वक्ष्ये
कथामार्गविवर्धनम् ॥ इमे पद्ये पुस्तकान्तरे ।

शास्त्रविमुखा विवेकरहिताश्च । तदेतान्पश्यतो मे महदपि राज्यं न सौख्यमावहति । अथवा साध्विदमुच्यते—

अज्ञातमृतमूर्खेभ्यो मृताजातौ सुतौ वरम् ।
यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जडो दहेत् ॥ ३ ॥
वरं गर्भस्रावो वरमृतुषु नैवाभिगमनं
वरं जातः प्रेतो वरमपि च कन्यैव जनिता ॥
वरं वन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसति
र्न चाविद्वान्रूपद्रविणगुणयुक्तोऽपि तनयः ॥ ४ ॥
किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न भक्तिमान् ॥ ५ ॥

तदेतेषां यथा बुद्धिप्रबोधनं भवति तथा कोऽप्युपायोऽनुष्ठीयताम् । अत्र च मद्दत्तां वृत्तिं भुञ्जानानां पण्डितानां पञ्चशती तिष्ठति । ततो यथा मम मनोरथाः सिद्धिं यान्ति तथानुष्ठीयताम् इति । तत्रैकः प्रोवाच—देव द्वादशभिर्वर्षैर्व्याकरणं श्रूयते । ततो धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि अर्थशास्त्राणि चाणक्यादीनि कामशास्त्राणि वात्स्यायनादीनि । एवं च ततो धर्मार्थकामशास्त्राणि ज्ञायन्ते । ततः प्रतिबोधनं भवति । अथ तन्मध्यतः सुमतिर्नाम सचिवः प्राह—अशाश्वतोऽयं जीवितव्यविषयः । प्रभूतकालज्ञेयानि शब्दशास्त्राणि । तत्संक्षेपमात्रं शास्त्रं किंचिदेतेषां प्रबोधनार्थं चिन्त्यतामिति । उक्तं च यतः—

अनन्तपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः ।
सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ६ ॥

तदत्रास्ति विष्णुशर्मा नाम ब्राह्मणः सकलशास्त्रपारंगमश्छात्रसंसदि लब्धकीर्तिः । तस्मै समर्पयतु एतान् । स नूनं द्राक्प्रबुद्धान्करिष्यति इति । स राजा तदाकर्ण्य विष्णुशर्माणमाहूय प्रोवाच—भो भगवन्

विमुखाः शा० । यावत् जीवस्तावत् । वृत्तिर्वर्तनजीवने इत्यमरः । मन्वादीनि मनुस्मृत्यादीनि । अविद्यमानः अन्तः यस्य तादृशः पारः यस्य तत् । अन्यैः सदृशा न भवन्तीति अनन्यसदृशाः तान् सर्वोत्कृष्टानित्यर्थः । शासनं राजदत्तावृत्तिः ।

१ अस्मात्परं-वरमिह वा सुतमरणं मा मूर्खत्वं कुलप्रसूतस्य । येन विबुधजनमध्ये जारज इव लज्जते मनुजः ॥ गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिणी ससंभ्रमा यस्य । तेनाम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या कीदृशी भवति ॥ इत्यधि. श्लोकौ.

मदनुग्रहार्थमेतानर्थशास्त्रं प्रति यथानन्यसदृशान्विदधासि तथा कुरु। तदाहं त्वां शासनशतेन योजयिष्यामि। अथ विष्णुशर्मा तं राजानमूचे—देव श्रूयतां मे तथ्यवचनम्। नाहं विद्याविक्रयं शासनशतेनापि करोमि। पुनरेतांस्तव पुत्रान्मासषट्केन यदि नीतिशास्त्रज्ञान्न करोमि ततः स्वनामत्यागं करोमि[१]।

अथासौ राजा तां ब्राह्मणस्यासंभाव्यां प्रतिज्ञां श्रुत्वा ससचिवः प्रहृष्टो विस्मयान्वितस्तस्मै सादरं तान्कुमारान्समर्प्य परां निर्वृतिमाजगाम। विष्णुशर्मणापि तानादाय तदर्थं मित्रभेद-मित्रप्राप्ति-काकोलूकीय-लब्धप्रणाश-अपरीक्षितकारकाणि चेति पञ्च तन्त्राणि रचयित्वा पाठितास्ते राजपुत्राः। तेऽपि तान्यधीत्य मासषट्केन यथोक्ताः संवृत्ताः। ततः प्रभृत्येतत्पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं बालावबोधनार्थं भूतले प्रवृत्तम्। किं बहुना।

अधीते य इदं नित्यं नीतिशास्त्रं शृणोति च।
न पराभवमाप्नोति शक्रादपि कदाचन॥ ७॥

इति कथामुखम्।

अथ मित्रभेदम्।

अथातः प्रारभ्यते मित्रभेदं नाम प्रथमं तन्त्रम्। यस्यायमादिमः श्लोकः—

वर्धमानो महान्स्नेहः सिंहगोवृषयोर्वने।
पिशुनेनातिलुब्धेन जम्बुकेन विनाशितः॥ १॥

तथा इत्यस्य भावः तथा साधु इति वा तथ्यं तस्य वचनम्। मित्रयोः भेदः स एव अभेदोपचारात्तन्नामकं तन्त्रम्। एवं मित्राणां प्राप्तिः सैव तन्त्रम्। अपरीक्षितस्य कारकः स एव तन्नामकं तन्त्रम्। काकाश्च उलूकाश्च काकोलूकास्तानधिकृत्य कृतं तन्त्रं काकोलुकीयम्। अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति छः (ईयप्रत्ययः)। बाला ग्रहणधारणपटवः। सिंहश्च गोवृषः उत्कृष्टगौश्च तयोः। पिशुनेन खलेन।

---

१ अस्मात्परमित्यधिकं क्वचित्—किं बहुना। श्रूयतां ममैष सिंहनादः। नाहमर्थलिप्सुर्ब्रवीमि। ममाशीतिवर्षस्य व्यावृत्तसर्वेन्द्रियार्थस्य न किंचिदर्थेन प्रयोजनम्। किंतु त्वत्प्रार्थनासिद्ध्यर्थं सरस्वतीविनोदं करिष्यामि। तल्लिख्यतामद्यतनो दिवसः। यद्यहं षण्मासाभ्यन्तरे तव पुत्रान्नयशास्त्रं प्रत्यनन्यसदृशान्न करिष्यामि ततो नार्हति देवो देवमार्गं संदर्शयितुम्।

तद्यथानुश्रूयते—अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम्। तत्र धर्मोपार्जितभूरिविभवो वर्धमानको नाम वणिक्पुत्रो बभूव। तस्य कदाचिद्रात्रौ शय्यारूढस्य चिन्ता समुत्पन्ना—यत्प्रभूतेऽपि वित्तेऽर्थोत्पत्त्युपायाश्चिन्तनीयाः कर्तव्याश्चेति। यत उक्तं च—

न हि तद्विद्यते किंचिद्यदर्थेन न सिद्ध्यति।
यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत्॥ २॥
यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः।
यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः॥ ३॥
न सा विद्या न तद्दानं न तच्छिल्पं न सा कला।
न तत्स्थैर्यं हि धनिनां याचकैर्यन्न गीयते॥ ४॥
इह लोके हि धनिनां परोऽपि स्वजनायते।
स्वजनोऽपि दरिद्राणां सर्वदा दुर्जनायते॥ ५॥
अर्थेभ्योऽपि हि वृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः।
प्रवर्तन्ते क्रियाः सर्वाः पर्वतेभ्य इवापगाः॥ ६॥
पूज्यते यदपूज्योऽपि यदगम्योऽपि गम्यते।
वन्द्यते यदवन्द्योऽपि स प्रभावो धनस्य च॥ ७॥
अशनादिन्द्रियाणीव स्युः कार्याण्यखिलान्यपि।
एतस्मात्कारणाद्वित्तं सर्वसाधनमुच्यते॥ ८॥
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं श्मशानमपि सेवते।
त्यक्त्वा जनयितारं स्वं निःस्वं गच्छति दूरतः॥ ९॥
गतवयसामपि पुंसां येषामर्था भवन्ति ते तरुणाः।
अर्थेन तु ये हीना वृद्धास्ते यौवनेऽपि स्युः॥ १०॥

स चार्थः पुरुषाणां षड्भिरुपायैर्भवति—भिक्षया नृपसेवया कृषिकर्मणा विद्योपार्जनेन व्यवहारेण वणिक्कर्मणा वा। सर्वेषामपि तेषां वाणिज्येनातिरस्कृतोऽर्थलाभः स्यात्। उक्तं च यतः—

कृता भिक्षारेकैर्वितरति नृपो नोचितमहो
कृषिः क्लिष्टा विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा।
कुसीदाद्दारिद्र्यं परकरगतग्रन्थिशमना-
न्न मन्ये वाणिज्यात्किमपि परमं वर्तनमिह॥ ११॥

धर्मेणोपार्जितो भूरिः बहुः विभवो द्रव्यं येन। चिन्ता विचारः। स्वजनायते स्वजनवदाचरति। वाणिज्येन वणिक्कर्मणा कृतोऽर्थलाभः अतिरस्कृतः अवाच्यः स्यात्। यद्वा स्फुटो ध्रुवः इत्यर्थः। भिक्षा रेकैः कृता अतोपमानास्पदम्।

---

१ भिक्षानेकैः इ. पा. २ क्लिष्टाऽवृष्ट्या प्रचुरगहनः सेवनविधिः,

उपायानां च सर्वेषामुपायः पण्यसंग्रहः ।
धनार्थं शस्यते ह्येकस्तदन्यः संशयात्मकः ॥ १२ ॥

तच्च वाणिज्यं सप्तविधमर्थागमाय स्यात् । तद्यथा—गान्धिकव्यवहारः निक्षेपप्रवेशः गोष्ठिककर्म परिचितग्राहकागमः मिथ्याक्रयकथनं कूटतुलामानं देशान्तराद्भाण्डानयनं चेति । उक्तं च—

पण्यानां गान्धिकं पण्यं किमन्यैः काञ्चनादिभिः
यत्रैकेन च यत्क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते ॥ १३ ॥
निक्षेपे पतिते हर्म्ये श्रेष्ठी स्तौति स्वदेवताम् ।
निक्षेपी म्रियते तुभ्यं प्रदास्याम्युपयाचितम् ॥ १४ ॥
गोष्ठिककर्मनियुक्तः श्रेष्ठी चिन्तयति चेतसा हृष्टः ।
वसुधा वसुसंपूर्णा मयाद्य लब्धा किमन्येन ॥ १५ ॥
परिचितमागच्छन्तं ग्राहकमुत्कण्ठया विलोक्यासौ ।
हृष्यति तद्धनलुब्धो यद्वत्पुत्रेण जातेन ॥ १६ ॥

अन्यच्च ।

पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवञ्चनं तथा नित्यम् ।
मिथ्याक्रयस्य कथनं प्रकृतिरियं स्यात्किरातानाम् ॥ १७ ॥

अन्यच्च ।

द्विगुणं त्रिगुणं वित्तं भाण्डक्रयविचक्षणाः ।
प्राप्नुवन्त्युद्यमाल्लोका दूरदेशान्तरं गताः ॥ १८ ॥

इत्येवं संप्रधार्य मथुरागामीनि भाण्डान्यादाय शुभायां तिथौ गुरुजनानुज्ञातः सुरथाधिरूढः प्रस्थितः । तस्य च मङ्गलवृषभौ संजीवकनन्दकनामानौ गृहोत्पन्नौ धूर्वोढारौ स्थितौ । तयोरेकः संजीवकाभिधानो यमुनाकच्छमवतीर्णः सन्पङ्कपूरमासाद्य कलितचरणो युगभङ्गं विधाय निषसाद । अथ तं तदवस्थमालोक्य वर्धमानः परं विषाद-

क्लिष्टा क्लेशपूर्णा । गुरौ निवर्तनि: विनयेनाचरणं तया । कुसीदात् वृद्ध्यर्थदानात् । परकीयान्यद्रव्यनाशाद्दारिद्र्यं जायते अनन्तरमपि नेष्टम् । कूटं माया विपरीतदर्शनम् । तत्स्वरूपा तुला तया मानम् । भाण्डानि पण्यवस्तूनि । द्विगुणं द्वौ गुणौ यस्य । विचक्षणा विक्रयकरणे चतुराः । कच्छो जलप्रायः तीरप्रदेशः । कलितचरणः संयत-

१ किमुखैः २ निजधर्मैः ३ वापि. ४ विधानतः.

मगमत् । तदर्थं च स्नेहार्द्रहृदयस्त्रिरात्रं प्रयाणभङ्गमकरोत् । अथ तं विषण्णमालोक्य सार्थिकैरभिहितम्—भोः श्रेष्ठिन् किमेवं वृषभस्य कृते सिंहव्याघ्रसमाकुले बह्वपायेऽस्मिन्वने समस्तोऽपि सार्थस्त्वया संदेहे नियोजितः । उक्तं च—

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान्नरः ।
एतदेवाहि पाण्डित्यं यत्स्वल्पाद्भूरिरक्षणम् ॥ १९ ॥

अथासौ तदवधार्य संजीवकस्य रक्षापुरुषान्निरूप्याशेषसार्थं नीत्वा प्रस्थितः । अथ रक्षापुरुषा अपि बह्वपायं तद्वनं विदित्वा संजीवकं परित्यज्य पृष्ठतो गत्वान्येद्युस्तं सार्थवाहं मिथ्याहुः—स्वामिन् मृतोऽसौ संजीवकः । अस्माभिस्तु सार्थवाहस्याभीष्ट इति मत्वा वह्निना संस्कृतः इति । तच्छ्रुत्वा सार्थवाहः कृतज्ञः स्नेहार्द्रहृदयस्तस्यौर्ध्वदेहिकाक्रिया वृषोत्सर्गादिकाः सर्वाश्चकार । संजीवकोऽप्यायुःशेषतया यमुनासलिलमिश्रैः शिशिरतरवातैराप्यायितशरीरः कथंचिदप्युत्थाय यमुनातटमुपपेदे । तत्र मरकतसदृशानि बालतृणाग्राणि भक्षयन्कतिपयैरहोभिर्हरवृषभ इव पीनः ककुद्मान्बलवांश्च संवृत्तः प्रत्यहं वल्मीकशिखराग्राणि शृङ्गाभ्यां विदारयन्प्रगर्जंश्चास्ते । साधु चेदमुच्यते—

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥२०॥

अथ कदाचित्पिङ्गलको नाम सिंहः सर्वमृगपरिवृतः पिपासाकुल उदकग्रहणार्थं यमुनातटमवतीर्णः संजीवकस्य गम्भीरतरशब्दं दूरादेवाशृणोत् । तं श्रुत्वातीवव्याकुलहृदयः ससाध्वसमाकारं प्रच्छाद्य वटतले चतुर्मण्डलावस्थानेनावस्थितः । चतुर्मण्डलावस्थानं त्विदम्—सिंहः सिंहानुयायिनः काकरवाः किंवृत्ता इति । अथ तस्य करटकदमनकनामानौ द्वौ शृगालौ मन्त्रिपुत्रौ भ्रष्टाधिकारौ सदानुयायिना-

चरणः । सार्थो वणिक्समूहे स्यात् । इ. मेदिनी । स्वल्पात्स्वल्पस्य नाशात् । सार्थं वाहयतीति सार्थवाहः । प्रशस्ता ककुदस्य विद्यतेऽसौ ककुद्मान् । वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् । इत्यमरः । पिपासा पातुमिच्छा तृष्णा तयाकुलः । भीतिर्भीःसाध्वसं भयम् । इत्य० । चत्वारि मण्डलानि यस्मिंस्तादृशमवस्थानम् । काकरवा मध्यमवर्गभृत्याः । किंवृत्ता वार्ताहराश्चारादयः ।

१ शेष. २ कृतज्ञतया ३ गर्जमानः. ४ विनश्यति. ५ पानार्थं ६ रावं ७ वर्गः.

वास्ताम् । तौ च परस्परं मन्त्रयतः । तत्र दमनकोऽब्रवीत्—भद्र करटक अयं तावदस्मत्स्वामी पिङ्गलक उदकग्रहणार्थं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः । स किंनिमित्तं पिपासाकुलोऽपि निवृत्त्य व्यूहरचनां विधाय दौर्मनस्येनाभिभूतोऽत्र वटतले स्थितः । करटक आह—भद्र किमावयोरनेन व्यापारेण । उक्तं च यतः—

अव्यापारेषु व्यापारं यो नरः कर्तुमिच्छति ।
स एव निधनं याति कीलोत्पाटीव वानरः ॥ २१ ॥

दमनक आह—कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

॥ कथा १ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगराभ्यासे केनापि वणिक्पुत्रेण तरुषण्डमध्ये देवतायतनं कर्तुमारब्धम् । तत्र च ये कर्मकराः स्थपत्यादयस्ते मध्याह्नवेलायामाहारार्थं नगरमध्ये गच्छन्ति । अथ कदाचित्तत्रानुषङ्गिकं वानरयूथमितश्चेतश्च परिभ्रमदागतम् । तत्रैकस्य कस्यचिच्छिल्पिनोऽर्धस्फाटितोऽञ्जनवृक्षदारुमयः स्तम्भः खदिरकीलकेन मध्यनिहितेन तिष्ठति । एतस्मिन्नन्तरे ते वानरास्तरुशिखरप्रासादशृङ्गदारुपर्यन्तेषु यथेच्छया क्रीडितुमारब्धाः । एकश्च तेषां प्रत्यासन्नमृत्युश्चापल्यात्तस्मिन्नर्धस्फाटितस्तम्भ उपविश्य पाणिभ्यां कीलकं संगृह्य यावदुत्पाटयितुमारेभे तावत्तस्य स्तम्भमध्यगतवृषणस्य स्वस्थानाच्चलितकीलकेन यद्वृत्तं तत्प्रागेव निवेदितम् । अतोऽहं ब्रवीमि—अव्यापारेषु इति ॥ आवयोर्भक्षितशेष आहारोऽस्त्येव । तत्किमनेन व्यापारेण । दमनक आह तत्किं भवानाहारार्थी केवलमेव । तन्न युक्तम् । उक्तं च—

सुहृदामुपकारकारणाद्द्विषतामप्यपकारकारणात् ।
नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न बिभर्ति केवलम् ॥ २२ ॥

किंच । यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवति ।
तथा च । वयांसि किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ २३ ॥

दुष्टं मनो यस्यासौ दुर्मनाः तस्य भावो दौर्मनस्यम् । कीलमुत्पाटयतीति कीलोत्पाटी । स्थपतिः प्रधानस्तक्षा । आनुषङ्गिकमनुषङ्गादागतं तत्र संचरणशीलमित्यर्थः । अञ्जनवृक्षस्य दारु तस्य विकारः ०मयः । शृङ्गाणि दारुपर्यन्ताश्च तेषु । उपकारस्य कारणादुपकारकरण-

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २४ ॥

सुपूरा स्यात्कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ २५ ॥

किंच । किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥ २६ ॥

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्फुरत्यन्वयाधिकम् ॥ २७ ॥

किंच । जातस्य नदीतीरे तस्यापि तृणस्य जन्मसाफल्यम् ।
यत्सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥ २८ ॥

तथा च ।

स्तिमितोन्नतसंचारा जनसंतापहारिणः ।
जायन्ते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः ॥ २९ ॥

निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
यत्कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥ ३० ॥

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनास्तिरस्क्रियां लभते ।
निवसन्नन्तर्दारुणि लङ्घ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ३१ ॥

हेतोः । विज्ञानं च शौर्यं च विभवश्च आर्यगुणाः शीलादयश्च तैः समेतं युक्तम् । तदुक्तं—कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान् संप्रचक्षते ॥ सुखेन पूर्यते इति सुपूरा । कुत्सिता नदी कुनदिका अल्पसरित् । श्रिया अधिकः प्रकृष्टश्रीः । यौवनं तारुण्यं हरतीति तेन । अन्वयादधिकमन्वयाधिकम् । पूर्वजानतीत्य प्रकाशते इत्यर्थः । सलिले मज्जनं तेनाकुलो यो जनस्तस्य हस्तयोरवलम्बनम् । स्तिमित उन्नत ऊर्ध्वमुच्चैश्च संचारो गतिराचारश्च येषाम् । जनानां संतापं निदाघजां पीडां दुःखं च । एवं जलदा इव सज्जना विरला जायन्ते इत्यन्वयः । यत् यस्मात्कारणात् । कमपि अनिर्वचनीयं गर्भं वहति तेन तस्मात्कारणाज्जनन्याः । निर्गतोऽतिशयो यस्मात्तं निरतिशयम् । माता सर्वेषां नितरां श्रेष्ठेत्यर्थः । न प्रकटा

---

१ अस्मात्परमिदं पद्यमधिकं क्वचित्—यो नात्मना न च परेण च बन्धुवर्गे । दीने दयां न कुरुते न च मर्त्यवर्गे । किं तस्य जीवितफलं हि मनुष्यलोके । काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते । २ स्फुरेच्च श्रियाधिकः ।

करटक आह—आवां तावदप्रधानौ । तत्किमावयोरनेन व्यापारेण ।
उक्तं च—

अपृष्टोऽत्राप्रधानो यो ब्रूते राज्ञः पुरः कुधीः ।
न केवलमसंमानं लभते च तिरस्क्रियाम् ॥ ३२ ॥

तथा च । वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।
स्थायीभवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ ३३ ॥

दमनक आह—मा मैवं वद ।

अप्रधानः प्रधानः स्यात्सेवते यदि पार्थिवम् ।
प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः ॥ ३४ ॥

यत उक्तं च—

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यत्पार्श्वतो भवति तत्परिवेष्टयन्ति ॥ ३५ ॥

तथा च । कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः ।
आरोहन्ति शनैः पश्चाद्धुन्वन्तमपि पार्थिवम् ॥ ३६ ॥

विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनाम् ।
सेवावृत्तिविदां चैव नाश्रयः पार्थिवं विना ॥ ३७ ॥

ये जात्यादिमहोत्साहान्नरेन्द्रान्नोपयान्ति च ।
तेषामामरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ ३८ ॥

ये च प्राहुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः ।
प्रमादालस्यजाड्यानि ख्यापितानि निजानि तैः ॥ ३९ ॥

अप्रकटा अप्रकटा प्रकटा सम्पद्यमाना कृता प्रकटीकृता । न प्र० अप्रकटीकृता शक्तिः येन । अप्रधानः सन् यः कुधीः कुत्सिता धीर्यस्य अपृष्टः ब्रूते इत्यादि । असंस्कृतमकृतसंस्कारम् । कोपप्रसादयोः वस्तूनि कारणानीति यावत् । कोपकारणं विज्ञाय तत्परिहरन्ति येन प्रसादः स्यात्तत्कुर्वन्ति इत्यर्थः । धुन्वन्तमौद्धत्येन विक्षिपन्तम् । विद्याविक्रमाभ्यां शालन्ते तथा तेषाम् । जात्यादिना यो महोत्साहस्तस्मात् । यद्वा जात्यादिमहोत्साहैः उन्नतेच्छा येषामिति नरेन्द्रविशेषणम् । ये दुरात्मानः

---

१ विडम्बनम्. २ जना विगतोत्साहाः ।

सर्पान्व्याघ्रान्गजान्सिंहान्दृष्ट्वोपायैर्वशीकृतान् ।
राजेति कियती मात्रा धीमतामप्रमादिनाम् ॥ ४० ॥
राजानमेव संश्रित्य विद्वान्याति परां गतिम् ॥
विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥ ४१ ॥
धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।
सदा मत्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥ ४२ ॥

करटक आह—अथ भवान्किं कर्तुमनाः । सोऽब्रवीत्—अद्यास्मत्स्वामी पिङ्गलको भीतो भीतपरिवारश्च वर्तते । तदेनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय संधि-विग्रह-यान-आसन-संश्रय-द्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये । करटक आह—कथं वेत्ति भवान्यद्भयाविष्टोऽयं स्वामी । सोऽब्रवीत्—किमत्र ज्ञेयम् । यत उक्तं च—

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः
पराङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४३ ॥

तथा च मनुः—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ ४४ ॥

तदद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्वबुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा वशीकृत्य च निजां साचिव्यपदवीं समासादयिष्यामि । करटक आह—अनभिज्ञो भवान्सेवाधर्मस्य । तत्कथमेनं वशीकरिष्यसि । दमनक आह । यथैव

मन्दधियः महीभुजो दुःखेनाराधयितुं शक्या इति प्राहुः इ० । आतपात्त्रायत इत्यातपत्रं छत्रम् । सन्धिः सुवर्णदानादिना शत्रुणा प्रीत्युत्पादनेन मैत्रीकरणम् । विग्रहो युद्धम् । यानं शत्रोरवस्कन्दनार्थं गमनम् । उचितकालप्रतीक्षया दुर्गादि वर्धयतः स्थितिरासनम् । बलवतः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणं संश्रयः । द्वैधं द्विप्रकारवर्तनम् । संविधास्ये स्ववशं नेष्यामि । उदीरित उच्चैरुच्चारितः । ऊहति वितर्क्य जानाति । परेषामिङ्गितस्य हृद्गतभावस्य ज्ञानं फलं यासां ताः ।

१ अत्र सोऽब्रवीत्—कथमहं सेवानभिज्ञः । मया हि तातोत्सङ्गे क्रीडताभ्यागतसाधूनां नीतिशास्त्रं पठतां यच्छ्रुतं सेवाधर्मस्य सारभूतं हृदि स्थापितम् । श्रूयताम् । तच्चेदम्—इति पा.

तु पाण्डवानां विराटनगरप्रवेशकाले धौम्यमहर्षिकथितः सकलो प्यनुजीविधर्मो विज्ञात इति ।

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति त्रयो जनाः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ४५ ॥
सा सेवा या प्रभुहिता ग्राह्या वाक्यविशेषतः ।
आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांस्तद्द्वारेणैव नान्यथा ॥ ४६ ॥
यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।
न हि तस्मात्फलं किंचित्सुकृष्टादूषरादिव ॥ ४७ ॥
द्रव्यप्रकृतिहीनोऽपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः ।
भवत्याजीवनं तस्मात्फलं कालान्तरादपि ॥ ४८ ॥
अपि स्थाणुवदासीनः शुष्यन्परिगतः क्षुधा ।
न त्वेवानात्मसंपन्नाद्वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ ४९ ॥
सेवकः स्वामिनं द्वेष्टि कृपणं परुषाक्षरम् ।
आत्मानं किं स न द्वेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः ॥ ५० ॥
यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्ता यान्ति सेवकाः ।
सोऽर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदा पुष्पफलोऽपि सन् ॥ ५१ ॥
राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि ।
पुरोहिते प्रतीहारे सदा वर्तेत राजवत् ॥ ५२ ॥
जीवेति प्रब्रुवन्प्रोक्तः कृत्यं कृत्यविचक्षणः ।
करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५३ ॥
प्रभुप्रसादजं वित्तं सुपात्रे यो नियोजयेत् ।
वस्त्राद्यं च दधात्यङ्गे स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५४ ॥
अन्तःपुरचरैः सार्धं यो न मन्त्रं समाचरेत् ।
न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५५ ॥

सुवर्णस्य पुष्पाणि अस्याः संजातानि सा सुपुष्पिता ताम् । तेषां पृथ्वी सर्वत्र सुवर्णप्रदेत्यर्थः । यः सेव्यस्य सेवार्हस्य ये गुणास्तैरन्वितः स द्रव्येण प्रकृतिभिः सचिवैश्च हीनोऽपि । अनात्मसंपन्नात् आत्मसंपन्नो न भवतीति तस्मादर्जितात्मनः । यद्वा न विद्यते आत्मसम्पदात्मगुणा यस्य तस्मात् । पण्डितो नैव तु वृत्तिमीहेत इच्छेत् । पुष्पवत्फलानि यस्मात् । पक्षे पुष्पाणि फलानि च यस्य । प्रोक्तः कार्यं कर्तुमादिष्टः । कृत्येषु कार्येषु विचक्षणः चतुरः । निर्गता विकल्पा यस्मिन् कर्मणि

---

१ नराश्रयः । २ कृत्याकृत्य.

संमतोऽहं प्रभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत्।
कृच्छ्रेष्वपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५६ ॥
द्वेषिद्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत्।
यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५७ ॥
द्यूतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमाम्।
पश्येद्दारान्वृथाकारान्स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५८ ॥
युद्धकालेऽग्रगो यः स्यात्सदा पृष्ठानुगः पुरे।
प्रभोर्द्वाराश्रितो हर्म्ये स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५९ ॥

करटक आह—अथ भवांस्तत्र गत्वा किं तावत्प्रथमं वक्ष्यति तत्ता-वदुच्यताम्। दमनक आह—

उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां संप्रजायते।
सुवृष्टिगुणसंपन्नाद्बीजाद्बीजमिवापरम् ॥ ६० ॥

अपायसंदर्शनजां विपत्तिमुपायसंदर्शनजां च सिद्धिम्।
मेधाविनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरः स्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६१ ॥

एकेषां वाचि शुकवदन्येषां हृदि मूकवत्।
हृदि वाचि तथान्येषां वल्गु वल्गन्ति सूक्तयः ॥ ६२ ॥

न चाहमप्राप्तकालं वक्ष्ये। आकर्णितं मया नीतिसारं पितुः पूर्वमुत्सङ्गं हि निषेवता।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन्।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमपमानं च पुष्कलम् ॥ ६३ ॥

करटक आह—

तद्यथा तथा। वृथा असेव्यत्वादाकारो येषाम्। नरनाथस्य द्वेषिणि शत्रौ द्वेषपरः। सुवृष्टिरेव गुणस्तेन संपन्नमुपचितं तस्मात्। मेधाविनो नीतेर्गुणा नीतिगुणास्तैः प्रयुक्ता न भवतीति अनीति० तामनीतिगुणप्रयुक्तामत एव अपायानां संदर्शनं तस्माज्जायते तां विपत्तिं तथा नीतिगुण० उपाय० सिद्धिम इत्या० । वल्गु सुन्दरं यथा तथा वल्गन्ति स्फुरन्ति। न प्राप्तः कालो यस्य तत्। बुद्धेरव-

१ अस्मात्परमेते श्लोका अधिकाः पुस्तकान्तरे—प्रोक्तः प्रत्युत्तरं नाह विरुद्धं प्रभुणा च यः। न समीपे हसत्युच्चैः स भवेद्राजवल्लभः ॥ यो रणं शरणं तद्वन्मन्यते भयवर्जितः। प्रवासं स्वपुरावासं स भवेद्राजवल्लभः ॥ न कुर्यान्नरनाथस्य योषिद्भिः सह संगतिम्। न निन्दां न विवादं च स भवेद्राजवल्लभः ॥ २ चारु.

दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा ।
व्यालाकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुष्टसेविताः ॥ ६४ ॥

तथा च ।

भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः ।
सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव ॥ ६५ ॥

दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम् ।
स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ ६६ ॥

दुराराध्याः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।
तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिताः ॥ ६७ ॥

दमनक आह--सत्यमेतत्परम् । किंतु

यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य हि तं नरः ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ६८ ॥

भर्तुश्चित्तानुवर्तित्वं सुवृत्तं चानुजीविनाम् ।
राक्षसाश्चापि गृह्यन्ते नित्यं छन्दानुवर्तिभिः ॥ ६९ ॥

सरुषि नृपे स्तुतिवचनं तदभिमते प्रेम तद्द्विषि द्वेषः ।
तद्दानस्य च शंसा अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणम् ॥ ७० ॥

करटक आह--यद्येवमभिमतं तर्हि शिवास्ते पन्थानः सन्तु । यथाभिलषितमनुष्ठीयतामिति । सोऽपि करटकं प्रणम्य पिङ्गलकाभिमुखं प्रतस्थे ।

अथागच्छन्तं दमनकमालोक्य पिङ्गलको द्वाःस्थमब्रवीत्--अपसार्यतां वेत्रलता । अयमस्माकं । चिरंतनो मन्त्रिपुत्रो दमनकः समागतः । तत्प्रवेश्यतां द्वितीयमण्डलवर्ती यथार्थवादी च । अथोपसृत्य दमनको निर्दिष्ट

कञ्चुकः वर्म निर्मोकश्च । कुटिलाः जिह्मचेतसः वक्रगामिनश्च । मन्त्रो गुप्तवादः पक्षे वशीकरणमन्त्रश्च । दुरारोहं दुःखेनारोढुं शक्यम् । दुरापा दुःखलभ्याः । तस्य तस्य तं तं भावमनुप्रविश्य मेधावी नरः तं क्षिप्रमात्मवशं नयेत् । चित्तं चिन्तनमभिप्रायो वा । सुवृत्तं सदाचारः । रुषा सहितः सरुट् तस्मिन् । तस्याभिमते पुरुषे । न सन्ति मन्त्रास्तन्त्राणि च यस्मिंस्तत । मुखमभि अभिमुखं पिङ्गल-

---

१ दुःख इ. पा. २ क्रूराः कुटिलगामिनः ३ अस्मात्परमिमौ श्लोकौ क्वचित्- द्विजिह्वाः क्रूरकर्माणोऽनिष्टाश्छिद्रानुसारिणः । दूरतोऽपि हि पश्यन्ति राजानो भुजगा इव ॥ स्वल्पमप्यपकुर्वन्ति येऽग्निसाक्षा हि महीपतेः । ते वह्नाविव दह्यन्ते पतङ्गाः पापचेतसः ॥ ४ तेन तेन समाचरेत् इ. पा. ५ चिन्ता. ६ नतिः. ७ अभ्याहतप्रवेशः । ८ ०मार्गी इति । स आह यथाभागी कृतार्निर्णीत ।

आसने पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्तानुज्ञ उपविष्टः । स तु तस्य नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्वा मानपुरःसरमुवाच—अपि शिवं भवतः । कस्माच्चिराद्दृष्टोऽसि । दमनक आह—न किंचिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनम् । तथापि प्राप्तकालं वक्तव्यं यत उत्तममध्यमाधमैः सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनम् । उक्तं च—

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग वाग्घस्तवता नरेण ॥ ७१ ॥

तथा वयं देवपादानामन्वयागता भृत्या आपत्स्वपि पृष्ठगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथापि देवपादानामेतद्युक्तं न भवति । उक्तं च—

स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च ।
न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते ॥ ७२ ॥

यतः । अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।
धनाढ्योऽपि कुलीनोऽपि क्रमायातोऽपि भूपतिः ॥ ७३ ॥

उक्तं च । असमैः समीयमानः समैश्च परिहीयमाणसत्कारः ।
धुरि यो न युज्यमानस्त्रिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्यः ॥ ७४ ॥

यच्चाविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान्हीनाधमस्थाने नियोजयति न ते तत्रैव तिष्ठन्ति स भूपतेर्दोषो न तेषाम् । उक्तं च—

कनकभूषणसंग्रहणोचितो यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ७५ ॥

यच्च स्वाम्येवं वदति चिराद्दृश्यसे तदपि श्रूयताम्—

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नोपलभ्यते ।
कस्तत्र क्षणमप्यार्यो विद्यमानगतिर्वसेत् ॥ ७६ ॥
काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिर्विकल्पते ।
न तेषां संनिधौ भृत्यो नाममात्रोऽपि तिष्ठति ॥ ७७ ॥

कस्याभिमुखम् । नखान्येव कुलिशं नखकुलिशं तेनालंकृतम् । मानः पुरःसरो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा । ईश्वराणां नृपाणां श्रीमतां वा । समीयमानः समीक्रियमाणः । परिहीयमाणः सत्कारो यस्य न सत्क्रियते इत्यर्थः । विवेकोऽस्यास्तीति विवेकी न विवेकी अविवेकी तस्य भावः अविवेकिता तया । कनकभूषणे संग्रहणं तत्रोचितः । वचनीयता निन्दा । विद्यमाना गतिर्यस्य । अन्यत्र वृत्तिं लभमान इत्यर्थः । विकल्पते सदसतोर्निर्णयेन ननिश्चयमेतीत्यर्थः ।

---

१ नास्ति हस्तयोः । २ इमौ श्लोकौअधिकौ क्वचित्-परीक्षका यत्र न सन्ति देशे नार्घन्ति रत्नानि समुद्रजानि । आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥ लोहिताख्यस्य च मणेः पद्मरागस्य चान्तरम् । यत्र नास्ति कथं तत्र क्रियते रत्नविक्रयः ॥

यत्र स्वामी निर्विशेषं समं भृत्येषु वर्तते ।
तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ७८ ॥
न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना ।
तेषां च व्यवहारोऽयं परस्परनिबन्धनः ॥ ७९ ॥
भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकार्यपि ।
मयूखैरिव दीप्तांशुस्तेजस्व्यपि न शोभते ॥ ८० ॥
अरैः संधार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥ ८१ ॥
शिरसा विधृता नित्यं स्नेहेन परिपालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः ॥ ८२ ॥
राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।
ते तु संमानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ८३ ॥
एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः ।
कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ता भक्ताः क्रमागताः ॥ ८४ ॥
यस्मिन्कृत्यं समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा ।
आस्यते सेवकः स स्यात्कलत्रमिव चापरम् ॥ ८५ ॥
यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमम् ।
लज्जया वक्ति नो किंचित्तेन राजा सहायवान् ॥ ८६ ॥
योऽनाहूतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा ।
पृष्टः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८७ ॥
अनादिष्टोऽपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिकरं च यः ।
यतते तस्य नाशाय स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८८ ॥
ताडितोऽपि दुरुक्तोऽपि दण्डितोऽपि महीभुजा ।
यो न चिन्तयते पापं स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ८९ ॥
न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन ।
न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९० ॥
श्रुत्वा सांग्रामिकीं वार्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति ।
प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९१ ॥

निर्विशेषं—निर्गतो विशेषो यस्मिन्कर्मणि । परस्परं निबध्नातीति पर० । मयूखैः किरणैर्विना मेघादिना जातलोपैरप्रकटीकृतैर्वा । दीप्ता अंशवो यस्य स दीप्तांशुः सूर्य इव । अराः काष्ठदण्डविशेषाः । नाभिः पिण्डिका । निर्गतः स्नेहः प्रेम तैलं च येभ्यः । शीतं च आतपश्च शीतातपौ आद्यौ येषां तैः । भविष्यां साग्रामिकीं वार्तां भविष्यत्संग्रामसम्बन्धिनीं वार्तामित्यर्थः ।

---

१ नु. ८९-९० योर्मध्ये—न गर्वं कुरुते माने नापमाने च तप्यते । स्वाकारं रक्षयेद्यस्तु स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥

सीमा वृद्धिं समायाति शुक्लपक्ष इवोडुराट् ।
नियोगसंस्थिते यस्मिन्स भृत्योऽर्हो महीभुजाम् ॥ ९२ ॥
सीमा संकोचमायाति वह्नौ चर्म इवाहितम् ।
स्थिते यस्मिन्स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता ॥ ९३ ॥

तथा श्रृगालोऽयमिति मन्यमानेन ममोपरि स्वामिना यद्यवज्ञा क्रियते तदप्ययुक्तम् । उक्तं च यतः—

कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद् दूर्वापि गोरोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात् ।
काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना
प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ॥ ९४ ॥
मूषिका गृहजातापि हन्तव्या सापकारिणी ।
भक्ष्यप्रदानैर्मार्जारो हितकृत्प्रार्थ्यते जनैः ॥ ९५ ॥
एरण्डभिण्डार्कनलैः प्रभूतैरपि संचितैः ।
दारुकृत्यं यथा नास्ति तथैवाज्ञैः प्रयोजनम् ॥ ९६ ॥
किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।
भक्तं शक्तं च मां राजन्नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ९७ ॥

पिङ्गलक आह—भवत्वेवं तावत् । असमर्थः समर्थो वा चिरंतनस्त्वमस्माकं मन्त्रिपुत्रः । तद्विश्रब्धं ब्रूहि यत्किंचिद्वक्तुकामः । दमनक आह—देव विज्ञाप्यं किंचिदस्ति । पिङ्गलक आह—तन्निवेदयाभिप्रेतम् । सोऽब्रवीत्—

अपि स्वल्पतरं कार्यं यद्भवेत्पृथिवीपतेः ।
तन्न वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं बृहस्पतिः ॥ ९८ ॥

तदैकान्तिके मद्विज्ञाप्यमाकर्णयन्तु देवपादाः । यतः—

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरो भवेत् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत्सुधीः ॥ ९९ ॥

अथ पिङ्गलकाभिप्रायज्ञा व्याघ्रद्वीपिवृकपुरःसराः सर्वेऽपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तत्क्षणादेव दूरीभूताः । ततश्च दमनक आह—उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्वामिनः किमिह निवृत्त्यावस्थानम् । पिङ्ग-

---

उडूनां नक्षत्राणां राट् चन्द्रः । नियोगो राज्यतन्त्राधिकारः । तत्र संस्थिते । राज्यं राज्यचिरस्थितिम् । कौशेयं कृमिकोशोत्थं वस्त्रम् । अज्ञैःप्रयो० अज्ञा न कस्मैचिदपि स्वामिकार्याय प्रभवन्ति । वक्तुं कामो यस्य । ऐकान्तिके रहसि । चतुष्कर्णो द्वाभ्यां मिथः कृतः ।

१स्वप. २ अवधारयन्तु ३ न भिद्यते ४ अतःपरं–तथा च । षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः कुब्जकेनैव भिद्यते । कुब्जको जायते राजा राजा भवति भिक्षुकः । पिङ्गलक आह कथमेतत् । दमनकः कथयति । इत्यादि कथा एकस्मिन् पुस्तकेऽत्र विस्तरभयान्न संगृहीता ।

लकं आह सविलक्षस्मितम्—न किंचिदपि । सोऽब्रवीत्—देव यद्यनाख्येयं तत्तिष्ठतु। उक्तं च—

दारेषु किंचित्स्वजनेषु किंचिद्गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किंचित्।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद्विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ॥ १०० ॥

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास—योग्योऽयं दृश्यते । तत्कथयाम्येतस्याग्र आत्मनोऽभिप्रायम्। उक्तं च—

स्वामिनि गुणान्तरज्ञे गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे।
सुहृदि निरन्तरचित्ते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ १०१ ॥

भो दमनक शृणोषि शब्दं दूरान्महान्तम् । सोऽब्रवीत्—स्वामिन् शृणोमि । तत्किम् । पिङ्गलक आह——भद्र अहमस्माद्वनाद्गन्तुमिच्छामि । दमनक आह—कस्मात्। पिङ्गलक आह—यतोऽद्यास्मद्वने किमप्यपूर्वं सत्त्वं प्रविष्टं यस्यायं महाशब्दः श्रूयते। तस्य च शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भवितव्यमिति । दमनक आह—यच्छब्दमात्रादपि भयमुपगतः स्वामी तदप्ययुक्तम्। उक्तं च—

अम्भसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोऽप्यरक्षितः।
पैशुन्याद्भिद्यते स्नेहो वाचा भिद्येत कातरः ॥ १०२ ॥

तन्न युक्तं स्वामिनः पूर्वोपार्जितं वनं त्यक्तुम्। यतो भेरीवेणुवीणामृदङ्गपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधा भवन्ति। तन्न केवलाच्छब्दमात्रादपि भेतव्यम्। उक्तं च—

अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ प्राप्ते न हीयते।
धैर्यं यस्य महीनाथो न स याति पराभवम् ॥ १०३ ॥

दर्शितभयेऽपि धातरि धैर्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम्।
शोषितसरसि निदाघे नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥ १०४ ॥

तथा च।

यस्य न विपदि विषादः संपदि हर्षो रणे न भीरुत्वम्।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ १०५ ॥

तथा च।

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ १०६ ॥

अपि च।

विगतं लक्षं यस्मात्तद्विलक्षं। विलक्षो विस्मयान्विते इत्यमरः। विलक्षेण स्मितेन सहितं यथा तथा। निर्गतमन्तरं यस्मात् स तथा। मनसा एक इत्यर्थः तस्मिन्। पिशुनस्य भावः पैशुन्यं खलाचारः। भेरी दुंदुभिः। शक्तेर्वैकल्यं दुर्बलता तेन नम्रस्य ।

---

१ भिद्यते वाग्भिरातुरः। इ. पा. २ प्राप्ते महीनाथे.

अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जतुजाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥ १०७ ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना धैर्यावष्टम्भः कार्यः । न शब्दमात्राद्भेतव्यम् । उक्तं च— पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ।
अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥ १०८ ॥

पिङ्गलक आह—कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

कथा २ ।

कश्चिच्छृगालः क्षुत्क्षामकण्ठ इतस्ततः परिभ्रमन्वने सैन्यद्वयसंग्रामभूमिमपश्यत् । तस्यां च दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशाद्वल्लीशाखाग्रैर्हन्यमानस्य शब्दमशृणोत् । अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास—अहो विनष्टोऽस्मि । तद्यावन्नास्य प्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि तावदन्यतो व्रजामि । अथवा नैतद्युज्यते सहसैव पितृपैतामहं वनं त्यक्तुम् । उक्तं च—

भये वा यदि वा हर्षे संप्राप्ते यो विमर्शयेत् ।
कृत्यं न कुरुते वेगान्न स संतापमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

तत्तावज्जानामि कस्यायं शब्दः । धैर्यमालम्ब्य विमर्शयन्यावन्मन्दं मन्दं गच्छति तावद्दुन्दुभिमपश्यत् । स च तं परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत् । भूयश्च हर्षादचिन्तयत्—अहो चिरादेतदस्माकं महद्भोजनमापतितम् । तन्नूनं प्रभूतमांसमेदोऽसृग्भिः परिपूरितं भविष्यति । ततः परुषचर्मावगुण्ठितं तत्कथमपि विदार्यैकदेशे छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः । परं चर्मविदारयतो दंष्ट्राभङ्गः समजनि । अथ निराशीभूतस्तद्दारुशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत्—पूर्वमेव मया ज्ञातमिति ॥ ततो न शब्दमात्राद्भेतव्यम् । पिङ्गलक आह—भोः पश्यायं मम सर्वोऽपि परिग्रहो भयव्याकुलितमनाः पलायितुमिच्छति । तत्कथमहं धैर्यावष्टम्भं करोमि । सोऽब्रवीत्—स्वामिन् नैतेषामेष दोषो यतः स्वामिसदृशा एव भवन्ति भृत्याः । उक्तं च—

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ११० ॥

तत्पौरुषावष्टम्भं कृत्वा त्वं तावदत्रैव प्रतिपालय यावदहमेतच्छब्दस्वरूपं

प्रतापमासाद्य तापस्य गोचरं गत्वा । दृढत्वं स्थैर्यं । जतु लाक्षा तस्माज्जायते इति जतुजमाभरणं तस्य । क्षुधा क्षामः कण्ठो यस्य । प्रकर्षेणोच्चारितः शब्दः येन तस्य सत्त्वस्य । पितृपितामहयोरिदं पितृपैतामहं । प्रभूतं मांसं मेदोऽसृक् च तैः । दारु एव शेषो यस्य ।

---

१ श्रुत्वैव भैरवं शब्दं मन्येहं मेदसां निधिम् । अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥ प्रतिनिर्गत्यान्तर्लीनमुपहस्याब्रवीत् पूर्वमेव इ० ।

ज्ञात्वागच्छामि । ततः पश्चाद्यथोचितं कार्यमिति । पिङ्गलक आह—किं तत्र भवान्गन्तुमुत्सहते । स आह—किं स्वाम्यादेशात्सद्भृत्यस्य कृत्याकृत्यमस्ति । उक्तं च—

स्वाम्यादेशात्सुभृत्यस्य न भीः संजायते क्वचित् ।
प्रविशेन्मुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥ १११ ॥

तथा च । स्वाम्यादिष्टस्तु यो भृत्यः समं विषममेव च ।
मन्यते न स संधार्यो भूभुजा भूतिमिच्छता ॥ ११२ ॥

पिङ्गलक आह—भद्र यद्येवं तद्गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु इति । दमनकोऽपि तं प्रणम्य संजीवकशब्दानुसारी प्रतस्थे ।

अथ दमनके गते भयव्याकुलमनाः पिङ्गलकश्चिन्तयामास—अहो न शोभनं कृतं मया यत्तस्य विश्वासं गत्वात्माभिप्रायो निवेदितः । कदाचिद्दमनकोऽयमुभयवेतनो भूत्वा ममोपरि दुष्टबुद्धिः स्याद्भ्रष्टाधिकारत्वात् । उक्तं च—

ये भवन्ति महीपस्य संमानितविमानिताः ।
यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा ॥ ११३ ॥

तत्तावदस्य चिकीर्षितं वेत्तुमन्यत्स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि । कदाचिद्दमनकस्तमादाय मां व्यापादयितुमिच्छति । उक्तं च—

न वध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्बला अपि ।
विश्वस्तास्त्वेव वध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ ११४ ॥
बृहस्पतेरपि प्राज्ञो न विश्वासं व्रजेन्नरः ।
य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यं च सुखानि च ॥ ११५ ॥
न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिद्ध्यति ।
विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ११६ ॥

एवं संप्रधार्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकमार्गमवलोकयन्नेकाकी तस्थौ । दमनकोऽपि संजीवकसकाशं गत्वा वृषभोऽयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत्—अहो शोभनमापतितम् । अनेनैतस्य संधिविग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको वश्यो भविष्यति । उक्तं च—

कृत्याकृत्यं कृत्यं कर्तुमुचितमिदं नेदमिति विचारणा । सर्वमेव कर्तव्यतामापततीत्यर्थः । अहेः सर्पस्येदमाहेयं । उभयाभ्यां वेतनं यस्य । कर्तुमिष्टं चिकीर्षितम् । संमानित०—आदौ संमानिताः पश्चाद्विमानिताः । संधानस्य कृतसन्धेः । सिद्ध्यति वशगो भवति । दितिः कश्यपभार्या दैत्यमाता । एतस्य सिंहेन संधिः विग्रहश्च तयोर्द्वारेण ।

---

१ आयुर्वृद्धिं. २ अस्मात्परं—शपथैः संधितस्यापि न विश्वासे व्रजेद्रिपोः । राज्यलाभोद्यतो वृत्रः शक्रेण शपथैर्हतः ॥ इदमधिकं क्वचित्. ३ महामतिरपि प्राज्ञ न विश्वासं व्रजेद्रिपौ । इ. पा. ४ विश्वास्य...निपातितः ।

न कौलीन्यान्न सौहार्दान्नृपो वाक्ये प्रवर्तते ।
मन्त्रिणां यावदाप्तं न व्यसनं शोक एव च ॥ ११७ ॥
सदैवापद्गतो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणाम् ।
अत एव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिणः सापदं नृपम् ॥ ११८ ॥
यथा नेच्छति नीरोगः कदाचित्सुचिकित्सकम् ।
तथापद्रहितो राजा सचिवं नाभिवाञ्छति ॥ ११९ ॥

एवं विचिन्तयन्पिङ्गलकाभिमुखः प्रतस्थे । पिङ्गलकोऽपि तमायान्तं प्रेक्ष्य स्वाकारं रक्षन्यथापूर्वमवस्थितः । दमनकोऽपि पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्योपविष्टः । पिङ्गलक आह किं दृष्टं भवता तत्सत्त्वम् । दमनक आह——दृष्टं स्वामिप्रसादात् । पिङ्गलक आह——अपि सत्यम् । दमनक आह किं स्वामिपादानामग्रेऽसत्यं विज्ञाप्यते । उक्तं च—

अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।
देवानां च विनश्येत स द्रुतं सुमहानपि ॥ १२० ॥

तथा च । सर्वदेवमयो राजा मनुना संप्रकीर्तितः ।
तस्मात्तं देववत्पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ १२१ ॥
सर्वदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयम् ।
शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद्देवाद्भवान्तरे ॥ १२२ ॥

पिङ्गलक आह—सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता । न दीनोपरि महान्तः कुप्यन्तीति न त्वं तेन निपातितः । यतः ।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसामयं महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ १२३ ॥

अपि च । गण्डस्थलेषु मदवारिषु बद्धराग-
मत्तभ्रमद्भ्रमरपादतलाहतोऽपि ।
कोपं न गच्छति नितान्तबलोऽपि नाग-
स्तुल्ये बले तु बलवान्परिकोपमेति ॥ १२४ ॥

दमनक आह—अस्त्वेवं स महात्मा वयं कृपणाः । तथापि स्वामी यदि कथयति ततो भृत्यत्वे नियोजयामि । पिङ्गलक आह सो-

कुलीनस्य भावः कौलीन्यम् । देववत् भक्तिमता सत्यनिष्ठेन चान्तःकरणेन । व्यलीकेन कपटभावेनाकार्यकरणेन वा । भवान्तरे जन्मान्तरे । गण्डस्थलेषु यानि मदवारीणि तेषु । बद्धः रागो यैस्ते बद्धरागाश्च ते मत्ताश्च ये भ्रमन्तो भ्रमरास्तेषां पादतलैराहतोपि ।

१ यावदभ्येति...शोकमेव. २ कांक्षति. ३ गूहमानः. ४ सत्यं दृष्टं भविष्यति. ५ तस्मात्तमेव सेवेत. ६ दत्ते सद्यो देवाः. ७ समुच्छ्रितानेव तरून्प्रबाधते । इ. पा. ८ गत्ध. ९ वारिलवोपलुब्ध. १० असत्ये.

सोल्लासम्—किं भवान्शक्नोत्येवं कर्तुम्। दमनक आह—किमसाध्यं बुद्धेरस्ति । उक्तं च—

न तच्छस्त्रैर्न नागेन्द्रैर्न हयैर्न पदातिभिः ।
कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ १२५ ॥

पिङ्गलक आह—यद्येवं तर्ह्यमात्यपदेऽध्यारोपितस्त्वम् । अद्यप्रभृति प्रसादनिग्रहादिकं त्वयैव कार्यमिति निश्चयः ।

अथ दमनकः सत्वरं गत्वा साक्षेपं तमिदमाह—एह्येहि दुष्टवृषभ स्वामी पिङ्गलकस्त्वामाकारयति । किं निःशङ्को भूत्वा मुहुर्मुहुर्नदसि वृथा इति । तच्छ्रुत्वा संजीवकोऽब्रवीत् – भद्र कोऽयं पिङ्गलकः । दमनक आह—किं स्वामिनं पिङ्गलकमपि न जानासि । तत्क्षणं प्रतिपालय । फलेनैव ज्ञास्यसि । नन्वयं सर्वमृगपरिवृतो वटतले स्वामी पिङ्गलकनामा सिंहस्तिष्ठति । तच्छ्रुत्वा गतायुषमात्मानं मन्यमानः संजीवकः परं विषादमगमत् । आह च—भद्र भवान्साधुसमाचारो वचनपटुश्च दृश्यते । तद्यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभयप्रदानेन स्वामिनः सकाशात्प्रसादः कारयितव्यः । दमनक आह—भो सत्यमभिहितं भवता । नीतिरेषा । यतः ।

पर्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि ।
न कथंचिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित्क्वचित् ॥ १२६ ॥

तत्त्वमत्रैव तिष्ठ यावदहं तं समये दृष्ट्वा ततः पश्चात्त्वामानयामि इति । तथानुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वेदमाह—स्वामिन् न तत्प्राकृतं सत्त्वम् । स हि भगवतो महेश्वरस्य वाहनभूतो वृषभ इति । मया पृष्ट इदमूचे—महेश्वरेण परितुष्टेन कालिन्दीपरिसरे शष्पाग्राणि भक्षयितुं समादिष्टः । किं बहुना । मम प्रदत्तं भगवता क्रीडार्थं वनमिदम् । पिङ्गलक आह सभयम्—सत्यं ज्ञातं मयाधुना । न देवताप्रसादं विना शष्पभोजिनो व्यालाकीर्णे एवंविधे वने निःशङ्का नन्दतो भ्रमन्ति । ततस्त्वया किमभिहितम् । दमनक आह—स्वामिन् एतदभिहितं मया यदेतद्वनं चण्डिकावाहनभूतस्य पिङ्गलकस्य विषयीभूतम् । तद्भवानभ्यागतः प्रियोऽतिथिः । तत्तस्य सकाशं गत्वा भ्रातृस्नेहेनैकत्र भक्षणपानविहरणक्रियाभिरेकस्थानाश्रयेण कालो नेयः इति । ततस्तेनापि सर्वमेतत्प्र-

---

प्रसादो निग्रहो दण्डश्च आदौ यस्य तत् । आक्षेपेण निन्दया सहितं यथा तथा । गता गतप्राया असवो यस्य तम् । समये योग्यावसरे । शष्पाणि बालतृणाग्राणि । शष्पाणि भुञ्जत इति शष्पभोजिनः । चण्डिकाया वाहनं चण्डिकावाहनं तथा भूतः तस्य । भक्षणं च पानं च विहरणं च तानि एव क्रियास्ताभिः ।

---

१ निर्भीकः. २ वटाभ्यासे मानोन्नतचित्तः. ३ गतायुषमिव. ४ मत्स्वामिनः पि० नाम्नः सिंहस्य.

तिपन्नम् । उक्तं च सहर्षं स्वामिनः सकाशादभयदक्षिणा दापयितव्या इति । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह—साधु सुमते साधु । मन्त्रिश्रोत्रिय साधु । मम हृदयेन सह संमन्त्र्य भवतेदमभिहितम् । तद्दत्ता मया तस्याभयदक्षिणा । परं सोऽपि मदर्थेऽभयदक्षिणां याचयित्वा द्रुततरमानीयतामिति । अथ साधु चेदमुच्यते—

अन्तःसारैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः ।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ १२७ ॥

तथा च । मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां सांनिपातिके ।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ॥ १२८ ॥

दमनकोऽपि तं प्रणम्य संजीवकसकाशं प्रस्थितः सहर्षमचिन्तयत्—अहो प्रसादसंमुखो नः स्वामी वचनवशगश्च संवृत्तः । तन्नास्ति धन्यतरो मम । उक्तं च—

अमृतं शिशिरे वह्निरमृतं प्रियदर्शनम् ।
अमृतं राजसंमानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १२९ ॥

अथ संजीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच—भो मित्र प्रार्थितोऽसौ मया भवदर्थे स्वाम्यभयप्रदानम् । तद्विश्रब्धं गम्यतामिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया सह समयधर्मेण वर्तितव्यम् । न गर्वमासाद्य स्वप्रभुतया विचरणीयम् । अहमपि तव संकेतेन सर्वां राज्यधुरममात्यपदवीमाश्रित्योद्धरिष्यामि । एवं कृते द्वयोरप्यावयो राजलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति । यतः ।

आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम् ।
नृप्रजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योऽत्र मृगानिव ॥ १३० ॥

तथा च । यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान् ।
नृपासन्नान् स मान्योऽपि भ्रश्यते दन्तिलो यथा ॥ १३१ ॥

संजीवक आह—कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

कथा ॥ ३ ॥

अस्त्यत्र धरातले वर्धमानं नाम नगरम् । तत्र दन्तिलो नाम नानाभाण्डपतिः सकलपुरनायकः प्रतिवसति स्म । तेन पुरकार्यं नृपकार्यं च कु-

---

अन्तःसारैः अन्तः सारो येषां तैः । सप्रश्रयं सप्रणयम् । समयधर्मेण कृतसंकेतानुसारेणेत्यर्थः । आखेटकः मृगया । तस्य धर्मेण तन्न्यायेन ।

---

१ यदात्मप्रसाद. २ संगतिः सताम्. ३ न पूजयति योगर्वाद्यथौचित्यं नृपाश्रितान् । स प्राप्नोति पदभ्रंशं नृपतेः इ. पा. ४ भूपसंमान. ५ तत्र वृषसेनो नाम राजातस्यामात्यः.

वेता तुष्टिं नीतास्तत्पुरवासिनो लोका नृपतिश्च । किं बहुना । न कोऽपि तादृक् केनापि चतुरो दृष्टो श्रुतो वा । अथवा सत्यमेतदुक्तम्—

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
इति महति विरोधे वर्तमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ १३२ ॥

अथैवं गच्छति काले दन्तिलस्य कदाचिद्विवाहः संप्रवृत्तः । तत्र तेन सर्वे तत्पुरनिवासिनो राजसंनिधिलोकाश्च संमानपुरःसरमामन्त्र्य भोजिता वस्त्रादिभिः सत्कृताश्च । ततो विवाहानन्तरं राजा सान्तःपुरः स्वगृहमानीयाभ्यर्चितः । अथ तस्य नृपतेर्गृहसंमार्जनकर्ता गोरम्भो नाम राजसेवको गृहायातोऽपि तेनानुचितस्थान उपविष्टोऽवज्ञयार्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितः । सोऽपि ततःप्रभृति निःश्वसन्नपमानान्न रात्रावपि शेते । कथं मया तस्य भाण्डपते राजप्रसादहानिः कर्तव्येति चिन्तयन्नास्ते । अथवा किमनेन वृथा शरीरशोषणेन । न किंचिन्मया तस्यापकर्तुं शक्यमिति । अथवा साध्विदमुच्यते—

यो ह्यपकर्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरोऽत्र निर्लज्जः ।
उत्पतितोऽपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम् ॥ १३३ ॥

अथ कदाचित्प्रत्यूषे योगनिद्रां गतस्य राज्ञः शय्यान्ते मार्जनं कुर्वन्निदमाह—अहो दन्तिलस्य महद्धृष्टत्वं यद्राजमहिषीमालिङ्गति । तच्छ्रुत्वा राजा ससंभ्रममुत्थाय तमुवाच—भो गोरम्भ सत्यमेतत् यत्त्वया जल्पितम् । किं देवी दन्तिलेन समालिङ्गिता इति । गोरम्भः प्राह—देव रात्रिजागरणेन द्यूतासक्तस्य मे बलान्निद्रा समायाता । तन्न वेद्मि किं मयाभिहितम् । राजा सेर्ष्यं स्वगतम्—एष तावदस्मद्गृहेऽप्रतिहतगतिः । तथा दन्तिलोऽपि । तत्कदाचिदनेन देवी समालिङ्ग्यमाना दृष्टा भविष्यति । तेनेदमभिहितम् । उक्तं च—

यद्वाञ्छति दिवा मर्त्यो वीक्षते वा करोति वा ।
तत्स्वप्नेऽपि तदभ्यासाद्ब्रूते वाथ करोति वा ॥ १३४ ॥

तथा च ।

संमानः पुरःसरो यस्मिन्कर्मणि । अन्तःपुरेण राजस्त्रीजनेन सहितः सान्तःपुरः । गृहस्य संमार्जनं करोतीति कर्ता । अर्धचन्द्रं दत्त्वा प्रसारिताङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां निष्कास्य । इर्ष्या अक्षान्तिः । ईर्ष्यया सहितं यथा तथा सेर्ष्यम् । अप्रतिहता गतिः प्रचारो यस्य । तदभ्यासात्तस्य पुनः पुनश्चिन्तनात् ।

---

१ वर्तमानस्य तस्य कदाचित् कन्याविवाहः. २ विज्ञाय. ३ दुष्टत्वं. ४ सक्ततया मार्जनकर्म कुर्वतोपि मे.

शुभं वा यदि वा पापं यन्नृणां हृदि संस्थितम् ।
सुगूढमपि तज्ज्ञेयं स्वप्नवाक्यात्तथा मदात् ॥ १३५ ॥

अथवा स्त्रीणां विषये कोऽत्र संदेहः

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः[1] ।
हृद्गतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ १३६ ॥

अन्यच्च ।

एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं
वीक्षन्तेऽन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः ।
दूरोदारचरित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया
केनेत्थं परमार्थतोऽर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ॥ १३७ ॥

तथा च ।

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ १३८ ॥
रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ १३९ ॥
यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मम कामिनी ।
स तस्या वशगो नित्यं भवेत्क्रीडाशकुन्तवत् ॥ १४० ॥
तासां वाक्यानि कृत्यानि स्वल्पानि सुगुरूण्यपि ।
करोति यः कृतैर्लोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥ १४१ ॥
स्त्रियं च यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १४२ ॥
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १४३ ॥
नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां च वयसि स्थितिः ।
विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुज्यते ॥ १४४ ॥

मदात् मत्तस्य जल्पनादित्यर्थः। एकेनेति एकेन पुरुषेण सह। स्मितेन पाटला श्वेतरक्ता अधररुक् अधरकान्तिर्यासां ताः। अनल्पानि अक्षराणि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा। इतोऽस्मान्नरात्। स्फुटन्ती या कुमुदिनी विकसत्कुमुदानीति यावत्। तद्वत् फुल्ले उल्लसन्ती च लोचने यासां ताः। दूरे उदारं चरितं यस्य स चासौ चित्रो विभवो यस्य स च तम्। नीचमपि चित्रविभवमित्यर्थः। धिया मनसा। केन कस्मिन् पुरुषे। वामे मनोहरे भ्रुवौ यासां ताः तासाम्। रहो विजनं स्थानम्। क्षणोऽवसरः। मम मयि रक्ता अनुरक्ता। क्रीडार्थं शकुन्तः पक्षी तद्वत्। सुगुरूण्यतिदुष्कराणि। कृतैः कृत्यैः। अनर्थित्वात्प्रार्थनाभावात्। वयसि स्थितिर्वयो न विचारयन्तीत्यर्थः।

---

१ ससंभ्रमाः ।

रक्तो हि जायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा ।
घृष्यते यो दशालम्बी नितम्बे विनिवेशितः ॥ १४५ ॥
अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा ।
अबलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते ॥ १४६ ॥

एवं स राजा बहुविधं विलप्य तत्प्रभृति दन्तिलस्य प्रसादपराङ्मुखः संजातः । किं बहुना । राजद्वारप्रवेशोऽपि तस्य निवारितः । अथ दन्तिलोऽप्यकस्मादेव प्रसादपराङ्मुखमवनिपतिमवलोक्य चिन्तयामास । अहो साधु चेदमुच्यते—

कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ १४७ ॥

तथा च । काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं
सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः ।
क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता
राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥ १४८ ॥

अपरं मयास्य भूपतेरथवान्यस्यापि कस्यचिद्राजसंबन्धिनः स्वप्नेऽपि नानिष्टं कृतम् । तत्किमिति पराङ्मुखो मां प्रति भूपतिः इति । एवं तं दन्तिलं कदाचिद्राजद्वारे विष्कम्भितं विलोक्य संमार्जनकर्ता गोरम्भो विहस्य द्वारपालानिदमूचे—भो भो द्वारपालाः राजप्रसादाधिष्ठितोऽयं दन्तिलः स्वयं निग्रहानुग्रहकर्ता च । तदनेन निवारितेन यथाहं तथा यूयमप्यर्धचन्द्रभाजिनो भविष्यथ । तच्छ्रुत्वा दन्तिलश्चिन्तयामास—नूनमिदमस्य गोरम्भस्य चेष्टितम् । अथवा साध्विदमुच्यते—

अकुलीनोऽपि मूर्खोऽपि भूपालं योऽत्र सेवते ।
अपि संमानहीनोऽपि स सर्वत्रापि पूज्यते ॥ १४९ ॥
अपि कापुरुषो भीरुः स्याच्चेन्नृपतिसेवकः ।
तथापि न पराभूतिं जनादाप्नोति मानवः ॥ १५० ॥

एवं स बहुविधं विलप्य विलक्षाननः सोद्वेगो गतप्रभावः स्वगृहं गत्वा

प्रसादात्पराङ् मुखं यस्य । को न गर्वितः सर्वोपि गर्वितो भवतीत्यर्थः । दुर्जनानां वागुराः कपटजालानि । शुचेः भावः शौचं । तत्त्वस्य सत्यस्य चिन्ता विचारः । विष्कंभितं निरुद्धागमनं । विलक्षं सविस्मयमाननं यस्य ।

१ वाङ्मात्रेणापि न कृतमहितम्. २ अस्मात्परं-वाङ्मात्रेणाप्यसत्येन भूमिपोत्थेन सेवकः । यत्प्राप्नोति फलं लोकात्तस्यां शमापि नो गुणी ॥ इत्य. ३ विलक्षमनाः. ४ उद्वेगात्.

निशामुखे गोरम्भमाहूय वस्त्रयुगलेन संमान्येदमुवाच—भद्र मया न तदा त्वं रागवशान्निःसारितः । यतस्त्वं राजगुरोः पुरोऽनुचितस्थाने समुपविष्टो दृष्ट इत्यपमानितः । तत्क्षम्यताम् । सोऽपि स्वर्गराज्योपमं तद्वस्त्रयुगलमासाद्य परं परितोषं गत्वा तमुवाच—भोः श्रेष्ठिन् क्षान्तं मया ते तत् । तदस्य कृतसंमानस्य पश्य मे बुद्धिप्रभावं राजप्रसादं च । एवमुक्त्वा सपरितोषं निष्क्रान्तः । साधु चेदमुच्यते—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च ॥ १५१ ॥

ततश्चान्येद्युः स गोरम्भो राजकुले गत्वा योगनिद्रां गतस्य राज्ञोऽन्तिकस्थः संमार्जनक्रियां कुर्वन्निदमाह—अहोऽविवेकोऽस्मद्भूपतेः यत्पुरीषोत्सर्गमाचरंश्चिर्भटीभक्षणं करोति । तच्छ्रुत्वा राजा सविस्मयं तमुवाच – रे रे गोरम्भ किमप्रस्तुतं लपसि । गृहकर्मकरं मत्वा त्वां न व्यापादयामि । किं त्वया कदाचिदहमेवंविधं कर्म समाचरन्दृष्टः । सोऽब्रवीत्—देव द्युतासक्तया रात्रिजागरणेन संमार्जनं कुर्वाणस्य मम बलान्निद्रा समायाता । तयाविष्टेन मया किंचिज्जल्पितं तन्न वेद्मि । तत्प्रसादं करोतु स्वामी मे निद्रापरवशस्य इति । एवं श्रुत्वा राजा चिन्तितवान्—यन्मयाजन्म पुरीषोत्सर्गं कुर्वता कदापि चिर्भटिका न भक्षिता । तद्यथायं व्यतिकरोऽसंभाव्यो ममानेन मूढेन व्याहृतः तथा दन्तिलस्यापीति निश्चयः । तन्मया न युक्तं कृतं यत्स वराकः संमानेन वियोजितः । न तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टितं संभाव्यते । तदभावेन राजकृत्यानि पौरकृत्यानि च सर्वाणि शिथिलतां व्रजन्ति । एवमनेकधा विमृश्य दन्तिलं समाहूय निजाङ्गवस्त्राभरणादिभिः संयोज्य स्वाधिकारे नियोजयामास ।

अतोऽहं ब्रवीमि यो न पूजयते गर्वादिति ॥ संजीवक आह—भद्र एवमेवैतत् । यद्भवताभिहितं तदेव मया कर्तव्यम् इति । एवमभिहिते दमनकस्तमादाय पिङ्गलकसकाशमगमत् । आह च—देव एष मया स संजीवक आनीतः । अधुना देवः प्रमाणम् । संजीवकोऽपि तं सादरं प्रणम्याग्रतः सविनयं स्थितः । पिङ्गलकोऽपि तस्य पीनायतककुद्मतो नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच अपि शिवं भवतः ।

संमानस्य कृतस्य इति पाठे संमाने कृते । स्तोकेनाल्पेन । अप्रस्तुतमसंगतम् । जन्मन आ आजन्म । व्यतिकरो विषयः । तादृशा दन्तिलसदृशाः पुरुषास्तादृक्पुरुषाः । सादरमादरेण सहितं यथा तथा । पीनमायतं च ककुदस्य विद्यतेऽसौ पीनायतककुद्मांस्तस्य । नखाः कुलिशानीव नखकुलिशानि तैरलंकृतम् । मानः पुरःसरो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ।

---

१ ब्राह्मणानामग्रतः । अनुचितस्थाने राजासने. २ अस्य संमानस्य कृतस्य पश्य. ३ कुर्वन्.

कुतस्त्वमस्मिन्वने विजने समायातोऽसि । तेनाप्यात्मवृत्तान्तः कथितः । यथा वर्धमानेन सह वियोगः संजातस्तथा सर्वं निवेदितम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सादरतरं तमुवाच वयस्य न भेतव्यम् । मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितेन यथेच्छं त्वयाधुना वर्तितव्यम् । अन्यच्च नित्यं मत्समीपवर्तिना भाव्यं यतः कारणाद्बह्वपायं रौद्रसत्त्वनिषेवितं वनं गुरूणामपि सत्त्वानामसेव्यं कुतः शष्पभोजिनाम् । एवमुक्त्वा सकलमृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्योदकग्रहणं कृत्वा स्वेच्छया तदेव वनं प्रविष्टः । ततश्च करटकदमनकनिक्षिप्तराज्यभारः संजीवकेन सह सुभाषितगोष्ठीमनुभवन्नास्ते । अथवा साध्विदमुच्यते ।

यदृच्छयाप्युपनतं सकृत्सज्जनसंगतम् ।
भवत्यजरमत्यन्तं नाभ्यासक्रममीक्षते ॥ १६२ ॥

संजीवकेनाप्यनेकशास्त्रावगाहनादुत्पन्नबुद्धिप्रागल्भ्येन स्तोकैरेवाहोभिर्मूढमतिः पिङ्गलको धीमांस्तथा कृतो यथारण्यधर्माद्वियोज्य ग्राम्यधर्मे नियोजितः । किं बहुना प्रत्यहं पिङ्गलकसंजीवकावेव केवलं रहसि मन्त्रयतः । शेषः सर्वोऽपि मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति । करटकदमनकावपि प्रवेशं न लभेते । अन्यच्च सिंहपराक्रमाभावात्सर्वोऽपि मृगजनः कांदिशीकः क्षुधाविष्टः संवृत्तः । उक्तं च—

फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमपि चोन्नतम् ।
संत्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ १६३ ॥

तथा च ।

अपि संमानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः ।
वृत्तिभङ्गान्महीपालं त्यजन्त्येव हि सेवकाः ॥ १६४ ॥

अन्यच्च । कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।
कदाचित्तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ १६५ ॥

तथा न केवलं सेवका एव इत्थंभूता आसंसारं समस्तमप्येतज्जगत्परस्परं भक्षणार्थं सामादिभिरुपायैस्तिष्ठति । तद्यथा—

देशानामुपरि क्ष्मापा आतुराणां चिकित्सकाः ।
वणिजो ग्राहकाणां च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥ १६६ ॥

मम भुजौ मद्भुजौ तावेव पञ्जरः तस्मिन् रक्षितः । ०दयोः निक्षिप्तो राज्यभागो येन । सज्जनैः सह संगतं संगतिः सकृद् यदृच्छया उपनतमहेतुकमपि अजरमनियमाना जरा यस्य तादृग् अन्तमतिक्रान्तमत्यन्तमविनाशि च भवति । अभ्यासक्रमं पौनःपुन्यपरिपाटीं नापेक्षते च । शास्त्रेष्ववगाहनं ज्ञानमित्यर्थः । अरण्यधर्मा हिंसादिः । कांदिशीकः संवृत्तः भिन्नां भिन्नां दिशमाश्रित्य पलायितः । क्ष्मापाः

१ स मृगाधिपः २ शास्त्रावगतबुद्धि ३ रहस्य मिथो. ४ जनस्तौ च शृगालौ क्षुधाव्याधिबाधितावेकां दिशमाश्रित्य स्थिताः इ. पा. ५ भवन्ति.

प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनाम् ।
गणिकाः कामुकानां च सर्वलोकस्य शिल्पिनः ॥ १५७ ॥
सामादिसज्जितैः पाशैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशम् ।
उपजीवन्ति शक्त्या हि जलजा जलजानिव ॥ १५८ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते—

सर्पाणां च खलानां च परद्रव्यापहारिणाम् ।
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥ १५९ ॥

अत्तुं वाञ्छति शांभवो गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम् ।
इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शंभोरपि स्याद्गृहे
तत्रान्यस्य कथं न भावि जगतो यस्मात्स्वरूपं हि तत् ॥ १६० ॥

ततः स्वामिप्रसादरहितौ क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं करटकदमनकौ मन्त्रयेते । तत्र दमनको ब्रूते - आर्य करटक आवां तावदप्रधानतां गतौ । एष पिङ्गलकः संजीवकानुरक्तः स्वव्यापारपराङ्मुखः संजातः। सर्वोऽपि परिजनो गतः । तत्किं क्रियते । करटक आह—भद्र यद्यपि त्वदीयवचनं न करोति तथापि स्वामी स्वदोषनाशाय वाच्यः । उक्तं च—

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः ।
यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुतः ॥ १६१ ॥

तथा च ।

मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः ।
उन्मार्गं वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः ॥ १६२ ॥

तत्त्वयैष शष्पभोजी स्वामिनः सकाशमानीतः। तत्स्वहस्तेनाङ्गाराः कर्षिताः। दमनक आह--सत्यमेतत् । ममायं दोषो न स्वामिनः । उक्तं च--

जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषाढभूतिना ।
दूतिका परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयंकृताः ॥ १६३ ॥

करटक आह—कथमेतत् । सोऽब्रवीत्--

पृथ्वीपालाः । आतुरा रुग्णाः । शक्त्या स्वसामर्थ्यानुरूपं सामादिभिः साज्जतैः घटितैः पाशैः पूर्वोक्ता भूपालादयः दिवानिशं प्रतीक्षन्ते । शंभोरयं शांभवः फणी । क्रौञ्चरिपोः कार्तिकेयस्य । इत्थं दुःस्थितिकारिणी । कथं न भावि एवंविधः कलहादिप्रकारः कथं न भवेदित्यर्थः । स्वामिप्रसादेन रहितौ । अम्बिकासुतो धृतराष्ट्रः । मदेन गर्वेण दानेन चोन्मत्तस्य । उन्मार्गं गच्छतः भूपस्य कुञ्जरस्य च समीपगाः महामात्रा महती मात्रा येषां ते अमात्याः हस्तिपकमुख्याश्च ।

---

१ कामिनां चैव. २ भुञ्जते च यथाशक्ति जलजाञ्जलदा यथा । इ. पा. ३ अथ तौ क० मन्त्रिपुत्रौ स्वा०. ४ भद्र. ५ स्थितः ६ नापिती.

कथा ४ ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्विविक्तप्रदेशे मठायतनम् । तत्र देवशर्मा नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । तस्यानेकसाधुजनदत्तसूक्ष्मवस्त्रविक्रयवशात्कालेन महती वित्तमात्रा संजाता । ततः स न कस्यचिद्विश्वसिति । नक्तंदिनं कक्षान्तरात्तां मात्रां न मुञ्चति । अथवा साधु चेदमुच्यते—

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥ १६४ ॥

अथाषाढभूतिर्नाम परवित्तापहारी धूर्तस्तामर्थमात्रां तस्य कक्षान्तरगतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयत्—कथं मयास्येयमर्थमात्रा हर्तव्या इति । तदत्र मठे तावद्दृढशिलासंचयवशाद्भित्तिभेदो नास्ति । उच्चैस्तरत्वाच्च द्वारेण प्रवेशोपि नास्ति । तदेनं मायावचनैर्विश्वास्य छात्रतां व्रजामि येन स विश्वस्तः कदाचिद्विश्वासमेति । उक्तं च—

निःस्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः ।
नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात्स्फुटवक्ता न वञ्चकः ॥ १६५ ॥

एवं निश्चित्य तस्यान्तिकमुपगम्य ॐ नमः शिवाय इति प्रोच्चार्य साष्टाङ्गं प्रणम्य च सप्रश्रयमुवाच भगवन् असारः संसारोऽयं गिरिनदीवेगोपमं यौवनं तृणाग्निसमं जीवितं शरदभ्रच्छायासदृशा भोगाः स्वप्नसदृशो मित्रपुत्रकलत्रभृत्यवर्गसंबन्धः । एवं मया सम्यक्परिज्ञातम् । तत्किं कुर्वतो मे संसारसमुद्रोत्तरणं भविष्यति । तच्छ्रुत्वा देवशर्मा सादरमाह—वत्स धन्योऽसि यत्प्रथमे वयस्येवं विरक्तिभावः । उक्तं च—

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।
धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥ १६६ ॥
आदौ चित्ते ततः काये सतां संपद्यते जरा ।
असतां तु पुनः काये नैव चित्ते कदाचन ॥ १६७ ॥

यच्च मां संसारसागरोत्तरणोपायं पृच्छसि तच्छ्रूयताम्—

शूद्रो वा यदि वान्योऽपि चण्डालोऽपि जटाधरः ।
दीक्षितः शिवमन्त्रेण स भस्माङ्गी शिवो भवेत् ॥ १६८ ॥

आयो लाभः । दृढा यः शिलानां संचयो रचना तद्वशात् । मायावचनैः छद्मभाषितैः । निःस्पृहोधिकारी भवितुं नार्हतीत्यर्थः । गिरिनद्या वेगस्तेन उपमा यस्य । अतिशीघ्रगामीत्यर्थः । शरदभ्रच्छायासदृशा अत्यन्तचञ्चलाः । यः कश्चन शूद्रो वा...शिवमंत्रेण दीक्षितो जटाधरो भस्माङ्गी स्यात् स शिवो भवेदित्यर्थः ।

---

१ न भवति. २ विश्वस्तस्य कदाचिन्मात्रा मम हस्तगता भवति । ३ भुवाणः. ४ संयोगः.

षडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयम् ।
लिङ्गस्य मूर्ध्नि यो दद्यान्न स भूयोऽभिजायते ॥ १६९ ॥

तच्छ्रुत्वाषाढभूतिस्तत्पादौ गृहीत्वा सप्रश्रयमिदमाह—भगवन् तर्हि दीक्षया मेऽनुग्रहं कुरु। देवशर्मा आह—वत्स अनुग्रहं ते करिष्यामि । परंतु रात्रौ त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यम्। यत्कारणं निःसङ्गता यतीनां प्रशस्यते तव ममापि च। उक्तं च—

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालना-
द्विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्स्नेहः प्रवासाश्रयात्
स्त्री गर्वादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ १७० ॥

तत्त्वया व्रतग्रहणानन्तरं मठद्वारे तृणकुटीरके शयितव्यम् इति। स आह—भगवन् भवदादेशः प्रमाणम्। परत्र हि तेन मे प्रयोजनम्। अथ कृतशयनसमयं देवशर्मानुग्रहं कृत्वा शास्त्रोक्तविधिना शिष्यतामनयत्। सोऽपि हस्तपादावमर्दनादिपरिचर्यया तं परितोषमनयत्। पुनस्तथापि मुनिः कक्षान्तरान्मात्रां न मुञ्चति। अथैवं गच्छति काल आषाढभूतिश्चिन्तयामास— अहो न कथंचिदेष मे विश्वासमागच्छति । तत्किं दिवापि शस्त्रेण मारयामि किं वा विषं प्रयच्छामि किं वा पशुमिव व्यापादयामि इति । एवं चिन्तयतस्तस्य देवशर्मणोऽपि शिष्यपुत्रः कश्चिद्ग्रामादामन्त्रणार्थं समायातः। प्राह च— भगवन् पवित्रारोपणकृते मम गृहमागम्यताम् इति। तच्छ्रुत्वा देवशर्माषाढभूतिना सह प्रहृष्टमनाः प्रस्थितः । अथैवं तस्य गच्छतोऽग्रे काचिन्नदी समायाता । तां दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरादवतार्य कन्थामध्ये सुगुप्तां निधाय स्नात्वा देवार्चनं विधाय तदनन्तरमाषाढभूतिमिदमाह— भो आषाढभूते यावदहं पुरीषोत्सर्गं कृत्वा समागच्छामि तावदेषा कन्था योगेश्वरस्य सावधानतया रक्षणीया। इत्युक्त्वा गतः। आषाढभूतिरपि तस्मिन्नदर्शनीभूते मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः । देवशर्मापि छात्रगुणानुरञ्जितमनाः सुविश्वतो यावदुपविष्टस्तिष्ठति तावत्सुवर्णरोमदेह-

---

षडक्षरेण मन्त्रेण ॐनमः शिवाय इत्यनेन। तदुक्तं शिवतत्त्वसुधानिधौ-भवपाशनिबद्धानां देहिनां हितकाम्यया। प्राहोंनमः शिवायेति मन्त्रमाद्यं हरः स्वयम् ॥ महापातकदावाग्निः सोयं मन्त्रः षडक्षरः। निःसंगता—जनसंसर्गाभावः। अनयात् नीत्यभावात्। कृतः शयनस्य स्वापस्य समयो येन तं। हस्तपादस्यावमर्दनमादि यस्यां सा परिचर्या सेवा। सुवर्णवद्रोमाणि देहे येषां ते० देहाः मेषाः तेषां यूथं।

---

१ कं महेश्वरं. २ तत्त्वज्ञानेन तर्हि प्रसादः क्रियताम्. ३ युज्यते. ४ दौर्मन्त्र्यात्. ५ नेन पात्रिकानयनादिकया. ६ पशुधर्मेण–मारणेन. ७ परिभ्रमन्त्रा.

यूथमध्ये हुडुयुद्धमपश्यत् । अथ रोषवशाद्धुडुयुगलस्य दूरमपसरणं कृत्वा भूयोऽपि समुपेत्य ललाटाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति । तच्च जम्बुको जिह्वालौल्याद्रङ्गभूमिं प्रविश्यास्वादयति । देवशर्मापि तदालोक्य व्यचिन्तयत्— अहो मन्दमतिरयं जम्बुकः । यदि कथमप्यनयोः संघट्टे पतिष्यति तन्नूनं मृत्युमेष्यतीति तर्कयामि । अत्रान्तरे च तथैव रक्तास्वादनलौल्यान्मध्ये प्रविशंस्तयोः शिरःसंपाते पतितो मृतश्च शृगालः । देवशर्मापि तं शोचमानो मात्रामुद्दिश्य शनैः शनैः प्रस्थितो यावदाषाढभूतिं न पश्यति ततश्चौत्सुक्येन शौचं विधाय यावत्कन्थामालोकयति तावन्मात्रां न पश्यति । ततश्च हा हा मुषितोऽस्मीति जल्पन्पृथिवीतले मूर्च्छया निपपात । ततः क्षणाच्चेतनां लब्ध्वा भूयोऽपि समुत्थाय फूत्कर्तुमारब्धः । भो आषाढभूते क्व मां वञ्चयित्वा गतोऽसि । तद्देहि मे प्रतिवचनम् । एवं बहु विलप्य तस्य पदपद्धतिमन्वेषयञ्शनैः शनैः प्रस्थितः । अथैवं गच्छन्सायंतनसमये कंचिद्ग्राममाससाद । अथ तस्माद्ग्रामात्कश्चित्कौलिकः सभार्यो मद्यपानकृते समीपवर्तिनि नगरे प्रस्थितः । देवशर्मापि तमालोक्य प्रोवाच — भो भद्र वयं सूर्योढा अतिथयस्तवान्तिकं प्राप्ताः । न कमप्यत्र ग्रामे जानीमः । तद्गृह्यतामतिथिधर्मः । उक्तं च—

> संप्राप्तो योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिनाम् ।
> पूजया तस्य देवत्वं प्रयान्ति गृहमेधिनः ॥ १७१ ॥

तथा च ।

> तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
> सतामेतानि हर्म्येषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १७२ ॥

> स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
> पादशौचेन गोविन्दो अर्घाच्छंभुस्तथातिथेः ॥ १७३ ॥

कौलिकोऽपि तच्छ्रुत्वा भार्यामाह — प्रिये गच्छ त्वमतिथिमादाय गृहं प्रति । पादशौचभोजनशयनादिभिः सत्कृत्य त्वं तत्रैव तिष्ठ । अहं तव कृते प्रभूतं मद्यमानेष्यामि । एवमुक्त्वा प्रस्थितः । सापि भार्या पुंश्चली तमादाय प्रहसितवदना देवदत्तं मनसि ध्यायन्ती गृहं प्रति प्रतस्थे । अथवा साधु चेदमुच्यते —

हुडुयुद्धं मेषयुद्धम् । रङ्गभूमिः समरभूमिः । संघट्टे शिरःसंघर्षे । कौलिकस्तन्तुवायः । सूर्योढा ऊढा सूर्योढाः सूर्यास्तसमये प्राप्ताः । गृहमेधिनां संप्राप्तः तस्य पूजया । तृणानि तृणनिर्मितान्यासनानि । पुंसः स्त्रीषु श्चलतीति पुंश्चली बन्धकी ।

---

१ अवाप्स्यति. २ अथास्मिन्नवसरे. ३ लभन्ते. पूजितो न स देवत्वं ददाति. ४ पितरः ५ शालिकः. ६ मद्यमांसं, आसवम्. ७ अभिचिन्तयन्ती.

दुर्दिवसे घनतिमिरे दुःसंचारासु नगरवीथीषु ।
पत्युर्विदेशगमने परमसुखं जघनचपलायाः ॥ १७४ ॥

तथा च । पर्यङ्केष्वास्तरणं पतिमनुकूलं मनोहरं शयनम् ।
तृणमिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्यरतलुब्धाः ॥ १७५ ॥

तथा च ।

केलिः प्रदहति मज्जां श‍ृङ्गारोऽस्थीनि चाटवः कटवः ।
बन्धक्याः परितोषो न स्यादनभीष्टदम्पत्योः ॥ १७६ ॥

कुलपतनं जनगर्हां बन्धनमपि जीवितव्यसंदेहम् ।
अङ्गीकरोति सकलमबला परपुरुषसंसक्ता ॥ १७७ ॥

अथ कौलिकभार्या गृहं गत्वा देवशर्मणे गतास्तरणां भग्नां च खट्वां समर्प्यैदमाह—भो भगवन् यावदहं स्वसखीं ग्रामादभ्यागतां संभाव्य द्रुतमागच्छामि तावत्त्वया मद्गृहेऽप्रमत्तेन भाव्यम् । एवमभिधाय श‍ृगारविधिं विधाय यावद्देवदत्तमुद्दिश्य व्रजति तावत्तद्भर्ता संमुखो मदविह्वलाङ्गो मुक्तकेशः पदे पदे प्रस्खलन्गृहीतमद्यभाण्डः समभ्येति । तं च दृष्ट्वा सा द्रुततरं व्याघुट्य स्वगृहं प्रविश्य मुक्तश‍ृङ्गारा यथापूर्वमभवत् । कौलिकोऽपि तां पलायमानां कृताद्भुतश‍ृङ्गारां विलोक्य प्रागेव कर्णपरंपरया तस्या अपवादश्रवणात् क्षुभितहृदयः स्वाकारं निगूहमानः सदैवास्ते ततश्च तथाविधं चेष्टितमवलोक्य दृष्टप्रत्ययः क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य तामाह—आः पापे पुंश्चलि क्व प्रस्थितासि । सा प्रोवाच अहं त्वत्सकाशादागता न कुत्रचिदपि निर्गता । तत्कथं मद्यपानवशादप्रस्तुतं वदसि । अथवा साधु चेदमुच्यते—

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।
संनिपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ १७८ ॥

करस्पन्दोऽम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता ।
वारुणीसङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ १७९ ॥

सोऽपि तच्छ्रुत्वा प्रतिकूलवचनं वेशविपर्ययं चावलोक्य तामाह—पुंश्चलि चिरकालं श्रुतो मया तवापवादः । तदद्य स्वयं संजातप्रत्ययस्तव यथोचितं निग्रहं करोमि । इत्यभिधाय लगुडप्रहारैस्तां जर्जरितदेहां विधाय

दुर्दिवसो मेघच्छन्नमहः । चाटवो मिष्टभाषणानि । संभाव्य दृष्ट्वा । व्याघुट्य निवृत्य । दृष्टप्रत्ययः, लब्धानुभवः । करो मयूखो हस्तश्च । अम्बरमाकाशं वस्त्रं च । तेजो दीप्तिः बलं प्रभावो वा । वारुणी पश्चिमा दिक् मद्यं च ।

---

१ अमितपक्ष. २ पत्यौ विदेशयाते. ३ चान्यरत. ४ केलिं प्रदहति लज्जां. ५ किंचिदिष्टं भवेत्पत्यौ. ६ तत्क्षणम०, कुलटा सततं. ७ समायात. ८ रवेशा. ९ श्रुतापवादश्च०.

स्थूणया सह दृढबन्धनेन बद्धा सोऽपि मदविह्वलो निद्रावशमगमत्। अत्रान्तरे तस्याः सखी नापिती कौलिकं निद्रावशगतं विज्ञाय तां गत्वेदमाह सखि स देवदत्तस्तस्मिन्स्थाने त्वां प्रतीक्षते। तच्छीघ्रमागम्यतामिति। सा चाह पश्य ममावस्थाम्। तत्कथं गच्छामि। तद्गत्वा ब्रूहि तं कामिनं यदत्रावसरे न त्वया सह समागमः। नापिती प्राह—सखि मा मैवं वद। नायं कुलटाधर्मः। उक्तं च—

विषमस्थस्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम्।
उष्ट्राणामिव तेषां मन्येऽहं शंसितं जन्म॥ १८०॥

तथा च। संदिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे।
स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः॥ १८१॥

अन्यच्च। यदि भवति दैवयोगात्पुमान्विरूपोऽपि बन्धकीरहसि।
न तु कृच्छ्रादपि भद्रं निजकान्तं सा भजत्येव॥ १८२॥

साब्रवीत्—यद्येवं तर्हि कथय कथं दृढबन्धनबद्धा सती तत्र गच्छामि। संनिहितश्चायं पापात्मा मत्पतिः। नापित्याह सखि मदविह्वलोऽयं सूर्यकरस्पृष्टः प्रबोधं यास्यति। तदहं त्वामुन्मोचयामि। मामात्मस्थाने बध्वा द्रुततरं देवदत्तं संभाव्यागच्छ। साब्रवीत् एवमस्तु इति। तदनु सा नापिती तां स्वसखीं बन्धनाद्विमोच्य तस्याः स्थाने यथापूर्वमात्मानं बध्वा तां देवदत्तसकाशे संकेतस्थानं प्रेषितवती। तथानुष्ठिते कौलिकः कस्मिंश्चित्क्षणे समुत्थाय किंचिद्गतकोपो विमदस्तामाह हे परुषवादिनि यद्यप्रभृति गृहान्निष्क्रमणं न करोषि न च परुषं वदसि ततस्त्वामुन्मोचयामि। नापित्यपि स्वरभेदभयाद्यावन्न किंचिदूचे तावत्सोऽपि भूयो भूयस्तां तदेवाह। अथ सा यावत्प्रत्युत्तरं किमपि न ददौ[2] तावत्स प्रकुपितस्तीक्ष्णशस्त्रमादाय तस्या नासिकामच्छिनत्। आह च—रे पुंश्चलि तिष्ठेदानीम्। न त्वां भूयस्तोषयिष्यामि इति जल्पन्पुनरपि निद्रावशमगमत्। देवशर्मापि वित्तनाशात्क्षुत्क्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तत्सर्वं स्त्रीचरित्रमपश्यत्। सापि कौलिकभार्या यथेच्छया देवदत्तेन सह सुरतसुखमनुभूय कस्मिंश्चित्क्षणे स्वगृहमागत्य तां नापितीमिदमाह—अयि शिवं भवत्याः। नायं पापात्मा मम गताया उत्थितः। नापित्याह—शिवं नासिकया विना शेषस्य शरीरस्य।

स्थूणा स्तम्भः। निद्राया वशं गतं निद्रा०। विषमस्थं दुरधिगमं यत्स्वादुफलं तस्य ग्रहणे व्यवसायो व्यापारस्तस्मिन्निश्चयः। संदिग्धे स्यान्नवेति संदेहयुक्ते। बहुचित्रे नानाविधे। सतीनामप्यपवाददर्शनात्। परेण रमणं क्रीडा तत्र। अन्यपतौ वा। बन्धकया रहसि भवति चेत्तमेव भजति। भद्रं सुरूपं। परुषं कर्कशं वदतीति तत्संबुद्धिः।

१ यदस्यां रात्रौ. २ प्रयच्छति. ३ तेन कुपितेन...च्छेदोऽकारि.

तद्द्रुतं मां मोचय बन्धनाद्यावन्नायं मां पश्यति येन स्वगृहं गच्छामि। तथानुष्ठिते भूयोऽपि कौलिक उत्थाय तामाह—पुंश्चलि किमद्यापि न वदसि। किं भूयोऽप्यतो दुष्टतरं कर्णच्छेदादिनिग्रहं करोमि। अथ सा सकोपं साधिक्षेपमिदमाह—धिग्मूढ को मां महासतीं धर्षयितुं व्यङ्गयितुं वा समर्थः। तच्छृण्वन्तु सर्वेऽपि लोकपालाः।

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥ १८३॥

तद्यदि मम सतीत्वमस्ति मनसापि परपुरुषो नाभिलषितस्ततो देवा भूयोऽपि मे नासिकां तादृग्रूपामक्षतां कुर्वन्तु। अथवा यदि मम चित्ते परपुरुषस्य भ्रान्तिरपि भवति ततो मां भस्मसान्नयन्तु। एवमुक्त्वा भूयोऽपि तमाह—भो दुरात्मन् पश्य मे सतीत्वप्रभावेण तादृश्येव नासिका संवृत्ता। अथासावुल्मुकमादाय यावत्पश्यति तावत्तद्रूपां नासिकां च भूतले रक्तप्रवाहं च महान्तमपश्यत्। अथ स विस्मितमनास्तां बन्धनाद्विमुच्य शय्यायामारोप्य च चाटुशतैः पर्यतोषयत्। देवशर्मापि तं सर्ववृत्तान्तमालोक्य विस्मितमना इदमाह—

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि।
बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः॥ १८४॥
हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि।
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः॥ १८५॥
उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः।
स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येत तस्माद्रक्ष्याः कथं नु ताः॥ १८६॥
अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम्।
इति यास्ताः कथं धीरैः संरक्ष्याः पुरुषैरिह॥ १८७॥

अन्यत्राप्युक्तम्—

नातिप्रसङ्गः प्रमदासु कार्यो नेच्छेद्बलं स्त्रीषु विवर्धमानम्।
अतिप्रसक्तैः पुरुषैर्यतस्ताः क्रीडन्ति काकैरिव लूनपक्षैः॥ १८८॥

सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्त्येव शितेन चेतसा।
मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महद्विषम्॥ १८९॥

साधिक्षेपं सगर्हम्। शंबरो दैत्यभेदः प्रद्युम्नारिर्वृत्रो वा। नमुचिरिन्द्रशत्रुः। योषितः स्त्रियो जानन्ति। योषित इति षष्ठ्येकवचनं वा। स्त्रियाः स्युः इति विद्वांसो विदुः। गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति। कालयोगतः योग्यकालानुसारात्। उशना शुक्राचार्यः। अतिप्रसङ्गोऽत्यासक्तिः। वल्गुना—सुन्दरेण।

---

१ प्रतिबुध्यते। २ धिग्धिग्महामूढ. ३ वचनेन हरन्ति...निशितेन प्रहरन्ति.

अतएव निपात्यतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते।
पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धैः कमलं यथालिभिः ॥ १९० ॥

अपि च।

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां
दोषाणां संनिधानं कपटशतगृहं क्षेत्रमप्रत्ययानाम्।
दुर्ग्राह्यं यन्महद्भिर्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरण्डं
स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतयुतं धर्मनाशाय सृष्टम् ॥ १९१ ॥

कार्कश्यं स्तनयोर्दृशोस्तरलतालीकं मुखे दृश्यते
कौटिल्यं कचसंचये प्रवचने मान्द्यं त्रिके स्थूलता।
भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
यासां दोषगणो गुणा मृगदृशां ताः किं नराणां प्रियाः ॥ १९२ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्यः श्मशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ १९३ ॥

कुर्वन्ति तावत्प्रथमं प्रियाणि यावन्न जानन्ति नरं प्रसक्तम्।
ज्ञात्वाथ तं मन्मथपाशबद्धं ग्रस्तामिषं मीनमिवोद्धरन्ति ॥ १९४ ॥

किंच।

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः संध्याभ्ररेखेव मुहूर्तरागाः।
स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति ॥ १९५ ॥

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता।
अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ १९६ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः।
गुञ्जाफलसमाकारा योषितः केन निर्मिताः ॥ १९७ ॥

आवर्तः जलानां भ्रमः। पुनः पुनः भ्रमोत्पादकं साधनमित्यर्थः। संनिधानं मेलकः। अमृतयुक्तं विषमिव स्थितं। तरलता चाञ्चल्यं। अलीकं चारु ललाटं पक्षे अनृतं। कौटिल्यं वक्रता। पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्। इत्यमरः। मीनमिवोद्धरन्ति स्ववशं नयन्तीत्यर्थः। मुहूर्तरागाः रागो रक्तिमा पक्षे अनुरागः। कृतार्थाः कृतो लब्धोऽर्थः याभिः। हृतधना इत्यर्थः। कृच्छ्रेण कष्टेन।

---

१ मीनानां. २ शतमयं. ३ मयं. ४ नरं. ५ ममान्वितेन. ६ अस्मात्परमिदं पद्यं क्वचित्—व्याकीर्णकेसरकरालमुखा मृगेन्द्रा नागाश्च भूरिमददानविराजमानाः। मेधाविनश्च पुरुषाः समरेषु शूराः स्त्रीसंनिधौ परमकापुरुषा भवन्ति ॥ ७ अस्मात्परमिदं पद्यं पुस्तकान्तरे-संमोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति। एताः प्रविश्य सरलं हृदयं नराणां किं वा न वामनयना न समाचरन्ति ॥

एवं चिन्तयतस्तस्य परिव्राजकस्य सा निशा महता कृच्छ्रेणातिचक्राम। सा च दूतिका हस्तगतछिन्ननासिकाग्रा स्वगृहं गत्वा चिन्तयामास—किमिदानीं कर्तव्यम्। कथमेतन्महच्छिद्रं स्थगयितव्यम्। अथ तस्या एवं विचिन्तयन्त्या भर्ता कार्यवशाद्राजकुले पर्युषितः प्रत्यूषे स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थो विविधपौरकृत्योत्सुकतया तामाह—भद्रे शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्मकरणाय गच्छामि। सापि छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्यकरणापेक्षया क्षुरभाण्डात्क्षुरमेकं समाकृष्य तस्याभिमुखं प्रेषयामास। नापितोऽप्युत्सुकतयाऽभाण्डं क्षुरमवलोक्य कोपाविष्टः संस्तदभिमुखमेव तं क्षुरं प्राहिणोत्। एतस्मिन्नन्तरे सा दुष्टोर्ध्वबाहू विधाय फूत्कुर्वती गृहान्निश्चक्राम। अहो पापेनानेन मम सदाचारवर्तिन्याः पश्यत नासिकाच्छेदो विहितः। तत्परित्रायतां परित्रायताम्। अत्रान्तरे राजपुरुषाः समभ्युपेत्य तं नापितं लगुडप्रहारैर्जर्जरीकृत्य दृढबन्धनैर्बद्ध्वा तया छिन्ननासिकया सह धर्माधिकरणस्थानं नीत्वा सभ्यानूचुः—शृण्वन्तु भवन्तः सभासदो अनेन नापितेनापराधं विना स्त्रीरत्नमेतद्व्यङ्गितम्। तदस्य यद्युज्यते तत्क्रियताम्। इत्यभिहिते सभ्या ऊचुः—रे नापित किमर्थं त्वया भार्या व्यङ्गिता। किमनया परपुरुषोऽभिलषित उतस्वित्प्राणद्रोहः कृतः किंवा चौर्यकर्माचरितम्। तत्कथ्यतामस्या अपराधः। नापितोऽपि प्रहारपीडिततनुर्वक्तुं न शशाक। अथ तं तूष्णीभूतं दृष्ट्वा पुनः सभ्या ऊचुः—अहो सत्यमेतद्राजपुरुषाणां वचः। पापात्मायम्। अनेनेयं निर्दोषा वराकी दूषिता। उक्तं च—

> भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः।
> भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसंत्रासितः पुरुषः॥ १९८॥

तथा च।
> आयाति स्खलितैः पादैर्मुखवैवर्ण्यसंयुतः।
> ललाटस्वेदभाग्भूरि गद्गदं भाषते वचः॥ १९९॥
> अधोदृष्टिर्भवेत्कृत्वा पापं प्राप्तः सभां नरः।
> तस्माद्यत्नात्परिज्ञेयश्चिह्नैरेतैर्विचक्षणैः॥ २००॥

अन्यच्च।
> प्रसन्नवदनो हृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषदृक्।
> सभायां वक्ति सामर्षः सावष्टम्भो नरः शुचिः॥ २०१॥

स्थगयितव्यं गोपनीयं। पर्युषितः दिनमुखं यावत्स्थितः। कार्यकरणापेक्षया उद्दिष्टकार्यनिर्वाहहेतोः। विविधानि यानि पौरकृत्यानि तत्र उत्सुकस्तस्य भावस्तया। व्यङ्गितं विगतमङ्गं यस्य तथा कृतम्। उतस्विदथवा। भिन्नः स्वरः मुखवर्णश्च यस्य। समुत्पतितं गतं तेजो यस्य। स्वकर्मणा स्वदुष्टचेष्टितेन सं.। विगतो वर्णोऽस्य विवर्णः तस्य भावो वैवर्ण्यं तेन संयुतः।

---

१ एवमनेकानि स्थानकानि. २ नासिका प्रत्युत्पन्नमतिः. ३ दृढं बध्वा. ४ भवन्तः सभ्याः.

तदेष दुष्टचरित्रलक्षणो दृश्यते । स्त्रीधर्षणाद्वध्य इति । तच्छूलायामारोप्य-तामिति । अथ वध्यस्थाने नीयमानं तमवलोक्य देवशर्मा तान्धर्माधिकृ-तान्गत्वा प्रोवाच—भो भोः सभासदः अन्यायेनैष वराको वध्यते ना-पितः । साधुसमाचारोयम् । तच्छ्रूयतां मे वाक्यम्—जम्बुको हुडुयुद्धेन इति । अथ ते सभ्या ऊचुः—भो भगवन् कथमेतत् । ततो देवशर्मा तेषां त्रयाणामपि वृत्तान्तं विस्तरेणाकथयत् । तदाकर्ण्य सुविस्मितमनसस्ते नापितं विमोच्य मिथः प्रोचुः—अहो

> अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक् ।
> विहिता व्यङ्गिता तेषामपराधे महत्यपि ॥ २०२ ॥

तदस्या नासिकाच्छेदः स्वकर्मणा हि संवृत्तः । ततो राजनिग्रहस्तु कर्ण-च्छेदः कार्यः । तथानुष्ठिते देवशर्मापि वित्तनाशसमुद्भूतशोकरहितः पुन-रपि स्वकीयं मठायतनं जगाम । अतोऽहं ब्रवीमि--जम्बुको हुडुयुद्धेन इति ॥ करटक आह--यद्भूतेऽपि देवशर्मा तेनाषाढभूतिना कथं वञ्चितः । दमनक आह— सुप्रयुक्तस्य दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ।

> कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते ॥ २०३ ॥

करटक आह—भ्रातः कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

कथा ५ ।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कौलिकरथकारौ मित्रे प्रतिवसतः स्म । तत्र तौ बाल्यात्प्रभृति सहचारिणौ परस्परमतीव स्नेहपरौ सदैकस्थानवि-हारिणौ कालं नयतः । अथ कदाचित्तत्राधिष्ठाने कस्मिंश्चिद्देवायतने

अमर्षेण क्रोधेन सहितः सामर्षः । दुष्टं चरित्रं यस्यासौ दु०तः तस्य इव लक्षणानि यस्य । श्वेतादशः दम्भोपदेशः । कौलिकः तन्तुवायः ।

१ निग्रहः पुनः. २ अस्य स्थाने अयमधिकोविषयः पुस्तकान्तरे—एवंविधे व्यतिकरे किं कर्तव्यमावयोः । दमनकोब्रवीत्—तदहं मायाप्रपञ्चेन गुप्तमाश्रित्य तं स्फोटयिष्यामि । करटक आह—भद्र यदि कथमपि तव मायाप्रवेशं पिङ्गलको ज्ञास्यति संजीवको वा तदा नूनं विघात एव । सोऽ-ब्रवीत्--तात मैवं वद । गूढबुद्धिभिरापत्काले विधुरेऽपि दैवे बुद्धिः प्रयोक्त-व्या । नोद्यमस्त्याज्यः । कदाचिद्घुणाक्षरन्यायेन बुद्धेः साम्राज्यं भवति । उक्तं च—त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि दैवे धैर्यात्कदाचित्स्थितिमाप्नुयात्सः । जाते समुद्रेऽपि हि पोतभङ्गे सांयात्रिको वाञ्छति कर्म एव ॥ तथा च । उद्योगिनं सततमत्र समेति लक्ष्मीर्दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति । दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ तदेवं ज्ञात्वा सुगूढबुद्धिप्रभावेन यथा तौ द्वावपि न ज्ञास्यतः तथा मिथो वियोजयिष्यामि । उक्तं च—सुप्रयुक्तस्यापि दम्भस्य इ०, ३ तन्तुप्र०...तानाङ्कताम. ४ सकल... पदैव कालं,

यात्रामहोत्सवः संवृत्तः । तत्र च नटनर्तकचारणसंकुले नानादेशागतजनावृते तौ सहचरौ भ्रमन्तौ कांचिद्राजकन्यां करेणुकारूढां सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षधरपरिवारितां देवतादर्शनार्थं समायातां दृष्टवन्तौ । अथासौ कौलिकस्तां दृष्ट्वा विषार्दित इव दुष्टग्रहगृहीत इव कामशरैर्हन्यमानः सहसा भूतले निपपात । अथ तं तदवस्थमवलोक्य रथकारस्तद्दुःखदुःखित आप्तपुरुषैस्तं समुत्क्षिप्य स्वगृहमानाययत् । तत्र च विविधैः शीतोपचारैश्चिकित्सकोपदिष्टैर्मन्त्रवादिभिरुपचर्यमाणश्चिरात्कथंचित्सचेतनो बभूव । ततो रथकारेण पृष्टः—भो मित्र किमेवं त्वमकस्माद्विचेतनः संजातः । तत्कथ्यतामात्मस्वरूपम् । स आह—वयस्य यद्येवं तच्छृणु मे रहस्यं येन सर्वामात्मवेदनां ते वदामि । यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे ततः काष्ठप्रदानेन प्रसादः क्रियताम् । क्षम्यतां यद्वा किंचित्प्रणयातिरेकादयुक्तं तव मयानुष्ठितम् । सोऽपि तदाकर्ण्य बाष्पपिहितनयनः सगद्गदमुवाच—वयस्य यत्किंचिद्दुःखकारणं तद्वद । येन प्रतीकारः क्रियते यदि शक्यते कर्तुम् । उक्तं च—

औषधार्थसुमन्त्राणां बुद्धेश्चैव महात्मनाम् ।
असाध्यं नास्ति लोकेऽत्र यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम् ॥ २०४ ॥

तदेषां चतुर्णां यदि साध्यं भविष्यति तदहं साधयिष्यामि । कौलिक आह—वयस्य एतेषामन्येषामपि सहस्राणामुपायानामसाध्यं तन्मे दुःखम् । तस्मान्मम मरणे मा कालक्षेपं कुरु । रथकार आह—भो मित्र यद्यप्यसाध्यं तथापि निवेदय येनाहमपि तदसाध्यं मत्वा त्वया सह वह्नौ प्रविशामि । न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये । एष मे निश्चयः । कौलिक आह—वयस्य यासौ राजकन्या करेणुकारूढा तत्रोत्सवे दृष्टा तस्या दर्शनानन्तरं मकरध्वजेन ममेयमवस्था विहिता । तन्न शक्नोमि तद्वेदनां सोढुम् । रथकारोऽप्येवं सकामं तद्वचनमाकर्ण्य सस्मितमिदमाह—वयस्य

करेणुका करिणी तामारूढां । आत्मस्वरूपं—निजां यथार्थावस्थां विकृतिस्वरूपमिति यावत् । काष्ठप्रदानेन मृतस्य मम चितारचनेन । प्रणयातिरेकः स्नेहातिशयः । बाष्पेण पिहिते आच्छादिते नयने यस्य । औषधानि च अर्थः द्रव्यं च सुमन्त्राश्च । उपायानां सहस्राणामुपायसहस्रैरपि । तद्वेदनां मकरध्वजेन० ।

---

१ अस्मात् परं—तथा चोक्तम् । मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि कुङ्कुमार्द्रे तस्याः पयोधरयुगे रतखेदखिन्नः । वक्षो निधाय भुजपञ्जरमध्यवर्ती स्वप्स्ये कदा क्षणमवाप्य तदीयसङ्गम् ॥ तथा च । रागी बिम्बाधरोऽसौ स्तनकलशयुगं यौवनारूढगर्वं नीचा नाभिः प्रकृत्या कुटिलकमलकं स्वल्पकं चापि मध्यम् । कुर्वन्त्वेतानि नाम प्रसभमिह मनश्चिन्तितान्याशु खेदं यन्मां तस्याः कपोलौ दहत इति मुहुः स्वच्छकौ तत्र युक्तम् ॥ इत्यधिकं क्वचित्

यद्येवं तर्हि दिष्ट्या सिद्धं नः प्रयोजनम्। तदद्यैव तया सह समागमः क्रियतामिति। कौलिक आह—वयस्य यत्र कन्यान्तःपुरे वायुं मुक्त्वा नान्यस्य प्रवेशोऽस्ति तत्र रक्षापुरुषाधिष्ठिते कथं मम तया सह समागमः। तत्किं मामसत्यवचनेन विडम्बयसि। रथकार आह—मित्र पश्य मे बुद्धिप्रभावम्। एवमभिधाय तत्क्षणात्कीलसंचारिणं वैनतेयं बाहुयुगलं चिरजार्जुनवृक्षदारुणा शङ्खचक्रगदापद्मान्वितं सकिरीटकौस्तुभमघटयत्। ततस्तस्मिन्कौलिकं समारोप्य विष्णुचिह्नचिह्नितं कृत्वा कीलसंचरणविज्ञानं च दर्शयित्वा प्रोवाच—वयस्य अनेन विष्णुरूपेण गत्वा कन्यान्तःपुरे निशीथे तां राजकन्यामेकाकिनीं सप्तभूमिकप्रासादप्रान्तगतां मुग्धस्वभावां त्वां वासुदेवं मन्यमानां स्वकीयमिथ्यावक्रोक्तिभी रञ्जयित्वा वात्स्यायनोक्तविधिना भज। कौलिकोऽपि तदाकर्ण्य वासुदेवरूपी रहस्तत्र गत्वा तामाह—राजपुत्रि सुप्ता किं वा जागर्षि। अहं तव कृते समुद्रात्सानुरागो लक्ष्मीं विहायैवागतः। तत्क्रियतां मया सह समागम इति। सापि गरुडारूढं चतुर्भुजं सायुधं कौस्तुभोपेतमवलोक्य सविस्मया शयनादुत्थाय प्रोवाच—भगवन्नहं मानुषी कीटिकाऽशुचिः। भगवांस्त्रैलोक्यपावनो वन्दनीयश्च। तत्कथमेतद्युज्यते। कौलिक आह सुभगे सत्यमभिहितं भवत्या। परं किं तु राधा नाम मे भार्या गोपकुलप्रसूता प्रथममासीत् सा त्वमत्रावतीर्णा। तेनाहमत्रायातः। इत्युक्ता सा प्राह—भगवन् यद्येवं तन्मे तातं प्रार्थय। सोऽप्युपकल्प्य मां तुभ्यं प्रयच्छति। कौलिक आह—सुभगे नाहं दर्शनपथं मानुषाणां गच्छामि किं पुनरालापकरणम्। त्वं गान्धर्वेण विवाहेनात्मानं प्रयच्छ। नो चेच्छापं दत्त्वा सान्वयं ते पितरं भस्मसात्करिष्यामि इति। एवमभिधाय गरुडादवतीर्य सव्ये पाणौ गृहीत्वा तां सभयां सलज्जां वेपमानां शय्यायामनयत्। ततश्च रात्रिशेषं यावद्वात्स्यायनोक्तविधिना निषेव्य प्रत्यूषे स्वगृहमलक्षितो जगाम। एवं तस्य तां नित्यं सेवमानस्य कालो याति। अथ कदाचित्कञ्चुकिनस्तस्या अधरोष्ठप्रवालखण्डनं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः—अहो पश्यतास्या राजकन्यायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरावयवा विभाव्यन्ते। तत्कथमयं

रक्षार्थाः पुरुषा रक्षापुरुषाः तैरधिष्ठिते कृतरक्षे। कीलेन संचरतीति तम्। वैनतेयो गरुडः। चिरजः चिराज्जातः योऽर्जुनवृक्षस्तस्य दारुणा। कौस्तुभो हरेर्मणिः। निशीथेऽर्धरात्रे। सप्त भूमयो यस्य स सप्तभूमिकः प्रासादः तस्य प्रान्तः उपरितनभागस्तं गता ताम्। स्वकीया मिथ्यावक्रोक्तयो नर्मभाषणानि ताभिः। उपकल्प्य विधिपूर्वं संकल्प्य। अन्वयेन सहितं सान्वयं गोत्रजनसहितम्। भस्मसात्करिष्यामि साकल्येन भस्मतां नयामि। अधरोष्ठः प्रवाल इव तस्य खण्डनम्।

१ बलम्. २ तथारूपः.

सुरक्षितेऽप्यस्मिन्गृह एवंविधो व्यवहारः। तद्राज्ञे निवेदयामः। एवं निश्चित्य सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः—देव वयं न विद्मः। परं सुरक्षितेऽपि कन्यान्तःपुरे कश्चित्प्रविशति। तद्देवः प्रमाणमिति। तच्छ्रुत्वा राजातीव व्याकुलितचित्तो व्यचिन्तयत्—

पुत्रीति जाता महतीह चिन्ता कस्मै प्रदेयेति महान्वितर्कः।
दत्त्वा सुखं प्राप्स्यति वा न वेति कन्यापितृत्वं खलु नाम कष्टम् ॥२०५॥

तथा च।

जननी मनो हरति जातवती परिवर्धते सह शुचा सुहृदाम्।
परसात्कृतापि कुरुते मलिनं दुरतिक्रमा दुहितरो विपदः ॥ २०६ ॥

एवं बहुविधं विचिन्त्य देवीं रहःस्थां प्रोवाच—देवि ज्ञायतां किमेते कञ्चुकिनो वदन्ति। तस्य कृतान्तः कुपितो येनैतदेवं क्रियते। देव्यपि तदाकर्ण्य व्याकुलीभूता सत्वरं कन्यान्तःपुरे गत्वा तां खण्डिताधरां नखविलिखितशरीरावयवां दुहितरमपश्यत्। आह च—आः पापे कुलकलङ्ककारिणि किमेवं शीलखण्डनं कृतम्। कोऽयं कृतान्तावलोकितस्त्वत्सकाशमभ्येति। तत्कथ्यतामेवंगतेपि सत्यमिति। तच्छ्रुत्वा सापि त्रपाधोमुखी सकलं विष्णुरूपकौलिकवृत्तान्तं कथयामास। तच्छ्रुत्वा सापि प्रहसितवदना पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सत्वरं गत्वा राजानमूचे—देव दिष्ट्या वर्धसे। नित्यमेव निशीथे भगवान्नारायणः कन्यकापार्श्वेऽभ्येति। तेन गान्धर्वविवाहेन सा विवाहिता। तदद्य त्वया मया च रात्रौ वातायनगताभ्यां निशीथे द्रष्टव्यो यतो न स मानुषैः सहालापं करोति। तच्छ्रुत्वा हर्षितस्य राज्ञस्तद्दिनं वर्षशतप्रायमिव कथंचिज्जगाम। ततस्तु रात्रौ निभृतो भूत्वा राज्ञीसहितो राजा वातायनस्थो गगनासक्तदृष्टिर्यावत्तिष्ठति तावद्गरुडारूढं

पुत्री कन्या जाता इति इह लोके महती चिन्ता। वितर्कः निश्चयस्य दुरधिगमत्वान्मनसः पर्याकुलत्वमित्यर्थः। जातवती जाता सती जनन्या मनश्चेतनां हरति अपनयति। माता पर्याकुला भवतीत्यर्थः। मलिनं पापाचरणं। कृतान्तावलोकितः कालेन कटाक्षितः। आसन्नमृत्युरित्यर्थः। पुलकैरंकितानि जातरोमाञ्चानि सर्वाणि अंगानि यस्याः सा। निभृतो गूढशरीरः।

---

१ जातेति कन्या. २ अस्मात्परामिदमधिकं क्वचित् - नद्यश्च नार्यश्च सदृक्प्रभावास्तुल्यानि कूलानि कुलानि तासाम्। तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति नद्यो हि कूलानि कुलानि नार्यः ॥ ३ विकर्तित. ४ कलंकान. ५ ममाग्रेस०. ६ एतत्स्थाने इदं पुस्तकान्तरे—इति कोपाटोपविसङ्कटं वदन्त्यां मातरि राजपुत्री भयलज्जानतानना प्रोवाच—अम्ब साक्षान्नारायणः प्रत्यहं गरुडारूढो निशि समायाति। चेदसत्यं मम वाक्यं तत्स्वचक्षुषा विलोकयतु निगूढतरा निशीथे भगवन्तं रमाकान्तम्. ७ तावत्तस्मिन्समये.

तं शङ्खचक्रगदापद्महस्तं यथोक्तचिह्नाङ्कितं व्योम्नोऽवतरन्तं नारायणमपश्यत् । ततः सुधापूरप्लावितमिवात्मानं मन्यमानस्तामुवाच प्रिये नास्त्यन्यो धन्यतरो लोके मत्तस्त्वत्तश्च यत्प्रसूतिं नारायणो भजते । तत्सिद्धाः सर्वेऽस्माकं मनोरथाः । अधुना जामातृप्रभावेण सकलापि वसुमती वशे भविष्यति । एवं निश्चित्य सर्वैः सीमाधिपैः सह मर्यादाव्यतिक्रममकरोत् । तेऽपि तं मर्यादाव्यतिक्रमेण वर्तमानमालोक्य सर्वे समेत्य तेन सह विग्रहं चक्रुः । अत्रान्तरे स राजा देवीमुखेन तां दुहितरमुवाच—पुत्रि त्वयि दुहितरि वर्तमानायां नारायणे भगवति जामातरि स्थिते किमेवं युज्यते यत्सर्वे पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्वन्ति । तत्संबोध्योऽद्य भर्ता त्वया यथा मम शत्रून्व्यापादयति । ततस्तया स कौलिको रात्रौ सविनयमभिहितः—भगवन् त्वयि जामातरि स्थिते मम तातो यच्छत्रुभिः परिभूयते तन्न युक्तम् । तत्प्रसादं कृत्वा सर्वांस्ताञ्शत्रून्व्यापादय । कौलिक आह—सुभगे कियन्मात्रास्त्वेते तव पितुः शत्रवः । तद्विश्वस्ता भव । क्षणेनापि सुदर्शनचक्रेण सर्वांस्तिलशः खण्डयिष्यामि । अथ गच्छता कालेन सर्वदेशं शत्रुभिरुद्वास्य स राजा प्राकारशेषः कृतः । तथापि वासुदेवरूपधरं कौलिकमजानन्राजा नित्यमेव विशेषतः कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिपरिमलविशेषान्नानाप्रकारवस्त्रपुष्पभक्ष्यपेयानि च प्रेषयन्दुहितृमुखेन तमूचे—भगवन् प्रभाते नूनं स्थानभङ्गो भविष्यति यतो यवसेन्धनक्षयः संजातस्तथा सर्वोऽपि जनः प्रहारैर्जर्जरितदेहः संवृत्तो योद्धुमक्षमः प्रचुरो मृतश्च । तदेवं ज्ञात्वात्र काले यदुचितं भवति तद्विधेयमिति । तच्छ्रुत्वा कौलिकोऽप्यचिन्तयत्स्थानभङ्गे जाते ममानया सह वियोगो भविष्यति । तस्माद्गरुडमारुह्य सायुधमात्मानमाकाशे दर्शयामि । कदाचिन्मां वासुदेवं मन्यमानास्ते साशङ्का राज्ञो योद्धृभिर्हन्यन्ते । उक्तं च—

> निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फणा ।
> विषं भवतु मा भूद्वा फणाटोपो भयंकरः ॥ २०७ ॥

अथ यदि मम स्थानार्थमुद्यतस्य मृत्युर्भविष्यति तदपि सुन्दरतरम् । उक्तं च—

> गवामर्थे ब्राह्मणार्थे स्वाम्यर्थे स्त्रीकृतेऽथवा ।
> स्थानार्थे यस्त्यजेत्प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ २०८ ॥

सुधा अमृतं तस्याः पूरेण प्लावितं क्षालितम् । कियती मात्रा येषां ते कियन्मात्राः का गणना तेषामित्यर्थः । कर्पूरश्च अगरु चन्दनविशेषश्च इ० । यवसं तृणमिन्धनं काष्ठादि तयोः क्षयः । स्थानार्थं स्थानरक्षणार्थं ।

---

१ सकलामपि वसुमतीं वश्यां करिष्यामि. २ निजमर्यादां. ३ समस्तदेशः शत्रुभिरवष्टभ्य कृतः स. ४ अस्मात्परमिदं पद्यमधिकं पुस्तकान्तरे—चन्द्रमण्डलसंस्थोऽपि विगृह्यते राहुणा दिनाधीशः । शरणागतेन सार्धं विपदपि तेजस्विनः श्लाघ्या ॥

एवं निश्चित्य प्रत्यूषे दन्तधावनं विधाय तां प्रोवाच--सुभगे समस्तैः शत्रुभिर्हतैरन्नं पानं चास्वादयिष्यामि । किं बहुना त्वयापि सह संगमं ततः करिष्यामि। परं वाच्यस्त्वया निजपिता यत्त्वया प्रभाते सर्वसैन्येन सह नगरान्निष्क्रम्य योद्धव्यम् । अहं चाकाशस्थित एव सर्वांस्तान्निस्तेजसः करिष्यामि पश्चात्सुखेन भवता हन्तव्याः । यदि पुनरहं तान्स्वयमेव सूदयामि तत्तेषां पापात्मनां वैकुण्ठीया गतिः स्यात् । तस्मात्ते तथा कर्तव्या यथा पलायन्तो हन्यमानाः स्वर्गं न गच्छन्ति । सापि तदाकर्ण्य पितुः समीपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत् । राजापि तस्या वाक्यं श्रद्दधानः प्रत्यूषे समुत्थाय सुसंनद्धसैन्यो युद्धार्थं निश्चक्राम । कौलिकोऽपि मरणे कृतनिश्चयश्चापपाणिर्गगनगतिर्गरुडारूढो युद्धाय प्रस्थितः । अत्रान्तरे भगवता नरायणेनातीतानागतवर्तमानवेदिना स्मृतमात्रो वैनतेयः संप्राप्तो विहस्य प्रोक्तः—भो गरुत्मन् जानासि त्वं यन्मम रूपेण कौलिको दारुमयगरुडे समारूढो राजकन्यां कामयते । सोऽब्रवीत् देव सर्वं ज्ञायते तच्चेष्टितम् । तत्किं कुर्मः सांप्रतम् । श्रीभगवानाह—अद्य कौलिको मरणे कृतनिश्चयो विहितनियमो युद्धार्थे विनिर्गतः । स नूनं प्रधानक्षत्रियशराहतो निधनमेष्यति । तस्मिन्हते सर्वो जनो वदिष्यति यत्प्रभूतक्षत्रियैर्मिलित्वा वासुदेवो गरुडश्च निपातितः । ततः परं लोकं आवयोः पूजां न करिष्यति । ततस्त्वं द्रुततरं तत्र दारुमयगरुडे संक्रमणं कुरु । अहमपि कौलिकशरीरे प्रवेशं करिष्यामि येन स शत्रून्व्यापादयति । ततश्च शत्रुवधादावयोर्माहात्म्यवृद्धिः स्यात् । अथ गरुडे तथेति प्रतिपन्ने श्रीभगवान्नारायणस्तच्छरीरे संक्रमणमकरोत् । ततो भगवन्माहात्म्येन गगनस्थः स कौलिकः शङ्खचक्रगदाचापचिह्नितः क्षणादेव लीलयैव समस्तानपि प्रधानक्षत्रियान्निस्तेजसश्चकार । ततस्तेन राज्ञा स्वसैन्यपरिवृतेन संग्रामे जिता निहताश्च ते सर्वेऽपि शत्रवः । जातश्च लोकमध्ये प्रवादो यथानेन विष्णुजामातृप्रभावेण सर्वे शत्रवो निहता इति । कौलिकोऽपि तान्हतान्दृष्ट्वा प्रमुदितमना गगनादवतीर्णः सन् यावद्राजामात्यपौरलोकास्तं नगरवास्तव्यं कौलिकं पश्यन्ति ततः पृष्टः किमेतदिति । ततः सोऽपि मूलादारभ्य सर्वं प्राग्वृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततश्च कौलिकसाहसानुरञ्जितमनसा शत्रुवधादवाप्ततेजसा राज्ञा सा राजकन्या सकलजनप्रत्यक्षं विवाहविधिना तस्मै समर्पिता देशश्च प्रदत्तः । कौलिकोऽपि तया सार्धं पञ्चप्रकारं जीवलोकसारं विषयसुखमनुभवन्कालं निनाय । अतस्तूच्यते सुप्रयुक्तस्य

सुसंनद्धं सुसज्जं सैन्यं यस्य । अतीतं भूतमनागतं भविष्यत् वर्तमानं च वेत्तीति तेन । प्रतिपन्नेऽङ्गीकृतवति । पञ्च शब्दस्पर्शादयः प्रकारा यस्य ।

---

१ आत्म. २ प्रभूतेन सै०. ३ आकाशस्थस्तान्. ४ लोकोयम्.

दम्भस्येति। तच्छ्रुत्वा करटक आह अथैवंविधे व्यतिकरे किं कार्यमा-वाभ्याम्। दमनक आह एवंविधेऽपि समये मम बुद्धिस्फुरणं भविष्यति येन संजीवकं प्रभोर्विश्लेषयिष्यामि। उक्तं च—

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्ति राष्ट्रं सराजकम् ॥ २०९ ॥

करटक आह—यद्यपि ते बुद्धिप्रागल्भ्यं तथापि त्वं पिङ्गलकात्तं वियोज-यितुमसमर्थ एव। दमनक आह—भ्रातः असमर्थोऽपि समर्थ एव। उक्तं च—

उपायेन हि यत्कुर्यात्तन्न शक्यं पराक्रमैः।
काकया कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः ॥ २१० ॥

करटक आह—कथमेतत्। सोऽब्रवीत्——

कथा ६।

अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे महान्न्यग्रोधपादपः। तत्र वायसदम्पती प्रतिवस-तः स्म। अथ तयोः प्रसवकाले वृक्षविवरान्निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदप-त्यानि भक्षयति। ततस्तौ निर्वेदादन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं शृगालं गत्वोचतुः—भद्र किमेवंविधे संजात आवयोः कर्तव्यं भवति। एष ता-वद्दुष्टात्मा कृष्णसर्पो वृक्षविवरान्निर्गत्यावयोर्बालकान्भक्षयति। तत्कथ्यतां तद्रक्षार्थं कश्चिदुपायः।

यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या च परसंगता।
ससर्पे च गृहे वासः कथं स्यात्तस्य निर्वृतिः ॥ २११ ॥

अन्यच्चास्माकमपि तत्रस्थितानां प्रतिदिनं प्राणसंशयः। स आह—नात्र विषये स्वल्पोऽपि विषादः कार्यः। नूनं स लुब्धो नोपायमन्तरेण वध्यः स्यात्।

उपायेन जयो यादृग्रिपोस्तादृङ्न हेतिभिः।
उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥ २१२ ॥

तथा च।

व्यतिकरे वस्तुवृत्ते। उत्सृष्टा प्रेरिता। निर्वृतिः सुखं। हेतिभिः शस्त्रैः।

---

१ भद्र अस्त्येतम। परं तथापि महन्मे भयम्। यतो बुद्धिमान्संजीवको रौद्रश्च सिंहः। यद्यपि ते बुद्धि०. इति पुस्तकान्तरे. २ महातरौ वाय०. ३ अस्मात्परं—अथासौ वायसोऽपि तेनापकारेण जातनिर्वेदो न्यग्रोधतरुं परित्यज्य वृक्षान्तरं गन्तुं न शक्नोति। यतः—त्रयः स्थानं न मुञ्चन्ति काकाः कापुरुषा मृगाः। अपमानेन ते यान्ति सिंहाः सत्पुरुषा गजाः ॥ इत्य०. ४ गृहे सर्पाश्रयस्तस्य कथं स्याच्चित्त. ५ अस्मात्परं—अन्यच्च। सर्पयुक्ते गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः। यद्ग्रामान्ते वसे-त्सर्पस्तस्य स्यात्प्राणसंशयः ॥

भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।
अतिलौल्याद्बकः कश्चिन्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ २१३ ॥

तावब्रूचतुः कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

कथा ७ ।

अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे[1] नानाजलचरसनाथं सरः । तत्र च कृताश्रयो बक एको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान्व्यापादयितुमसमर्थः । ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तीर उपविष्टो मुक्ताफलप्रकरसदृशैरश्रुप्रवाहैर्धरातलमभिषिञ्चन्रुरोद । एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादरमिदमूचे—माम किमद्य त्वया नाहारवृत्तिरनुष्ठीयते । केवलमश्रुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते । स आह—वत्स सत्यमुपलक्षितं भवता । मया हि मत्स्यादनं प्रति परमवैराग्यतया सांप्रतं प्रायोपवेशनं कृतं तेनाहं समीपगतानपि मत्स्यान्न भक्षयामि । कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह—माम किं तद्वैराग्यकारणम् । स प्राह—वत्स अहमस्मिन्सरसि जातो वृद्धिं गतश्च । तन्मयैतच्छ्रुतं यद् द्वादशवार्षिकयनावृष्टिः संपद्यते लग्ना । कुलीरक आह कस्मात्तच्छ्रुतम् । बक आह दैवज्ञमुखात् । यतः शनैश्चरो हि रोहिणीशकटं भित्त्वा भौमश्च शुक्रश्च प्रयास्यति । उक्तं च वराहमिहिरेण—

यदि[2] रोहिण्याः शकटं भिनत्ति रविनन्दनो गगनवीथ्याम् ।
द्वादशवर्षाणि तदा नहि वर्षति वासवो भूमौ ॥ २१४ ॥

तथा च—

प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वैव पातकं वसुधा ।
भस्मास्थिशकलकीर्णा कापालिकमिव व्रतं धत्ते ॥ २१५ ॥

तथा च ।

रोहिणीशकटमर्कनन्दनश्चेद्भिनत्ति रुधिरोऽथवा शशी ।
किं वदामि तदनिष्टसागरे संक्षयं[3] जगदशेषमुपैति[4] ॥ २१६ ॥

मुक्ताफलानां प्रकरः समूहस्तेन सदृशैः । कुलीरकः कर्कटकः । परमवैराग्यतया अत्यन्तनिर्वेदात् । प्रायोपवेशनमिष्टहेतुसिद्धयर्थमनशनेनावस्थानम् । लग्ना उपस्थिता । दैवज्ञो ज्यौतिषिकः । प्राजापत्ये प्रजापतिदेवताके रोहिणीशकटे । भस्मेति मृतानां भस्मास्थिशकलैः कीर्णा व्याप्ता । रुधिरो मङ्गलः ।

---

१ वनप्र...महत्सरः. २ यदि भिन्त्ते सूर्यसुतो रोहिण्याः शकटमिह लोके. इ पा. ३ सर्वलोकमुपयाति संक्षयः । ४ अस्मात्परमिदमधिकं क्वचित्—रोहिणीशकटमध्यसंस्थिते चन्द्रमस्यशरणीकृता जनाः । क्वापि यान्ति शिशुयाचिताशनाः सूर्यतप्तभिदुराम्बुपायिनः ॥ इति ।

तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्तते । शीघ्रं शोषं यास्यति । अस्मिञ्शुष्के यैः सहाहं वृद्धिं गतः सदैव क्रीडितश्च ते सर्वे तोयाभावान्नाशं यास्यन्ति । तन्नेषां वियोगं द्रष्टुमहमसमर्थः । तेनैतत्प्रायोपवेशनं कृतम् । सांप्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते । केचिच्च मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति । अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति तेनाहं विशेषाद्रोदिमि यद्बीजशेषमात्रमप्यत्र नोद्धरिष्यति । ततः स तदाकर्ण्यान्येषामपि जलचराणां तत्तस्य वचनं निवेदयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयस्तमभ्युपेत्य पप्रच्छुः—माम अस्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा भवति । बक आह—अस्त्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलसनाथं सरः पद्मिनीखण्डमण्डितं यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेष्यति । तद्यदि मम पृष्ठं कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि । अथ ते तत्र विश्वासमापन्नास्तात मातुल भ्रातरिति ब्रुवाणा अहं पूर्वमहं पूर्वमिति समन्तात्परितस्थुः । सोऽपि दुष्टाशयः क्रमेण तान्पृष्ठ आरोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलां समासाद्य तस्यामाक्षिप्य स्वेच्छया भक्षयित्वा भूयोऽपि जलाशयं समासाद्य जलचराणां मिथ्यावार्तासंदेशकैर्मनांसि रञ्जयन्नित्यमेवाहारवृत्तिमकरोत् । अन्यस्मिन्दिने स कुलीरकेणोक्तः माम मया सह ते प्रथमः स्नेहसंभाषः संजातः । तत्किं मां परित्यज्यान्यान्नयसि । तस्मादद्य मे प्राणत्राणं कुरु । तदाकर्ण्य सोऽपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान् निर्विण्णोऽहं मत्स्यमांसादनेन । तदद्यैतं कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि । इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः । कुलीरकोऽपि दूरादेवास्थिपर्वतं शिलाश्रयमवलोक्य मत्स्यास्थीनि परिज्ञाय तमपृच्छत्—माम कियद्दूरे स जलाशयः । मदीयभारेणातिश्रान्तस्त्वम् । तत्कथय । सोऽपि मन्दधीर्जलचरोऽयमिति मत्वा स्थले न प्रभवतीति सस्मितमिदमाह कुलीरक कुतोऽन्यो जलाशयः । मम प्राणयात्रेयम् । तस्मात्स्मर्यतामात्मनोऽभीष्टदेवता । त्वामप्यस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि । इत्युक्तवति तस्मिन्स्ववदनदंशद्वयेन मृणालनालधवलायां मृदुग्रीवायां गृहीतो मृतश्च । अथ स तां बकग्रीवां समादाय शनैः शनैस्तज्जलाशयमाससाद । ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः भोः कुलीरक किं[1] निवृत्तस्त्वम् । कुशलकारणं तिष्ठति । स मातुलोऽपि नायातः । तत्किं

मकराद्यो जलजन्तुभेदाः । उद्धरिष्यति उद्धृतं रक्षितं भविष्यति । पद्मिनीखण्डेन कमलिनीकदम्बेन शोभितम् । दुष्ट आशयः संकल्पो मनो वा यस्य । न प्रभवति बलवान्भवति ।

१ किंनिमित्तस्त्वं पश्चादायातः । इ. पा.

चिरयति वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः। एवं तैरभिहिते कुलीरकोऽपि विहस्योवाच—मूर्खाः सर्वे जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य भक्षिताः। तन्मयायुःशेषतया तस्य विश्वासघातकस्याभिप्रायं ज्ञात्वा ग्रीवेयमानीता। तदलं संभ्रमेण। अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति। अतोऽहं ब्रवीमि—भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानिति॥ वायस आह—भद्र तत्कथय कथं स दुष्टसर्पो वधमुपैष्यति। शृगाल आह गच्छतु भवान्कंचिन्नगरं राजाधिष्ठानम्। तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः प्रमादिनः कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तत्कोटरे प्रक्षिप येन सर्पस्तद्ग्रहणेन वध्यते।

अथ तत्क्षणात्काकः काकी च तदाकर्ण्यात्मेच्छयोत्पतितौ। ततश्च काकी किंचित्सरः प्राप्य यावत्पश्यति तावत्तन्मध्ये कस्यचिद्राज्ञोऽन्तःपुरं जलासन्नं न्यस्तकनकसूत्रं मुक्तमुक्ताहारवस्त्राभरणं जलक्रीडां कुरुते। अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे। ततश्च कञ्चुकिनो वर्षधराश्च तन्नीयमानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः सत्वरमनुययुः। काक्यपि सर्पकोटरे तत्कनकसूत्रं प्रक्षिप्य सुदूरमवस्थिता। अथ यावद्राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत्कोटरमवलोकयन्ति तावत्कृष्णसर्पः प्रसारितभोगस्तिष्ठति। ततस्तं लगुडप्रहारेण हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः। वायसदम्पती अपि ततः परं सुखेन वसतः। अतोऽहं ब्रवीमि उपायेन हि यत्कुर्यादिति॥ तन्न किंचिदिह बुद्धिमतामसाध्यमस्ति। उक्तं च—

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः॥ २१७॥

करकट आह—कथमेतत्। स आह—

कथा ८।

कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। अथासौ वीर्यातिरेकान्नित्यमेवानेकान्मृगशशकादीन्व्यापादयन्नोपरराम। अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः—स्वा-

सोत्सुकाः सोत्कण्ठाः। कृतक्षणाः कृतो निश्चितः क्षणो निर्गमावसरो यैः कृतोत्सवा वा। संभ्रमेण त्वरया साध्वसेन वा। अंतःपुरमन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः। मुक्तास्त्यक्ताः मुक्तानां मौक्तिकानां हारा वस्त्राणि आभरणानि च येन तत्। प्रसारितः भोगः फणा कायो वा येन सः। अतिरेकोतिशयः।

१ स्थानं महेश्वराधिष्ठितं. २ स्वैरं. ४ वेत्रधराः. ३ अस्मात्परं तथाच-दुर्बलस्यापि वै शत्रोर्वैरं कृत्वा न विश्वसेत्। अशक्तेनापि काकेन पश्य सर्पो निपातितः॥ इत्य. ५ मदोन्मत्तो मन्दमतिः. ६ गवयशशका. ७ मिलित्वा हरिततृणांतरवक्त्रधारिणः महीतलावसक्तजानवः प्रणतशिरसः सविनयाः.

मिन् किमनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव यतस्तवैकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति । तत्क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः । अद्यप्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्षणार्थं समेष्यति । एवं कृते तव तावत् प्राणयात्रा क्लेशं विनापि भविष्यति । अस्माकं च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात्। तदेष राजधर्मोऽनुष्ठीयताम् । उक्तं च—

शनैः शनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाबलम् ।
रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥ २१८ ॥

विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षापि मथितापि च ।
प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम् ॥ २१९ ॥

प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोशस्य वर्धनम् ।
पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितम् ॥ २२० ॥

गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैः शनैः ।
पालनात्पोषणाद्ग्राह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ २२१ ॥

अजामिव प्रजां मोहाद्यो हन्यात्पृथिवीपतिः ।
तस्यैका जायते तृप्तिर्न द्वितीया कथंचन ॥ २२२ ॥

फलार्थी नृपतिर्लोकान्पालयेद्यत्नमास्थितः ।
दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ २२३ ॥

नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।
अन्तरस्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ २२४ ॥

यथा गौर्दुह्यते काले पाल्यते च तथा प्रजा ।
सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ २२५ ॥

यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥ २२६ ॥

हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
तथान्यदपि यत्किंचित्प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः ॥ २२७ ॥

लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्धन्ते नरेश्वराः ।
लोकानां संक्षयाच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २२८ ॥

यथाबलं स्वशक्त्यनुरूपं । मंत्रोऽमात्यादिभिः कृतो गुप्तवादः । वेदमंत्रश्च । रूक्षापि भूमिः अरणिश्च मन्त्रयुक्तेन विधिना मथितापीत्यन्वयः । निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः । इत्यमरः । शस्यं प्रशस्यं । गौः पृथ्वी एव गौस्तां पालयतीति तेन । अन्तःस्थैः गुणैः गुणा वर्तिकाः पक्षे शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यमित्यादयः कामंदकोक्ताः (नीतिसा. १-२१-२२). यानानि हस्त्यश्वरथादीनि ।

---

१ प्रभोः कृत्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् । २ सेव्यते, वर्धते. ३ पात्राणि. ४ अस्मात्परं—प्रजापीडनसंतापसमुद्भूतो हुताशनः । राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ इत्य०.

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह—अहो सत्यमभिहितं भवद्भिः। परं यदि ममोपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समागमिष्यति नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि। अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति। एकश्च प्रतिदिनं क्रमेण याति। वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा पुत्रकलत्रनाशभीतो वा तेषां मध्यात्तस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमय उपतिष्ठते।

अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छशकस्य वारः समायातः। समस्तमृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन्वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावन्मार्गे गच्छता कूपः संदृष्टः। यावत्कूपोपरि याति तावत्कूपमध्य आत्मनः प्रतिबिम्बं ददर्श। दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितं यद्भव्य उपायोऽस्ति। अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्यास्मिन्कूपे पातयिष्यामि। अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः। सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्कणी परिलेलिहन् व्यचिन्तयत्—अहो प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया कर्तव्यम्। एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थितः। अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह—रे शशकाधम एकं तावत्त्वं लघुः प्राप्तोऽपरं वेलातिक्रमेण। तदस्मादपराधात्त्वां निपात्य प्रातः सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि। अथ शशकः सविनयं प्रोवाच—स्वामिन् नापराधो मम न च सत्त्वानाम्। तच्छ्रूयतां कारणम्। सिंह आह—सत्वरं निवेदय यावन्मम दंष्ट्रान्तर्गतो न भवसि इति। शशक आह—स्वामिन् समस्तमृगैरद्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः। ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्याभिहितः—रे क्व प्रस्थिता यूयम्। अभीष्टदेवतां स्मरत। ततो मयाभिहितम्—वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाशे आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः। ततस्तेनाभिहितम्—यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनम्। मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि श्वापदैर्वर्तितव्यम्। चौररूपी स भासुरकः। अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ। येन यः कश्चिदावयोर्मध्यात्पराक्रमेण

वारः पर्यायक्रमः। भव्य उत्तमः। सृक्कणी ओष्ठप्रान्तौ। प्रस्तावमुपक्रमम्। विश्वासस्थाने ध्रुवमागमिष्यथेति प्रत्ययोत्पादनार्थम्।

---

१ जातिक्रमेण वृद्धो वा. २ अवसरः. ३ मृगराजम इति चिन्तयामास—कथमेष दुष्टसिंहो वध्यो भविष्यति। अथवा किमशक्यं बुद्धिमतां किमसाध्यं निश्चयं दृढं दधताम्। किमवचनं प्रियवचसां किमलभ्यमिहोद्यमस्थानाम्॥ तत्सिंहमेनं व्यापादयाम्येव। इति मनं कृत्वा वेला० ४ चिरायातमन्यच्च लघुतरमवलोक्य कोपप्रज्व०. ५ क्षितिवि०. ६ वचनं.

राजा भविष्यति स सर्वानेतान्भक्षयिष्यतीति। ततोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमभ्यागतः। एतद्वेलाव्यतिक्रमकारणम्। तदत्र स्वामी प्रमाणम्। तच्छ्रुत्वा भासुरक आह—भद्र यद्येवं तत्सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि। उक्तं च—

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम्।
नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात्कथंचन॥ २२९॥

यत्र न स्यात्फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः।
न तत्र मतिमान्युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत्॥ २३०॥

शशक आह—स्वामिन् सत्यमिदम्। स्वभूमिहेतोः परिभवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः। परं स दुर्गाश्रयः। दुर्गान्निष्क्रम्य वयं तेन विष्कम्भिताः। ततो दुर्गस्थो दुःसाध्यो भवति रिपुः। उक्तं च—

न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम्।
यत्कृत्यं साध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन सिद्ध्यति॥ २३१॥
शतमेकोऽपि संधत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः।
तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविचक्षणाः॥ २३२॥
पुरा गुरोः समादेशाद्धिरण्यकशिपोर्भयात्।
शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्विश्वकर्मणः॥ २३३॥
तेनापि च वरो दत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः।
विजयी स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः॥ २३४॥
दंष्ट्राविरहितो नागो मदहीनो यथा गजः।
सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः॥ २३५॥

तच्छ्रुत्वा भासुरक आह—भद्र दुर्गस्थमपि दर्शय तं चौरसिंहं येन व्यापादयामि। उक्तं च—

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत्।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते॥ २३६॥

तथा च।

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च॥ २३७॥

अपि च—

विग्रहस्य युद्धस्य। समाचरेत्तस्मिन्प्रवर्तेत। परिभवादधिक्षेपात्। विष्कंभिताः निरुद्धाः। प्राकारस्थो प्राकारान्तःस्थः। परः शत्रुः उत्तिष्ठमानः वर्धमानः। पथ्योऽनेनेतं पथ्यं हितम्। शिष्टैर्नीतिशास्त्रज्ञैः। वर्त्स्यन्तौ वृद्धिं गच्छन्तौ। आमयो रोगः।

१ विग्रहं न समाचरेत्. २ बलीयानपि.

उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः प्रमाददोषात्पुरुषैर्मदान्धैः ।
साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसावसाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥ २३८ ॥
तथा च । आत्मनः शक्तिमुद्वीक्ष्य मानोत्साहौ च यो व्रजेत् ।
बहून्हन्ति स एकोऽपि क्षत्रियान्भार्गवो यथा ॥ २३९ ॥
शशक आह—अस्त्येतत् । तथापि बलवान्स मया दृष्टः । तन्न युज्यते स्वामिनस्तस्य सामर्थ्यमविदित्वा गन्तुम् । उक्तं च—

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो वह्नौ नाशं याति पतङ्गवत् ॥ २४० ॥
यो[2] बलात्प्रोन्नतं याति निहन्तुं सबलोऽप्यरिम् ।
विमदः स निवर्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ २४१ ॥

भासुरक आह—भोः किं तवानेन व्यापारेण । दर्शय मे तं दुर्गस्थमपि । अथ शशक आह—यद्येवं तर्ह्यागच्छतु स्वामी । एवमुक्त्वाग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेनागच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत्तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह—स्वामिन् कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गम् । तदागच्छ येन दर्शयामि इति । भासुरक आह—दर्शय मे दुर्गम् । तदनु दर्शितस्तेन कूपः । ततः सोऽपि मूर्खः सिंहः कूपमध्य आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्द्विगुणतरो नादः समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि—यस्य बुद्धिर्बलं तस्य इति ॥ तद्यदि भवान्कथयति तत्तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेण मैत्रीभेदं करोमि । करटक आह—भद्र यद्येवं तर्हि गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् ।

अथ दमनकः संजीवकवियुक्तं पिङ्गलमवलोक्य तत्रान्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोऽपि तमाह—भद्र कस्माच्चिराद् दृश्यसे । दमनक आह—न किंचिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनं तेनाहं नागच्छामि । तथापि राजप्रयोजनविनाशमवलोक्य संदह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वयमेवाभ्यागतो वक्तुम् । उक्तं च—

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ २४२ ॥

उद्वीक्ष्य सुपरीक्ष्य । सबलोऽपि यः बलात् हठादविचार्येत्यर्थः । प्रोन्नतमुद्धतमरिं हन्तुं याति स विगतो मदो यस्य स विमदः । पराजित इत्यर्थः । निवर्तेत । यस्य पराभवं नेच्छेत्तमपृष्टोऽपि शुभं हितकरं पापमशुभं वा यद्भवेत्तद्ब्रूयात् ।

---

१ स्वामिन्. २ योऽबलः—सबलं रिपुं । ३ शीघ्रं दर्शय. ४ किं चिराद् दृष्टः. ५ प्रियं वा यदि वा द्वेष्यं शुभं वा यदि वा शुभम् । अपृष्टोऽपि हितं. इ. पा.

अथ तस्य साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह—किं वक्तुमना भवान्। तत्कथ्यतां यत्कथनीयमस्ति । स प्राह—देव संजीवको युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिरिति विश्वासगतस्य मम विजने इदमाह—भो दमनक दृष्टा मयास्य पिङ्गलकस्य सारासारता[1]। तदहमेनं हत्वा सकलमृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्यसमन्वितं करिष्यामि । पिङ्गलकोऽपि तद्वज्रसारप्रहारसदृशं[3] दारुणं वचः समाकर्ण्य मोहमुपगतो न किंचिदप्युक्तवान् । दमनकोऽपि तस्य तमाकारमालोक्य चिन्तितवान्—अयं तावत्संजीवकनिबद्धरागस्तन्नूनमनेन मन्त्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यतीति । उक्तं च—[4]

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदाद्दास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यस्पृहया ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ २४३ ॥

तत्किमत्र युक्तमिति । पिङ्गलकोऽपि चेतनां समासाद्य कथमपि तमाह—संजीवकस्तावत्प्राणसमो भृत्यः स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं[6] करोति । दमनक आह—देव भृत्योऽभृत्य इत्यनैकान्तिकमेतत् । उक्तं च—

न सोऽस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम् ।
अशक्ता एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते ॥ २४४ ॥

पिङ्गलक आह—भद्र तथापि मम तस्योपरि चित्तवृत्तिर्न विकृतिं याति । अथवा साध्विदमुच्यते—

अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः ।
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ २४५ ॥

दमनक आह—अत एवायं दोषः । उक्तं च—

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।
अकुलीनः[7] कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥ २४६ ॥

सारासारता शक्तितारतम्यं । प्रमाणं प्रधानाधिकारिणं । मोहात्स्वकर्तव्याज्ञानात् । दास्येन निर्विद्यते निर्विण्णो भवति । दास्यं तस्मै न रोचत इत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य स्पृहा स्वातन्त्र्येच्छेति यावत् । अनैकान्तिकं नैकभावाश्रयं । भृत्यः सर्वदा स्वामिभक्तिपर एव तिष्ठेदिति नास्त्येकान्ततो नियम इत्यर्थः । दुष्टो दूषितः । व्यलीकान्यप्रियाणि । व्यलीकं त्वप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने । इति विश्वः ।

---

१ शक्तित्रयेऽपि सा०. २ व्यपदवी. ३ वज्रपातदुःसहतरं. ४ अस्मात्परं–अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि इत्यादि मुद्राराक्षसस्थं पद्यं क्वचित् । ५ स्वातन्त्र्यान्नृपतेः स राज्यमथवा प्राणानपि च्यावयेत् । इ पा.; प्राणान्तिकं द्रुह्यति इति हितोपदेशे पाठः । ६ विपर्ययं करिष्यति. ७ अज्ञानो वाऽकुलीनो वा स लक्ष्म्या ह्रियते मनः । इ. पा.

अपरं केन गुणविशेषेण स्वामी संजीवकं निर्गुणकमपि निकटे धारयति। अथ देव यद्येवं चिन्तयसि महाकायोऽयमनेन रिपून्व्यापादयिष्यामि तदस्मान्न सिध्यति। यतोऽयं शष्पभोजी देवपादानां पुनः शत्रवो मांसाशिनः। तद्रिपुसाधनमस्य साहाय्येन न भवति। तस्मादेनं दूषयित्वा हन्यतामिति। पिङ्गलक आह—

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि।
तस्य दोषो न वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ २४७ ॥

अन्यच्च। मयास्य तव वचनेनाभयप्रदानं दत्तम्। तत्कथं स्वयमेव व्यापादयामि। सर्वथा संजीवकोऽयं सुहृदस्माकम् न तं प्रति कश्चिन्मन्युरिति। उक्तं च—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ २४८ ॥

आदौ न वा प्रणयिनां प्रणयो विधेयो
दत्तोऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः।
उत्क्षिप्य यत्क्षिपति तत्प्रकरोति लज्जां
भूमौ स्थितस्य पतनाद्भयमेव नास्ति ॥ २४९ ॥

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥ २५० ॥

तद्द्रोहबुद्धेरपि मयास्य न विरुद्धमाचरणीयम्। दमनक आह—स्वामिन् नैष राजधर्मो यद्द्रोहबुद्धेरपि क्षम्यते। उक्तं च—

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम्।
अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते ॥ २५१ ॥

अपरं त्वयास्य सखित्वात्सर्वोऽपि राजधर्मः परित्यक्तः। राजधर्माभावात्सर्वोऽपि परिजनो विरक्तिं गतो यतः संजीवकः शष्पभोजी भवान्मांसादस्तव प्रकृतयश्च। यत्तवावध्यव्यवसायबाह्यं कुतस्तासां मांसाशनम्। यद्रहितास्तास्त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति। ततोऽपि त्वं विनष्ट एव। अस्य संगत्या पुनस्ते न कदाचिदाखेटके मतिर्भविष्यति। उक्तं च—

यादृशैः सेव्यते भृत्यैर्यादृशांश्चोपसेवते।
कदाचिन्नात्र संदेहस्तादृग्भवति पूरुषः ॥ २५२ ॥

तथा च।

मन्युः क्रोधः। प्रणयिनामर्थिनां। उत्क्षिप्योन्नीय। तुल्यार्थं तुल्योऽर्थः साध्यं यस्य। व्यवसायिनमुद्यमिनम्। अवध्येति वध्येषु व्यवसायोभियोगो वध्य० न वध्य० अवध्यव्यसायस्तेन बाह्यमलभ्यम्। वध्येषुव्यवसायाभावाद्दुर्लभमित्यर्थः।

---

१ न तस्य वाच्यं नैर्गुण्यं. २ मर्त्यैः.

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते।
स्वातौ सागरशुक्तिकुक्षिपतितं तज्जायते मौक्तिकं
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥ २६३ ॥

तथा च।

असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम्।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे गतः ॥ २६४ ॥

अतएव सन्तो नीचसङ्गं वर्जयन्ति। उक्तं च—

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः प्रतिश्रयः।
मत्कुणस्य च दोषेण हता मन्दविसर्पिणी ॥ २६५ ॥

पिङ्गलक आह—कथमेतत्। सोऽब्रवीत्—

कथा ९।

अस्ति कस्यचिन्महीपतेः मनोरमं शयनस्थानम्। तत्र शुक्लतरपटयुगलमध्यसंस्थिता मन्दविसर्पिणी नाम यूका प्रतिवसति स्म। सा च तस्य महीपते रक्तमास्वादयन्ती सुखेन कालं नयमाना तिष्ठति। अन्येद्युश्च तत्र शयने क्वचिद्भ्राम्यन्नग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः। अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना प्रोवाच—भो अग्निमुख कुतस्त्वमत्रानुचितस्थाने समायातः। तद्यावन्न कश्चिद्वेत्ति तावच्छीघ्रं गम्यतामिति। स आह—भगवति गृहागतस्यासाधोरपि नैतद्युज्यते वक्तुम्। उक्तं च—

एह्यागच्छ समाश्वसासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्ता न्वतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात्।
एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्तैर्लघुः स्वर्गदः ॥ २६६ ॥

अपरं मयानेकमानुषाणामनेकविधानि रुधिराण्यास्वादितान्याहारदोषात्कटुतिक्तकषायाम्लरसास्वादानि न च कदाचिन्मधुररक्तं समास्वादितम्। तद्यदि त्वं प्रसादं करोषि तदस्य नृपतेर्विविधव्यञ्जनान्नपानचोष्यलेह्यस्वाद्वाहारवशादस्य शरीरे यन्मिष्टं रक्तं संजातं तदास्वादनेन सौख्यं संपादयामि जिह्वाया इति। उक्तं च—

संतप्तायसि तप्तलोहे। मुक्ताकारतया मौक्तिकाकारेण। स्वातौ स्वात्यां वर्तमाने सूर्ये। शुक्तीनां कुक्षिषु उदरेषु। एहीति—नु किम्। नु पृच्छायां वितर्के च इत्यमरः। कुशलमपि। सतां युज्यति युक्तं भवति। स्मार्तैः स्मृतिकारैः। लघुः स्वल्पः। ०रसानामास्वादो येषाम्।

---

१ संपृष्टगतं. २ कस्मिंश्चित्स्था०; कस्यचिद्राज्ञो वासगृहे सर्वगुणोपेतमनन्यसदृशं शयनीयं. ३ श्वेता यूका. ४ कुशलं सुदुर्बलवपुः. ५ अस्मात्प्राक्–ततोऽतिथिस्तत्राहम.

रङ्कस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम् ।
तन्मात्रं च स्मृतं सारं यदर्थं यतते जनः ॥ २५७ ॥
यद्येव न भवेल्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम् ।
तन्न भृत्यो भवेत्कश्चित्कस्यचिद्वशगोऽथवा ॥ २५८ ॥
यदसत्यं वदेन्मर्त्यो यद्वासेव्यं च सेवते ।
यद्गच्छति विदेशं च तत्सर्वमुदरार्थतः ॥ २५९ ॥

तन्मया गृहागतेन बुभुक्षया पीड्यमानेन त्वत्सकाशाद्भोजनं लभ्यम् । तत्र त्वयैकाकिन्यास्य भूपते रक्तभोजनं कर्तुं युज्यते । तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिण्याह—भो मत्कुण अहमस्य नृपतेर्निद्रावशं गतस्य रक्तमास्वादयामि । पुनस्त्वमग्निमुखश्चपलश्च । तद्यदि मया सह रक्तपानं करोषि तत्तिष्ठ । अभीष्टतरं रक्तमास्वादय । सोऽब्रवीत्—भगवति एवं करिष्यामि । यावत्त्वं नास्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं तावन्मम देवगुरुकृतः शपथः स्यात् यदि तदास्वादयामि । एवं तयोः परस्परं वदतोः स राजा तच्छयनमासाद्य प्रसुप्तः । अथासौ मत्कुणो जिह्वालौल्यप्रकृष्टौत्सुक्याज्जाग्रतमपि तं महीपतिमदशत् । अथवा साध्विदमुच्यते—

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ।
सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥ २६० ॥
यदि स्याच्छीतलो वह्निः शीतांशुर्दहनात्मकः ।
न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा ॥ २६१ ॥

अथासौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध इव तच्छयनं त्यक्त्वा तत्क्षणादेवोत्थितः । अहो ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे मत्कुणो यूका वा नूनं तिष्ठति येनाहं दष्ट इति । अथ ये कञ्चुकिनस्तत्र स्थितास्ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षांचक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणश्चापल्यात्खट्वान्तं प्रविष्टः । सा मन्दविसर्पिण्यपि वस्त्रसंध्यन्तर्गता तैर्दृष्टा व्यापादिता च । अतोऽहं ब्रवीमि—न ह्यविज्ञातशीलस्य इति ॥ एवं ज्ञात्वा त्वयैष वध्यः । नो चेत्त्वां व्यापादयिष्यति । उक्तं च—

त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन बाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः ।
स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्रुमः ॥ २६२ ॥

पिङ्गलक आह—कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

तन्मात्रं जिह्वासौख्यमात्रं । बुभुक्षा क्षुधा । अभीष्टतरमत्यास्वादवत् । जिह्वालौल्येन यत्प्रकृष्टमौत्सुक्यं तस्मात् । आभ्यन्तराः स्ववर्गीयाः ।

---

१ अर्थनीयः; प्रार्थितम्. २ अन्यच्च देवपादैर्ये क्रमागता भृत्यास्त्यक्ताः तदप्ययुक्तं यतः । इ. पा. ३ मूर्खश्चण्डरवो यथा.

कथा १०।

कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे चण्डरवो नाम शृगालः प्रतिवसति स्म। स कदाचित्क्षुधाविष्टो जिह्वालौल्यान्नगरान्तरे प्रविष्टः। अथ तं नगरवासिनः सारमेया अवलोक्य सर्वतः शब्दायमानाः परिधाव्य तीक्ष्णदंष्ट्राग्रैर्भक्षयितुमारब्धाः। सोऽपि तैर्भक्ष्यमाणः प्राणभयात्प्रत्यासन्नरजकगृहं प्रविष्टः। तत्र च नीलीरसपरिपूर्णं महाभाण्डमासीत्। तत्र सारमेयैराक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः। अथ यावन्निष्क्रान्तस्तावन्नीलीवर्णः संजातः। तत्रापरे सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथाभीष्टदिशं जग्मुः। चण्डरवोऽपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे। न च नीलवर्णेन कदाचिन्निजरङ्गस्त्यज्यते। उक्तं च—

> वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च।
> एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोर्यथा॥ २६३॥

अथ तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं सत्त्वमवलोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रद्वीपिवृकप्रभृतयोऽरण्यनिवासिनो भयव्याकुलितचित्ताः समन्तात्पलायनक्रियां कुर्वन्ति कथयन्ति च—न ज्ञायतेऽस्य कीदृग्विचेष्टितं पौरुषं च। तद्दूरतरं गच्छामः। उक्तं च—

> न यस्य चेष्टितं विद्यान्न कुलं न पराक्रमम्।
> न तस्य विश्वसेत्प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः॥ २६४॥

चण्डरवोऽपि तान्भयव्याकुलितान्विज्ञायेदमाह—भो भोः श्वापदाः किं यूयं मां दृष्ट्वैव संत्रस्ता व्रजथ। तन्न भेतव्यम्। अहं ब्रह्मणाद्य स्वयमेव सृष्ट्वाभिहितः—यच्छ्वापदानां कश्चिद्राजा नास्ति तत्त्वं मयाद्य सर्वश्वापदप्रभुत्वेऽभिषिक्तः ककुद्द्रुमाभिधः। ततो गत्वा क्षितितले तान्सर्वान्परिपालय इति। ततोऽहमत्रागतः। तन्मम छत्रच्छायायां सर्वैरेव श्वापदैर्वर्तितव्यम्। अहं ककुद्द्रुमो नाम राजा त्रैलोक्येऽपि संजातः। तच्छ्रुत्वा सिंहव्याघ्रपुरःसराः श्वापदाः स्वामिन् प्रभो समादिश इति वदन्तस्तं परिवव्रुः। अथ तेन सिंहस्यामात्यपदवी प्रदत्ता व्याघ्रस्य शय्यापालत्वं द्वीपिनस्ताम्बूलाधिकारो वृकस्य द्वारपालकत्वम्। ये चात्मीयाः शृगालास्तैः सहालापमात्रमपि न करोति। शृगालाः सर्वेऽप्यर्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारिताः। एवं तस्य राज्यक्रियायां वर्तमानस्य ते सिंहादयो मृगान्व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति। सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां तान्प्रविभज्य प्रयच्छति। एवं गच्छति काले

एको ग्रहो यत्सकृद् गृह्णन्ति तन्न कदापि मुञ्चन्तीत्यर्थः। हरगलश्च गरलं च तमालश्च तैः समा प्रभा यस्य।

---

१ वनोद्देशे. २ ०दशनकोटिभिः, तीव्रदन्तैः. ३ सज्जीकृतमा० ४ श्रेयः. ५ क्रियया; राज्यश्रियमनुभवतः.

कदाचित्तेन सभागतेन दूरदेशे शब्दायमानस्य श्रृगालवृन्दस्य कोलाहलोऽश्रावि। तं शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुरानन्दाश्रुपरिपूर्णनयन उत्थाय तारस्वरेण विरोतुमारब्धवान्। अथ ते सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य श्रृगालोऽयमिति मत्वा सलज्जमधोमुखाः क्षणमेकं स्थित्वा मिथः प्रोचुः भो वाहिता वयमनेन। क्षुद्रः श्रृगालोयं तद्वध्यतामिति। सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छंस्तत्र स्थान एव सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि—त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येनेति ॥

तदाकर्ण्य पिङ्गलक आह—भो दमनक कः प्रत्ययोऽत्र विषये यत्स ममोपरि दुष्टबुद्धिः। स आह—अद्य ममाग्रे तेन निश्चयः कृतो यत्प्रभाते पिङ्गलकं वधिष्यामि। तत्रैष प्रत्ययः। प्रभाते सभाऽवसरवेलायामारक्तमुखनयनः स्फुरिताधरो दिशोऽवलोकयन्ननुचितस्थानोपविष्टस्त्वां क्रूरदृष्ट्या विलोकयिष्यति। एवं ज्ञात्वा यदुचितं तत्कर्तव्यम्। इति कथयित्वा संजीवकसकाशं गतः। तं प्रणम्योपविष्टः। संजीवकोऽपि सोद्वेगाकारं मन्दगत्या समायान्तं तमुद्वीक्ष्य सादरतरमुवाच -भो मित्र स्वागतम्। चिराद् दृष्टोऽसि। अपि शिवं भवतः। तत्कथय येनादेयमपि तुभ्यं गृहागताय प्रयच्छामि। उक्तं च—

> ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते शस्या इह भूतले।
> आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः ॥ २६५ ॥

दमनक आह—भोः कथं शिवं सेवकजनस्य।

> संपत्तयः परायत्ताः सदा चित्तमनिर्वृतम्।
> स्वजीवितेऽप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥ २६६ ॥

तथा च। सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम्।
> स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥ २६७ ॥
> तावज्जन्मातिदुःखाय ततो दुर्गतता सदा।
> तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दुःखपरम्परा ॥ २६८ ॥
> जीवन्तोऽपि मृताः पञ्च श्रूयन्ते किल भारते।
> दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥ २६९ ॥
> नाश्नाति स्वेच्छयौत्सुक्याद्विनिद्रो न प्रबुध्यते।
> न निःशङ्कं वचो ब्रूते सेवकोऽप्यत्र जीवति ॥ २७० ॥

वाहिता विप्रलब्धा इत्यर्थः। मुखं च नयने च मुखनयनमारक्तं मुखनयनं यस्य। तावत्प्रथमम्। औत्सुक्यात्सेवनौत्कण्ठाहेतोः। विनिद्रो विशिष्टा निद्रा यस्य सुखसुप्त इत्यर्थः। कदापि सुखेन न स्वपितीत्यर्थः। यद्वा विनिद्रोऽत एव। सेवकोप्यत्रेति एवं सत्यपि सेवको जीवतीत्यहो लज्जाकरमेतत्।

---

१ नाः शृगाला आकार्णिताः। तेषां शब्दं. २ क्षुद्रशृगालेन. ३ यदद्य...तदत्रैव प्रत्य. ४ सभ्याः. ५ आहरन्नपि विश्वस्तो...। वक्ति न स्वेच्छया किंचित्सेवकोपीह.

सेवा श्ववृत्तिराख्याता यैस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितम्।
स्वच्छन्दं चरति श्वात्र सेवकः परशासनात्॥ २७१॥
भूशय्या ब्रह्मचर्यं च कृशत्वं लघुभोजनम्।
सेवकस्य यतेर्यद्वद्विशेषः पापधर्मजः॥ २७२॥
शीतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः।
धनाय तानि चाल्पानि यदि धर्माय मुच्यते॥ २७३॥
मृदुनापि सुवृत्तेन सुमिष्टेनापि हारिणा।
मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया॥ २७४॥

संजीवक आह—अथ भवान्किं वक्तुमनाः। सोऽब्रवीत्—मित्र सचिवानां मन्त्रभेदं कर्तुं न युज्यते। उक्तं च—

यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात्साचिव्ये संनियोजितः।
स हत्वा नृपकार्यं तत्स्वयं च नरकं व्रजेत्॥ २७५॥
येन यस्य कृतो भेदः सचिवेन महीपतेः।
तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः॥ २७६॥

तथापि मया तव स्नेहपाशबद्धेन मन्त्रभेदः कार्यो यतस्त्वं मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टश्च। उक्तं च—

विश्रम्भाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथंचन।
तस्य हत्या तदुत्था सा प्राहेदं वचनं मनुः॥ २७७॥

तत्तवोपरि पिङ्गलकोऽयं दुष्टबुद्धिः। कथितं चाद्यानेन मत्पुरतश्चतुष्कर्णतया—यत्प्रभाते संजीवकं हत्वा समस्तमृगपरिवारं चिरात्तृप्तिं नेष्यामि। ततः स मयोक्तः- स्वामिन् न युक्तमिदं यन्मित्रद्रोहेण जीवनं क्रियते। उक्तं च।

अपि ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुध्यति।
तदर्हेण विचीर्णेन न कथंचित्सुहृद्द्रुहः॥ २७८॥

ततस्तेनाहं सामर्षेणोक्तः—भोः कुबुद्धे संजीवकस्तावच्छष्पभोजी वयं मांसाशिनस्तदस्माकं स्वाभाविकं वैरमिति। कथं रिपुरुपेक्ष्यते। तस्मात्सामादिभिरुपायैर्हन्यते। न च हते तस्मिन्दोषः स्यात्। उक्तं च—

पापाद्धर्माच्च जायत इति। यानि शीतातपादीनि कष्टानि दुःखानि धनाय सहते तानि ततोऽल्पान्यपि यदि धर्मार्थं सहेत तर्हि मुच्यते मुक्तो भवेत्। हारिणा मनोहारिणा जिह्वातोषकारिणेति यावत्। सचिवानां सचिवैः। तदुत्था तस्माद्विश्रंभादुत्पन्ना। चतुष्कर्णतया महामेव रहसि। तदर्हेण ब्रह्मवधोचितेन प्रायश्चित्तेन चीर्णेन प्रायश्चित्तं चरित्वा नरः शुद्धयति। न कथंचित्केनापि प्रायश्चित्तेन। सुहृद्द्रुहो मित्रद्रोहकारिणः शुद्ध्यन्ति। सामर्षेण सक्रोधेन।

---

१ धर्मोत्र. २ अस्मात्परं—स्वाभिप्रायपरोक्षस्य परचित्तानुवर्तिनः। स्वयं विक्रीतदेहस्य सेवकस्य कुतः सुखम्॥ इत्य०. ३ निष्पन्नो यस्तु. ४ स्वामिनां साचि. ५ अयु. ६ दुष्ट॰

दत्त्वापि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता।
अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्यते ॥ २७९ ॥
कृत्याकृत्यं न मन्येत क्षत्रियो युधि संगतः।
प्रसुप्तो द्रोणपुत्रेण धृष्टद्युम्नः पुरा हतः ॥ २८० ॥

तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमिहागतः। सांप्रतं मे नास्ति विश्वासघातकदोषः। मया सुगुप्तमन्त्रस्तव निवेदितः। तद्यत्ते प्रतिभाति तत्कुरुष्व इति। अथ संजीवकस्तस्य तद्वज्रपातदारुणं वचनं श्रुत्वा मोहमुपागतः। अथ चेतनां लब्ध्वा सवैराग्यमिदमाह - भोः साध्विदमुच्यते —

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणास्नेहवान्भवति राजा।
कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च ॥ २८१ ॥
अहं हि संमतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः।
बलीवर्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः ॥ २८२ ॥
वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम्।
वरं व्याधिर्मनुष्याणां नाधिकारेण संपदः ॥ २८३ ॥

तदयुक्तं मया कृतं यदनेन सह मैत्री विहिता। उक्तं च—

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम्।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २८४ ॥

तथा च—

मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरङ्गैः।
मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ।२८५।

तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि तथापि न प्रसादं यास्यति। उक्तं च—

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रशाम्यति।
अकारणद्वेषपरो[3] हि यो भवेत्कथं नरोऽसौ[4] परितोषमेष्यति ॥ २८६ ॥

अहो साधु चेदमुच्यते—

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां
सेवासंव्यवहारतत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानामपि।

यो वैरी अन्योपायैर्न वशमानीयते स विपश्चिता प्राज्ञेन पुरुषेण हन्तव्यः। ०घातकस्य दोषः। दुर्जनैर्गम्याः। कृपणमनुसरतीति तच्छीलम्। कुत्सिता धीर्यस्य। भारेण भारवहनेन उपजीविका। अधिकारेण नृपसेवयेत्यर्थः। पुष्टश्च विपुष्टः कृशश्च तयोः। तस्य निमित्तस्यापगमे तस्मिन्दूरीभूते। परहितस्य व्यापारस्तत्र युक्त आत्मा येषाम्। सेवायाः संव्यवहारस्तस्य तत्त्वं विदन्तीति तेषाम्। द्रोहात् च्युताः तेषां।

---

१ अथ. २ आकर्ण्य परं विषादमगमत्सार्वकालं श्रद्धेयवचनत्वाद्दमनकस्य वचनं सत्यमिव मन्यमानो हृदये परं भयमुपगत आह च. ३ अकारणद्वेषि मनो हि यस्य वा. ४ नरस्तं परितोषयिष्यति.

व्यापत्तिः स्खलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा
तस्मादम्बुपतेरिवावनिपतेः सेवा सदा शङ्किनी ॥ २८७ ॥

तथा च।

भावस्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतां याति लोके
साक्षादन्यैरपकृतमपि प्रीतये चोपयाति।
दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ २८८ ॥

तत्परिज्ञातं मया मत्प्रसादमसहमानैः समीपवर्तिभिरेष पिङ्गलकः प्रकोपितः। तेनायं ममादोषस्याप्येवं वदति। उक्तं च—

प्रभोः प्रसादमन्यस्य न सहन्तीह सेवकाः।
सपत्न्य इव संक्रुद्धाः सपत्न्याः स्वाकृतेरपि ॥ २८९ ॥

भवति चैवं यद्गुणवत्सु समीपवर्तिषु गुणहीनानां न प्रसादो भवति उक्तं च—

गुणवत्तरपात्रेण च्छाद्यन्ते गुणिनां गुणाः।
रात्रौ दीपशिखाकान्तिर्न भानावुदिते सति ॥ २९० ॥

दमनक आह—भो मित्र यद्येवं तन्नास्ति ते भयम्। प्रकोपितोऽपि स दुर्जनैस्तव वचनरचनया प्रसादं यास्यति। संजीवक आह—भो न युक्तमुक्तं भवता। लघूनामपि दुर्जनानां मध्ये वस्तुं न शक्यते। उपायान्तरं विधाय ते नूनं घ्नन्ति। उक्तं च—

बहवः पण्डिताः क्षुद्राः सर्वे मायोपजीविनः।
कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे काकादयो यथा ॥ २९१ ॥

दमनक आह—कथमेतत्। सोऽब्रवीत्—

कथा ११।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। तस्य चानुचरा अन्ये द्वीपिवायसगोमायवः सन्ति। अथ कदाचित्तै-

तेषां स्खलितान्तरेषु प्रमादच्छिद्रेषु व्यापत्तिनाशो नियता ध्रुवा। सिद्धिरस्खलितसेवायाः फलं। भावेन अनुकूलमनोविकारेण स्निग्धैः स्नेहवद्भिः। साक्षान्नतुपरोक्षमपि। न एको नैके भावा मनोविकारास्तेषामाश्रयाणि तेषां। दुर्ग्राह्यत्वात् सुखाकलनस्याशक्यत्वात्। अनेकभावाकुलानां मनसां वशीकरणस्य दूरापेतत्वादित्यर्थः। प्रभोरन्यस्यान्यस्मिन् प्रसादं। स्वाकृतेः सुस्वरूपाया अपि सपत्न्या उपरि भर्तृप्रसादं इत्या०। रात्रौ प्रभवतीति शेषः। वचनरचनया वक्तव्यरचनापाटवेन। क्षुद्राः अपि। मायया कपटेनोपजीवन्तीति तच्छीलाः। गोमायुः शृगालः।

१ किंचन. २ शास्यात. ३ मृतोऽपि. ४ गुणवता समीपवर्तिना तद्गुणैरन्यैषां प्रसादो न. ५ वचनेन. ६ अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे सागरदत्तो नाम वणिक्। स

रितस्ततो भ्रमद्भिः सार्थभ्रष्टः क्रथनको नामोष्ट्रो दृष्टः। अथ सिंह आह—अहो अपूर्वमिदं सत्त्वम्। तज्ज्ञायतां किमेतदारण्यकं ग्राम्यं वेति। तच्छ्रुत्वा वायस आह भोः स्वामिन् ग्राम्योऽयमुष्ट्रनामा जीवविशेषस्तव भोज्यः। तद्व्यापाद्यताम्। सिंह आह नाहं गृहमागतं हन्मि। उक्तं च—

गृहं शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम्।
यो हन्यात्तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥ २९२ ॥

तदभयप्रदानं दत्त्वा मत्सकाशमानीयतां येनास्यागमनकारणं पृच्छामि। अथासौ सर्वैरपि विश्वास्याभयप्रदानं दत्त्वा मदोत्कटसकाशमानीतः प्रणम्योपविष्टश्च। ततस्तस्य पृच्छतस्तेनात्मवृत्तान्तः सार्थभ्रंशसमुद्भवो निवेदितः। ततः सिंहेनोक्तम्—भोः क्रथनक मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयोऽपि भारोद्वहनकष्टभागी भूयाः। तदत्रैवारण्ये निर्विशङ्को मरकतसदृशानि शष्पाग्राणि भक्षयन्मया सह सदैव वस। सोऽपि तथेत्युक्त्वा तेषां मध्ये विचरन्न कुतोऽपि भयमिति सुखेनास्ते। अथान्येद्युर्मदोत्कटस्य महागजेनारण्यचारिणा सह युद्धमभवत्। ततस्तस्य दन्तमुशलप्रहारैर्व्यथा संजाता। व्यथितः कथमपि प्राणैर्न वियुक्तः। अथ शरीरासामर्थ्यान्न कुत्रचित्पदमपि चलितुं शक्नोति। तेऽपि सर्वे काकादयोऽप्रभुत्वेन क्षुधाविष्टाः परं दुःखं भेजुः। अथ तान् सिंहः प्राह—भो अन्विष्यतां कुत्रचित्किंचित्सत्त्वं येनाहमेतामपि दशां प्राप्तस्तद्धत्वा युष्मद्भोजनं संपादयामि। अथ ते चत्वारोऽपि भ्रमितुमारब्धा यावन्न किंचित्सत्त्वं पश्यन्ति तावद्वायसश्रृगालौ परस्परं मन्त्रयतः। शृगाल आह—भो वायस किं प्रभूतभ्रान्तेन। अयमस्माकं प्रभोः क्रथनको विश्वस्तस्तिष्ठति। तदेनं हत्वा प्राणयात्रां कुर्मः। वायस आह—युक्तमुक्तं भवता। परं स्वामिना तस्याभयप्रदानं दत्तमास्ते न वध्योऽयमिति। शृगाल आह—भो वायस अहं स्वामिनं विज्ञाप्य तथा करिष्ये यथा स्वामी वधं करिष्यति। तत्तिष्ठन्तु भवन्तोऽत्रैव यावदहं गृहं गत्वा प्रभोराज्ञां गृहीत्वा चागच्छामि। एवमभिधाय सत्वरं सिंहमुद्दिश्य प्रस्थितः। अथ सिंहमासाद्येदमाह-स्वामिन् समस्तं वनं भ्रान्त्वा वय मागताः। न किंचि-

---

दन्तौ मुसले इव तयोः प्रहारैः। क्षुधाविष्टा अपि अप्रभुत्वेनासामर्थ्येन।

उष्ट्रशतं बहुमूल्यचैलकानिभृतं कृत्वैकस्यां दिशि प्रस्थितः। अथ तस्य विकटनामोष्ट्रोतिभारेण पीडितो निश्वस्तसर्वांगो निश्चेष्टः पतितः। ततो वणिक् चैलकान्यन्यस्मिन् क्षिप्त्वारण्यभूमिरियं विषमस्थाने स्थातुं न शक्यत इति मत्वोष्ट्रं विहाय प्रस्थितः। तस्मिंश्चगते विकटः शनैः संचलन् वल्लीविटपपत्रादि भक्षयितुमारब्धः। एवमसौ कतिपयैरहोभिर्बलवान् संवृत्तः। अथ तस्मिन्वने मदोत्कटो।

त्सत्त्वमासादितम्। तत्किं कुर्मो वयम्। संप्रति वयं बुभुक्षया पदमेकम-पि चलितुं न शक्नुमः। देवोऽपि पथ्याशी वर्तते। तद्यदि देवादेशो भवति तत्क्रथनकपिशितेनाद्य पथ्यक्रिया क्रियते। अथ सिंहस्तस्य तद्दारुणं वचनमाकर्ण्य सकोपमिदमाह—धिक्पापाधम यद्येवं भूयोऽपि वदसि ततस्त्वां तत्क्षणमेव वधिष्यामि। यतो मया तस्याभयं प्रदत्तं तत्कथं व्यापादयामि। उक्तं च—

न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं हि तथा प्रधानम्।
यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम्॥ २९३॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह—स्वामिन् यद्यभयप्रदानं दत्त्वा वधः क्रियते तदैष दोषो भवति। पुनर्यदि देवपादानां भक्त्या स आत्मनो जीवितव्यं प्रयच्छति तन्न दोषः। ततो यदि स स्वयमेवात्मानं वधाय नियोजयति तद्वध्यः। अन्यथास्माकं मध्यादेकतमो वध्य इति। यतो देवपादाः पथ्याशिनः क्षुन्निरोधादन्त्यां दशां यास्यन्ति। अपरं पश्चादप्यस्माभिर्वह्निप्रवेशः कार्यो यदि स्वामिपादानां किंचिदनिष्टं भविष्यति। उक्तं च—

यस्मिन्कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नैः परिरक्षणीयः।
तस्मिन्विनष्टे हि कुलं विनष्टं न नाभिभङ्गे ह्यरका वहन्ति॥ २९४॥

तदाकर्ण्य मदोत्कट आह—यद्येवं तत्कुरुष्व यद्रोचते। तच्छ्रुत्वा स सत्वरं गत्वा तानाह—भोः स्वामिनो महत्यवस्था वर्तते। तत्किं पर्यटितेन। तेन विना कोऽत्रास्मान्रक्षयिष्यति। तद्गत्वा तस्य क्षुद्रोगात्परलोकं प्रस्थितस्यात्मशरीरदानं कुर्मो येन स्वामिप्रसादस्यानृणतां गच्छामः। उक्तं च—

आपदं प्राप्नुयात्स्वामी यस्य भृत्यस्य पश्यतः।
प्राणेषु विद्यमानेषु स भृत्यो नरकं व्रजेत्॥ २९५॥

तदनन्तरं ते सर्वे बाष्पपूरितदृशो मदोत्कटं प्रणम्योपविष्टाः। तान्दृष्ट्वा मदोत्कट आह—भोः प्राप्तं दृष्टं वा किंचित्सत्त्वम्। अथ तेषां मध्यात्काकः प्रोवाच—स्वामिन् वयं तावत्सर्वत्र पर्यटिताः। परं न किंचित्सत्त्वमासादितं दृष्टं वा। तदद्य मां भक्षयित्वा प्राणान्धारयतु स्वामी येन देवस्याप्यायनं भवति मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति। उक्तं च—

स्वाम्यर्थे यस्त्यजेत्प्राणान्भृत्यो भक्तिसमन्वितः।
स परं पदमाप्नोति जरामरणवर्जितम्॥ २९६॥

बुभुक्षया क्षुधा। पथ्यं हितमश्नातीति। पिशितं मांसं। अन्त्यां दशां मरणम्। नाभिः पिण्डिका। प्राणेषु विद्यमानेषु जीवत इत्यर्थः। यस्य भृत्यस्य पश्यतः समक्षं इत्या०। आप्यायनं तृप्तिः। क्षुत्क्षान्तिरिति यावत्।

---

१ मनुष्यलोके. २ पथ्याहारेण:. ३ स्वकुलं; कुलमागभूते. ४ नाभिभङ्गेन रथाः, नाभिपङ्के ह्यरयः. ५ जीवतः. ६ अथ गत्वा; इति श्रुत्वा. ७ आश्वासनं; ०यना. ८ परं पदमवा०...वर्जितः.

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह—भोः स्वल्पकायो भवान्। तव भक्षणात्स्वामिनस्तावत्प्राणयात्रा न भवति। अपरो दोषश्च तावत्समुत्पद्यते। उक्तं च—

काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्बलम्।
भक्षितेनापि किं तेन तृप्तिर्येन न जायते ॥ २९७ ॥

तद्दर्शिता स्वामिभक्तिर्भवता। गतं चानृण्यं भर्तृपिण्डस्य। प्राप्तश्चोभयलोके साधुवादः। तदपसराग्रतः। अहं स्वामिनं विज्ञापयामि। तथानुष्ठिते शृगालः सादरं प्रणम्योपविष्टः—स्वामिन् मां भक्षयित्वाद्य प्राणयात्रां विधाय ममोभयलोकप्राप्तिं कुरु। उक्तं च—

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भृत्यानामर्जिता धनैः।
यतस्ततो न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसंभवः ॥ २९८ ॥

अथ तच्छ्रुत्वा द्वीप्याह—भोः साधूक्तं भवता। पुनर्भवानपि स्वल्पकायः स्वजातिश्च नखायुधत्वादभक्ष्य एव। उक्तं च—

नाभक्ष्यं भक्षयेत्प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि।
विशेषात्तदपि स्तोकं लोकद्वयविनाशकम् ॥ २९९ ॥

तद्दर्शितं त्वयात्मनः कौलीन्यम्। अथवा साधु चेदमुच्यते—

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम्।
आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम् ॥ ३०० ॥

तदपसराग्रतो येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि। तथानुष्ठिते द्वीपी प्रणम्य मदोत्कटमाह—स्वामिन् क्रियतामद्य मम प्राणैः प्राणयात्रा। दीयतां ममाक्षयः स्वर्गे वासः। विस्तार्यतां क्षितितले प्रभूततरं यशः। तन्नात्र विकल्पः कार्यः। उक्तं च—

मृतानां स्वामिनः कार्ये भृत्यानामनुवर्तिनाम्।
भवेत्स्वर्गेऽक्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले ॥ ३०१ ॥

तच्छ्रुत्वा क्रथनकश्चिन्तयामास—एतैस्तावत्सर्वैरपि शोभनानि वाक्यानि प्रोक्तानि। न चैकोऽपि स्वामिना विनाशितः। तदहमपि प्राप्तकालं विज्ञापयामि येन मम वचनमेते त्रयोऽपि समर्थयन्ति। इति निश्चित्य प्रोवाच-भोः सत्यमुक्तं भवता। परं भवानपि नखायुधः। तत्कथं भवन्तं स्वामी भक्षयति। उक्तं च—

आनृण्यमनृणस्य भावः। स्वाम्यायत्ताः स्वाम्यधीनाः। तेषां प्राणानां ग्रहणसंभवो ग्रहणात्संभव उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तः। स्तोकमल्पम्।

---

१ स्तोकं. २ प्राप्ता लोकद्वयेपि साधुता. ३ तेन. ४ यास्यन्ति. ५ विस्मयः. ६ अनिव०. ७ शोभावचनान्यभिहितानि; वचनानि जल्पितानि. ८ वक्ष्यामि चित्रकम्.

मनसापि स्वजात्यानां योऽनिष्टानि प्रचिन्तयेत् ।
भवन्ति तस्य तान्येव इहलोके परत्र च ॥ ३०२ ॥

तदपसराग्रतः येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि । तथानुष्ठिते क्रथनकोऽग्रे स्थित्वा प्रणम्योवाच—स्वामिन् एते तावदभक्ष्या भवतः । तन्मम प्राणैः प्राणयात्रा विधीयतां येन ममोभयलोकप्राप्तिर्भवति । उक्तं च—

न यज्वानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।
यां यान्ति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः ॥ ३०३ ॥

एवमभिहिते ताभ्यां शृगालचित्रकाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः क्रथनकः प्राणानत्याक्षीत् । ततश्च तैः क्षुद्रपण्डितैः सर्वैर्भक्षितः । अतोहं ब्रवीमि—बहवः पण्डिताः क्षुद्रा इति ॥ तद्भद्र क्षुद्रपरिवारोऽयं राजा मया सम्यग्ज्ञातः । सतामसेव्यश्च । उक्तं च—

अशुद्धप्रकृतौ राज्ञि जनता नानुरज्यते ।
यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् ॥ ३०४ ॥

तथा च । गृध्राकारोऽपि सेव्यः स्याद्धंसाकारैः सभासदैः ।
हंसाकारोऽपि संत्याज्यो गृध्राकारैः स तैर्नृपः ॥ ३०५ ॥

तन्नूनं ममोपरि केनचिद्दुर्जनेनायं प्रकोपितस्तेनैवं वदति । अथवा भवत्येतत् । उक्तं च—

कर्णविषेण च भग्नः किं किं न करोति बालिशो लोकः ।
क्षपणकतामपि धत्ते पिबति सुरां नरकपालेन ॥ ३०६ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते—

पादाहतोऽपि दृढदण्डसमाहतोऽपि
यं दंष्ट्रया स्पृशति तं किल हन्ति सर्पः ।

यज्वानः यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः । विदारितौ उभयौ कुक्षी यस्य । अशुद्धा दुराशयाः प्रकृतयः अमात्या यस्य । जनता जनसमूहः । यथा गृध्राः समासन्ना अमात्या यस्य स कलहंसः तथा अशुद्धप्रकृतिः राजा समाचरेत् व्यवहरेत् । गृध्राकारोपीति । स्वयमसमाचारोपि शुद्धधीभिरमात्यैरुपेतो राजा सेव्य इत्यर्थः । कर्णविषेण कर्णजपनमेव विषं तेन । बालिशो मूर्खः । क्षपणको बुद्धभिक्षुर्जैनभिक्षुर्वा ।

---

१ तस्य लोकद्वयं नास्ति भवेच्चाशुचिकीटवत्. २ लोकेत्र च. ३ यज्ञेनापि न. ४ स्वाम्यर्थे यस्त्यजेत्प्राणांस्तां गतिं याति सेवकः ५ आख्याने चाख्यानके दमनकं संजीवको ब्रवीत्—भद्र क्षुद्रपरिवारोयं राजा न शिवायाश्रितानां यन्मामभयं दत्वा व्यापादयति । वरं गृध्रोपि राजा हंसपरिवारो न हंसोपि राजा गृध्रपरिवारः । उक्तं च इ. पा. ६ सोपि संचरन्. ७ अस्मात्परमिदमधिकं क०—मृदुना सलिलेन खन्यमानान्यवघृष्यन्ति गिरेरपि स्थलानि । उपजापविदां च कर्णजापैः किमु चेतांसि मृदूनि मानवानाम् ॥

कोऽप्येष एव पिशुनोऽग्रमनुष्यधर्मः
कर्णे परं स्पृशति हन्ति परं समूलम् ॥ ३०७ ॥

तथा च ।

अहो खलभुजङ्गस्य विपरीतो वधक्रमः ।
कर्णे लगति चैकस्य प्राणैरन्यो वियुज्यते ॥ ३०८ ॥

तदेवं गतेऽपि किं कर्तव्यमित्यहं त्वां सुहृद्भावात्पृच्छामि । दमनक आह—तद्देशान्तरगमनं युज्यते नैवंविधस्य कुस्वामिनः सेवां विधातुम् । उक्तं च—

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३०९ ॥

संजीवक आह—अस्त्येतत्परं स्वामिनि कुपिते गन्तुं न शक्यते न चान्यत्र गतानामपि निर्वृतिर्भवति । उक्तं च—

महतां योऽपराध्येत दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू ताभ्यां हिंसति हिंसकम् ॥ ३१० ॥

तद्युद्धं मुक्त्वा मे नान्यदस्ति श्रेयस्करम् । उक्तं च—

न तान्हि तीर्थैस्तपसा च लोकान्स्वर्गैषिणो दानशतैः सुवित्तैः ।
क्षणेन यान्यान्ति रणेषु धीराः प्राणान्समुज्झन्ति हि ये सुशीलाः॥३११॥

मृतैः संप्राप्यते स्वर्गो जीवद्भिः कीर्तिरुत्तमा ।
तदुभावपि शूराणां गुणावेतौ न दुर्लभौ ॥ ३१२ ॥

तथा च ।

होमार्थैर्विधिवत्प्रदानविधिना सद्विप्रवृन्दार्चनै-
र्यज्ञैर्भूरिसुदक्षिणैः सुविहितैः संप्राप्यते यत्फलम् ।
सत्तीर्थाश्रमवासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः
पुंभिस्तत्फलमाहवे विनिहतैः संप्राप्यते तत्क्षणात् ॥ ३१३ ॥

तदाकर्ण्य दमनकश्चिन्तयामास--युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं दृश्यते दुरात्मा ।

पिशुनः खलश्चासावुग्रश्च पिशुनोग्रः स चासौ मनुष्यश्च तस्य धर्मः। पिशुनोग्रो मनुष्यधर्म इति वा । अवलिप्तस्य दृप्तस्य । उद्गतः पन्था उत्पथस्तं प्रतिपन्नः तस्य । नाश्वसेत् विश्रब्धो न तिष्ठेत् । ये सुशीला धीरा धैर्यशालिनः प्राणान्समुज्झन्ति इत्यन्वयः । होमार्थैः—होमाय इमे होमार्थास्तैः देवयजनार्थमित्यर्थः । विधिवत् यद् प्रदानं तस्य विधिस्तेन कृतानि सतः ब्रह्मवृन्दस्य अर्चनानि येषु तैः यज्ञैः । तथा च सत्तीर्थे आश्रमस्तत्र वासश्च होमश्च नियमाश्च तैः चान्द्रायणाद्यैश्च व्रतैः पुंभिः यत्फलं समवाप्यते तत् फलमि० ।

---

१ दण्डो भवति शासनम्. २ अस्माकमुपरि. ३ सुती०. ४ सुवृत्तैः. ५ श्रेयः. ६ सु. ७ अस्मात्परमिदम०—ललाटदेशे रुधिरं स्रवत्तु शूरस्य यस्य प्रविशेच्च वक्त्रे । तत्सोमपानेन समं भवेच्च संग्रामयज्ञे विधिवत्प्रदिष्टम् ॥ ८ विविध. ९ सिद्धि प्रधाना०.

तद्यदि कदाचित्तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं प्रहरिष्यति तन्महाननर्थः संपत्स्यते। तदेनं भूयोऽपि स्वबुद्ध्या प्रबोध्य तथा करोमि यथा देशान्तरगमनं करोति। आह च—भो मित्र सम्यगभिहितं भवता। परं कः स्वामिभृत्ययोः संग्रामः। उक्तं च—

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रगोपयेत्।
बलवद्भिश्च कर्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता ॥ ३१४ ॥

अन्यच्च।

शत्रोर्बलमविज्ञाय वैरमारभते हि यः।
स पराभवमाप्नोति समुद्रष्टिट्टिभादिव ॥ ३१५ ॥

संजीवक आह—कथमेतत्। सोऽब्रवीत्—

कथा १२।

कस्मिंश्चित्समुद्रतीरैकदेशे टिट्टिभदम्पती प्रतिवसतः स्म। ततो गच्छति काल ऋतुसमयमासाद्य टिट्टिभी गर्भमाधत्त। अथासन्नप्रसवा सती टिट्टिभमूचे—भो कान्त मम प्रसवसमयो वर्तते तद्विचिन्त्यतां किमपि निरुपद्रवं स्थानं येनाहं तत्राण्डकमोक्षणं करोमि। टिट्टिभः प्राह—भद्रे रम्योऽयं समुद्रप्रदेशः। तदत्रैव प्रसवः कार्यः। साह—अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चटति। सा मत्तगजेन्द्रानपि समाकर्षति। तद्दूरमन्यत्र किंचित्स्थानमन्विष्यताम्। तच्छ्रुत्वा विहस्य टिट्टिभः प्राह—भद्रे न युक्तमुक्तं भवत्या। का मात्रा समुद्रस्य यो मम दूषयिष्यति प्रसूतिम्। तस्माद्विश्रब्धात्रैव गर्भं मुञ्च। उक्तं च—

यः पराभवसंत्रस्तः स्वस्थानं संत्यजेन्नरः।
तेन चेत्पुत्रिणी माता तद्वन्ध्या केन कथ्यते ॥३१६ ॥

तच्छ्रुत्वा समुद्रश्चिन्तयामास—अहो गर्वः पक्षिकीटस्यास्य। अथवा साध्विदमुच्यते—

आत्मानं प्रगोपयेत् तत्पुरतो न गच्छेदित्य०। बलवद्भिर्नरैस्तु शरच्चन्द्रवत् स्वबलं प्रकटयितव्यमित्यर्थः। समुद्रवेला चटति वृद्धं जलं आप्लावयति। कामात्रा किं सामर्थ्यं। पुत्रिणी प्रशस्तः पुत्रोऽस्या विद्यते इति। पक्षिकीटस्य क्षुद्रपक्षिणः।

---

१ विक्रममज्ञात्वा. २ यथा. ३ समुद्रैक. ४ चरति. ५ अस्मात्परमिदमधिकं पुस्तकान्तरे—किं न श्रुतं भवत्या। बद्धाम्बरचरमार्गं व्यपगतधूमं सदा महद्भयदम्। मन्दमतिः कः प्रविशति हुताशनं स्वेच्छया मनुजः ॥ मत्तेभकुम्भविदलनकृतश्रमं सुप्तमन्तकप्रतिमम्। यमलोकदर्शनेच्छुः सिंहं बोधयति को नाम ॥ को गत्वा यमसदनं स्वयमन्तकमादिशत्यजातभयः। प्राणानपहर मत्तो यदि शक्तिः काचिदस्ति तव ॥ प्रालेयलेशमिश्रे मरुति प्राभातिके च वाति जडे। गुणदोषज्ञः पुरुषो जलेन कः शीतमपनयति ॥ ६ प्रायः

स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नाम न विद्यते ।
उत्क्षिप्य टिट्टिभः पादावास्ते भङ्गभयाद्दिवः ॥ ३१७ ॥

तन्मयास्य प्रमाणं कुतूहलादपि द्रष्टव्यम् । किमण्डापहारे कृते ममैष विधास्यति । इति चिन्तयित्वा स्थितः । अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायाष्टिट्टिभ्याः समुद्रो वेलाव्याजेनाण्डान्यपजहार । अथायाता सा टिट्टिभी प्रसवस्थानं शून्यमवलोक्य प्रलपन्ती टिट्टिभमूचे—भो मूर्ख कथितमासीन्मया ते यत्समुद्रवेलयाण्डानां विनाशो भविष्यति तद्दूरतरं व्रजावः । परं मूढतयाहंकारमाश्रित्य मम वचनं न करोषि । अथवा साध्विदमुच्यते—

सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो वचः ।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति ॥ ३१८ ॥

टिट्टिभ आह—कथमेतत् । साब्रवीत्—

कथा १३ ।

अस्ति कस्मिंश्चिज्जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छपः । तस्य संकटविकट-नाम्नी मित्रे हंसजातीये परमस्नेहमाश्रिते । तौ च हंसौ नित्यमेव सरस्तीरमासाद्य तेन सहानेकदेवर्षिमहर्षीणां कथाः कृत्वास्तमयवेलायां स्वनीडसंश्रयं कुरुतः । अथ गच्छति कालेनावृष्टिवशात्सरः शनैः शनैः शोषमगमत् । ततस्तद्दुःखदुःखितौ तावूचतुः—भो मित्र जम्बालशेषमेतत्सरः संजातं तत्कथं भवान्भविष्यतीति व्याकुलत्वं नो हृदि वर्तते । तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव आह—भोः सांप्रतं नास्त्यस्माकं जीवितव्यं जलाभावात् । तथाप्युपायश्चिन्त्यतामिति । उक्तं च—

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले धैर्यात्कदाचिद्गतिमाप्नुयात्सः ।
यथा समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ३१९ ॥

अपरं च ।

मित्रार्थे बान्धवार्थे च बुद्धिमान्यतते सदा ।
जातास्वापत्सु यत्नेन जगादेदं वचो मनुः ॥ ३२० ॥

दिवो भङ्गभयात् द्यौर्भग्ना स्वशिरसि पतेदिति भयात् । प्रमाणं सामर्थ्यस्थितिम् । प्राणयात्रार्थं जीविकार्थम् । दुर्बुद्धिर्मूढमतिः काष्ठाद्भ्रष्टः कूर्म इव स विनश्यति । अस्तमयवेला सायंसंध्यासमयः । नीडः कुलायः । जम्बालः कर्दमः शेषो यस्य । विधुरे प्रतिकूले । विगता धूर्यस्यासौ विधुरः । गतिमुद्धरणमार्गम् । आपदमुत्तरेदित्यर्थः । पोतो नौः । सांयात्रिको पोतवणिक् इत्यमरः । संयात्रा प्रयोजनमस्य ।

---

१ नात्रापि. २ ऊर्ध्वपाट्टिट्टिभः शेते नभःपतनशंकया. ३ शेते पादौ पात०. ४ करिष्यति. ५ विचिन्त्य स्थितवान्. ६ कृतवान्. ७ यो वाक्यं नाभिनन्दति. ८ तस्य च मित्रे...नामानौ हंसौ परमस्नेहकोटिमाश्रितौ नित्य०

तदानीयतां काचिद्दृढरज्जुर्लघु काष्ठं वा । अन्विष्यतां च प्रभूतजलसनाथं सरो येन मया मध्यप्रदेशे दन्तैर्गृहीते सति युवां कोटिभागयोस्तत्काष्ठं मया सहितं संगृह्य तत्सरो नयथः । तावूचतुः—भो मित्र एवं करिष्यावः । परं भवता मौनव्रतेन स्थातव्यं नो चेत्तव काष्ठात्पातो भविष्यति । तथानुष्ठिते गच्छता कम्बुग्रीवेणाधोभागव्यवस्थितं किंचित्पुरमालोकितम् । तत्र ये पौरास्ते तं तथा नीयमानं विलोक्य सविस्मयमिदमूचुः—अहो चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते । पश्यत पश्यत । अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीव आह—भोः किमेष कोलाहलः इति वक्तुमना अर्धोक्ते पतितः पौरैः खण्डशः कृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—सुहृदां हितकामानामिति ॥ तथा च ।

> अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।
> द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ३२१ ॥

टिट्टिभ आह—कथमेतत् । साब्रवीत्—

कथा १४ ।

कस्मिंश्चिज्जलाशयेऽनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिर्यद्भविष्यश्चेति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित्तं जलाशयं दृष्ट्वा गच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं यदहो बहुमत्स्योऽयं ह्रदः । कदाचिदपि नास्माभिरन्वेषितः । तदद्य तावदाहारवृत्तिः संजाता संध्यासमयश्च संवृत्तः । ततः प्रभातेऽत्रागन्तव्यामिति निश्चयः । अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं वचः समाकर्ण्यानागतविधाता सर्वान्मत्स्यानाहूयेदमूचे—अहो श्रुतं भवद्भिर्यन्मत्स्यजीविभिरभिहितम् । तद्रात्रावपि गम्यतां किंचित्समीपवर्ति सरः । उक्तं च—

> अशक्तैर्बलिनः शत्रोः कर्तव्यं प्रपलायनम् ।
> संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥ ३२२ ॥

तन्नूनं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्यसंक्षयं करिष्यन्ति । एतन्मम मनसि वर्तते । तन्न युक्तं सांप्रतं क्षणमप्यत्रावस्थातुम् । उक्तं च—

> विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा ।
> ते न पश्यन्ति विद्वांसो देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ३२३ ॥

तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमतिः प्राह—अहो सत्यमभिहितं भवता । ममाप्यभीष्टमेतत् । तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्तं च—

तदस्य प्रयोजनमिति शेषः । मध्यप्रदेशे मध्यभागे । कोटिभागयोः अग्रप्रान्तयोः । आगन्तव्यमनागतं तस्य विधाता आगामिन्या आपदः पूर्वोपायचिन्तनेन प्रतिकर्ता । प्रत्युत्पन्ना मतिर्यस्य । यद्भविष्यो दैववादी । एधेते वृद्धिं प्राप्नुतः । कुलिश० वज्रपातसदृशं । बलिनः समर्थान् । विद्वांसः स्वकर्तव्यं जानन्तः ।

---

१ माव्यं. २ श्च यः. ३ न जीवति. ४ निकटं. ५ देह.

परदेशभयाद्भीता बहुमाया नपुंसकाः।
स्वदेशे निधनं यान्ति काकाः कापुरुषा मृगाः ॥ ३२४ ॥
यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्स्वदेशरागेण हि याति नाशम्।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ३२५॥

अथ तत्समाकर्ण्य प्रोच्चैर्विहस्य यद्भविष्यः प्रोवाच—अहो न भवद्भ्यां मन्त्रितं सम्यगेतदिति यतः किं वाङ्मात्रेणापि तेषां पितृपैतामहिकमेतत्सरस्त्यक्तुं युज्यते। यद्यायुःक्षयोऽस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यत्येव। उक्तं च—

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे विनश्यति ॥ ३२६ ॥

तदहं न यास्यामि। भवद्भ्यां च यत्प्रतिभाति तत्कर्तव्यम्। अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वानागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च निष्क्रान्तौ सह परिजनेन। अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालैस्तज्जलाशयमालोड्य यद्भविष्येण सह तत्सरो निर्मत्स्यतां नीतम्। अतोऽहं ब्रवीमि—अनागतविधाता चेति॥

तच्छ्रुत्वा टिट्टिभ आह—भद्रे किं मां यद्भविष्यसदृशं संभावयसि। तपश्य मे बुद्धिप्रभावं यावदेनं दुष्टसमुद्रं शोषयामि। टिट्टिभ्याह अहो कस्ते समुद्रेण सह विग्रहः। तन्न युक्तमस्योपरि कोपं कर्तुम्। उक्तं च—

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत्कोपः।
पिठरं ज्वलदतिमात्रं निजपार्श्वानेव दहतितराम् ॥ ३२७ ॥

तथा च।

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः।
गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वह्नौ पतङ्गवत् ॥ ३२८ ॥

टिट्टिभ आह—प्रिये मा मैवं वद। येषामुत्साहशक्तिर्भवति ते स्वल्पा अपि गुरून् विक्रमन्ते। उक्तं च—

विशेषात्परिपूर्णस्य याति शत्रोरमर्षणः।
आभिमुख्यं शशाङ्कस्य यथाद्यापि विधुंतुदः ॥ ३२९ ॥

तथा च।

प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः।
पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केसरी मत्तदन्तिनः ॥ ३३० ॥

स्वल्पाः क्षुद्रा अल्पशक्तय इत्यर्थः। उत्साहशक्तिः विक्रमबलम्। अमर्षणक्रोधनः। स्वपरिभूतिमसहमान इति यावत्। विशेषात् परिपूर्णस्य सर्वशक्तिमतः। पक्षे संपूर्णमण्डलस्य। विधुंतुदो राहुः। प्रमाणादधिकस्य बृहत्तरकायस्य। गण्डयोः श्यामा मदच्युतिर्यस्य। गण्डच्युतश्याममदस्येत्यर्थः।

---

१ तद्यदि; आयुःशेषो नास्ति चेत्. २ स्वचञ्च्वा इत्य.

तथा च।

बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृताम्।
तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ॥ ३३१ ॥

तदनया चञ्च्वास्य सकलं तोयं शुष्कस्थलतां नयामि। टिट्टिभ्याह—भोः कान्त यत्र जाह्नवी नव नदीशतानि गृहीत्वा नित्यमेव प्रविशति तथा सिन्धुश्च तत्कथं त्वमष्टादशनदीशतैः पूर्यमाणं तं विप्रुड्वाहिन्या चञ्च्वा शोषयिष्यसि। तत्किमश्रद्धेयेनोक्तेन। टिट्टिभ आह—प्रिये

अनिर्वेदः श्रियो मूलं चञ्चुर्मे लोहसंनिभा।
अहोरात्राणि दीर्घाणि समुद्रः किं न शुष्यति ॥ ३३२ ॥

दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण पौरुषं न कृतम्।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि ॥ ३३३ ॥

टिट्टिभ्याह—यदि त्वयावश्यं समुद्रेण सह विग्रहानुष्ठानं कार्यं तदन्यानपि विहङ्गमानाहूय सुहृज्जनसहित एवं समाचर ॥ उक्तं च—

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः।
तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यया नागोऽपि बध्यते ॥ ३३४ ॥

तथा च।

चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादर्दुरैस्तथा।
महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः ॥ ३३५ ॥

टिट्टिभ आह—कथमेतत्। सा प्राह—

कथा १५।

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुकृतनिलयौ प्रतिवसतः स्म। अथ तयोर्गच्छता कालेन संततिरभवत्। अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो वनगजः कश्चित्तं तमालवृक्षं घर्मार्तश्छायार्थी समाश्रितः।

पादाः पदानि किरणाश्च। तेजसेति—तेजसां हि न वयः समीक्ष्यत इति समानार्थः कालिदासीयः श्लोकांशः। शुष्कं स्थलं यस्य तच्छुष्कस्थलं तस्य भावः ०ताम्। विप्रुड्वाहिन्या बिन्दुधारिण्या। पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुंमासो विप्रुषः स्त्रियः। इत्यमरः। अनिर्वेदः खेदाभाव उत्साह इति यावत्। परभागः पर उत्कृष्टश्चासौ भागश्च ऐश्वर्यं श्रेष्ठता वा दुरधिगमो दुष्प्रापः। तुला राशिभेदः पक्षे समानबलत्वं च। असाराणामल्पशक्तीनामपि बहूनां समवायः संहतिः। दर्दुरा भेकाः। वनोद्देशे वनप्रान्ते। तमालतरौ कृतो निलयो याभ्याम्। घर्मार्त आतपक्रान्तः।

---

१ अस्मात्परमिदमधिकं पद्यं-हस्ती स्थूलतरः स चाङ्कुशवशः किं हस्तिमात्रोऽङ्कुशः दीपे प्रज्वलिते प्रणश्यति तमः किं दीपमात्रं तमः। वज्रेणापि हताः पतन्ति गिरयः किं वज्रमात्रो गिरिस्तेजो यस्य विराजते स बलवान्स्थूलेषु कः प्रत्ययः ॥ २ दुष्टाशयमेनं शोषय. ३ आवेष्टिता.

ततो मदोत्कर्षात्तां तस्य शाखां चटकाश्रितां पुष्कराग्रेणाकृष्य बभञ्ज। तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि। आयुःशेषतया च चटका कथमपि प्राणैर्न वियुक्ता। अथ सा स्वाण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान्कुर्वाणा न कथंचिदतिष्ठत्। अत्रान्तरे तस्यास्तान्प्रलापाञ्छ्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत्तद्दुःखदुःखितोऽभ्येत्य तामुवाच—भगवति किं वृथा प्रलापेन। उक्तं च—

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः।
पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः॥ ३३६॥

तथा च।

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति।
स दुःखे लभते दुःखं द्वावनर्थौ निषेवते॥ ३३७॥

अन्यच्च।

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः।
तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः॥ ३३८॥

चटका प्राह—अस्त्वेतत्। परं दुष्टगजेन मदान्मम संतानक्षयः कृतः। तद्यदि मम त्वं सुहृत्सत्यस्तदस्य गजापसदस्य कोऽपि वधोपायश्चिन्त्यतां यस्यानुष्ठानेन मे संततिनाशदुःखमपसरति। उक्तं च—

आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु।
उपकृदपकृदपि च तयोर्यस्तं पुरुषं परं मन्ये॥ ३३९॥

काष्ठकूट आह—भवति सत्यमभिहितं भवत्या। उक्तं च—

स सुहृद्व्यसने यः स्यादन्यजात्युद्भवोऽपि सन्।
वृद्धौ सर्वोऽपि मित्रं स्यात्सर्वेषामेव देहिनाम्॥ ३४०॥

तथा च—

स सुहृद्व्यसने यः स्यात्स पुत्रो यस्तु भक्तिमान्।
स भृत्यो यो विधेयज्ञः सा भार्या यत्र निर्वृतिः॥ ३४१॥

मदोत्कर्षान्मदातिरेकात्। पुष्कराग्रेण शुण्डाग्रेण। तस्या दुःखं तद्दुःखं। अतिक्रान्तं यदतीतं तत्। विशेषोयं पण्डिता न शोचन्ति मूर्खाः शोचन्तीति। अशोच्यानि शोकानर्हाणि। श्लेष्माश्रु श्लेष्मयुक्तमश्रु। प्रेतो मृतः। अवशः पराधीनः सन्। क्रिया और्ध्वदेहिका वृषोत्सर्गादिकाः। गजापसदस्य नीचगजस्य। तयोः उपकृदपकृदपि उपकर्तरि उपकृदपकर्तर्यपकृच्च। वृद्धौ संपदि। विधेयज्ञ आज्ञाकरणदक्षः।

---

१ चटकौ...वियुक्तौ. २ किंचित्सुखमाससाद. ३ भगवति. ४ दुःखात्. ५ प्रयत्नतः. ६ कमपि० यं चिन्तय. ७ विनाशजं. ८ येनापकृतं..। अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये; उपकृत्य तयोरु०;–तस्य करणात्पुनरुत्पन्नं. ९ मपि. १० स पिता यस्तु पोषकः। तन्मित्रं यत्र विश्वासः.

तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावम्। परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिकास्ति। तत्तामाहूयागच्छामि येन स दुरात्मा दुष्टगजो वध्यते। अथासौ चटकया सह मक्षिकामासाद्य प्रोवाच—भद्रे ममेष्टेयं चटका केनचिद्दुष्टगजेन पराभूताण्डस्फोटनेन। तत्तस्य वधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि। मक्षिकाप्याह—भद्र किमुच्यतेऽत्र विषये। उक्तं च—

पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम्।
यत्पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैः कृतं न किम्॥ ३४२॥

सत्यमेतत्। परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति। तमप्याहूय यथोचितं कुर्मः। उक्तं च—

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः।
कथंचिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः॥ ३४३॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्याग्रे समस्तमपि वृत्तान्तं निवेद्य तस्थुः। अथ स प्रोवाच—कियन्मात्रोऽसौ वराको गजो महाजनस्य कुपितस्याग्रे तन्मदीयो मन्त्रः कर्तव्यः। मक्षिके त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोद्धतस्य गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु येन श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो भवति। ततश्च काष्ठकूटचञ्च्वा स्फोटितनयनोऽन्धीभूतस्तृषार्तो मम गर्ततटाश्रितस्य सपरिकरस्य शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वा समभ्येति। ततो गर्तमासाद्य पतिष्यति पञ्चत्वं यास्यति चेति। एवं समवायः कर्तव्यो यथा वैरसाधनं भवति। अथ तथानुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयसुखान्निमीलितनेत्रः काष्ठकूटहृतचक्षुर्मध्याह्नसमये तृषार्तो भ्राम्यन्मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन्महतीं गर्तामासाद्य पतितो मृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि—चटका काष्ठकूटेन इति। टिट्टिभ आह—भद्रे एवं भवतु। सुहृद्वर्गसमुदायेन समुद्रं शोषयिष्यामि। इति निश्चित्य बकसारसहंसमयूरादीन्समाहूय प्रोवाच—भोः पराभूतोऽहं समुद्रेणाण्डकापहारेण। तच्चिन्त्य-

अनुतिष्ठतः कुर्वतः। यत्पुनर्मित्रस्य कार्यं तत्किं न कृतं सर्वमेव क्रियत इत्यर्थः। साधुः समाचारो येषां निर्व्याजैरित्यर्थः। शास्त्रज्ञैर्नीतिज्ञैः। चिन्तिता उपकल्पिता नयाः केनापि कारणेन न विकल्पन्ते सिद्धेर्न कथंचित् व्यभिचरन्ति। कियती मात्रा यस्य। श्रवणसुखस्यात्यन्तलोलुपः। सपरिकरस्य सपरिवारस्य। गर्तोऽवटः। परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः इत्यमरः। समवायः समवयन्त्यास्मिन्निति। समवायः संघः। समेत्य कार्यकरणमिति यावत्। वैरसाधनं वैरनिर्यातनम्।

१ स मे परमसुहृत्। नम०. २ पूर्व. ३ मक्षिकाया, ४ लोचनः. ५ नयनः पश्चात्. ६ मध्याह्ने. ७ हंसचक्रवाकसारसबकमयूरशुककोकिलकलविङ्कादीन्। ८ सर्वान् विहंगमान् इत्य०.

तामस्य शोषणोपायः। अथ ते संमन्त्र्य प्रोचुः—अशक्ता वयं समुद्रशोषणे। तत्किं वृथाप्रयासेन। उक्तं च—

अबलः प्रोन्नतं शत्रुं यो याति मदमोहितः।
युद्धार्थं स निवर्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा॥ ३४४॥

तदस्माकं स्वामी वैनतेयोऽस्ति। तस्मै सर्वमेतत्परिभवस्थानं निवेद्यतां येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरानृण्यं गच्छति। अथवात्रावलेपं करिष्यति तथापि नास्ति वो दुःखम्। उक्तं च—

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे।
स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखी भवति॥ ३४५॥

तद्यामो वैनतेयसकाशं यतोऽसावस्माकं स्वामी। तथानुष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विषण्णवदना बाष्पपूरितदृशो वैनतेयसकाशमासाद्य करुणस्वरेण फूत्कर्तुमारब्धाः—अहो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम्। अधुना[1] सदाचारस्य टिट्टिभस्य भवति नाथे सति समुद्रेणाण्डान्यपहृतानि। तत्प्रनष्टमधुना पक्षिकुलम्। अन्येऽपि स्वेच्छया समुद्रवद्[2] व्यापादयिष्यन्ति। उक्तं च—

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम्।
गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः॥ ३४६॥

तथा च।

चाटुतस्करदुर्वृत्तैस्तथा साहसिकादिभिः।
पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कूटच्छद्मादिभिस्तथा॥ ३४७॥
प्रजानां धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः।
अधर्मादपि षड्भागो जायते यो न रक्षति॥ ३४८॥
प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते॥ ३४९॥
राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम्।
राजा पिता च माता च सर्वेषां[3] न्यायवर्तिनाम्॥ ३५०॥

प्रोन्नतं प्रकृष्टबलं शत्रुम्। यथा गजः मदमोहितः प्रोन्नतं पर्वततटादिकं युद्धार्थं दन्ताभ्यामाघातार्थं याति भग्नदन्तश्च निवर्तते तद्वत्। सुहृदीति। १०१ श्लोको द्रष्टव्यः। बाष्पैः पूरिते दृशौ येषाम्। ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यं न ब्रह्मण्यमब्रह्मण्यमवधयाञ्चा। एकस्य गर्हितं निन्द्यं कर्म इत्य०। गतमनुगतिर्यस्य। पारमार्थिकः परमश्चासौ अर्थश्च परमार्थः स प्रयोजनमस्य। एकः करोतीत्यन्यः करोति न कोपि सत्यं विचारतीत्यर्थः। चाटाः प्रतारका विश्वास्य ये परधन मपहरन्तीति मिताक्षरा। कूटो माया विपरीतदर्शनं कैतवं वा तदादिभिः पीडयमाना इ०। धर्मषड्भागः पुण्यष०।

---

१ अधुना देव. २ समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते. ३ राजा धर्मस्य रक्षकः.

फलार्थी पार्थिवो लोकान्पालयेद्यत्नमास्थितः।
दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव॥ ३५१॥
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः।
फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः॥ ३५२॥
हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च।
तथान्यदपि यत्किंचित्प्रजाभ्यः स्यान्नृपस्य तत्॥ ३५३॥

अथैवं गरुडः समाकर्ण्य तद्दुःखदुःखितः कोपाविष्टश्च व्यचिन्तयत्—अहो सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः। तदद्य गत्वा तं समुद्रं शोषयामः। एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समागत्याह—भो गरुत्मन् भगवता नारायणेनाहं तव पार्श्वे प्रेषितः। देवकार्याय भगवानमरावत्यां यास्यतीति। तत्सत्वरमागम्यताम्। तच्छ्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह—भो दूत किं मया कुभृत्येन भगवान्करिष्यति। तद्गत्वा तं वद यदन्यो भृत्यो वाहनायास्मत्स्थाने क्रियताम्। मदीयो नमस्कारो वाच्यो भगवतः। उक्तं च—

यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः।
न हि तस्मात्फलं किंचित्सुकृष्टादूषरादिव॥ ३५४॥

दूत आह—भो वैनतेय कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया नैतदभिहितमीदृक्। तत्कथय किं ते भगवतापमानस्थानं कृतम्। गरुड आह—भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेणास्मट्टिट्टिभाण्डान्यपहृतानि। तद्यदि तस्य निग्रहं न करोति तदहं भगवतो न भृत्य इत्येष निश्चयस्त्वया वाच्यः। तद्द्रुततरं गत्वा भवता भगवतः समीपे वक्तव्यम्। अथ दूतमुखेन प्रणयकुपितं वैनतेयं विज्ञाय भगवांश्चिन्तयामास—अहो स्थाने कोपो वैनतेयस्य। तत्स्वयमेव गत्वा संमानपुरःसरं तमानयामि। उक्तं च—

भक्तं शक्तं कुलीनं च न भृत्यमपमानयेत्।
पुत्रवल्लालयेन्नित्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः॥ ३५५॥

अन्यच्च। राजा तुष्टोऽपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति।
ते तु संमानितास्तस्य प्राणैरप्युपकुर्वते॥ ३५६॥

इत्येवं संप्रधार्य रुक्मपुरे वैनतेयसकाशं सत्वरमगमत्। वैनतेयोऽपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य त्रपाधोमुखः प्रणम्योवाच—भगवन् त्वदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण मम भृत्यस्याण्डान्यपहृत्य ममापमानस्थानं कृतम्।

कुभृत्यः-कुत्सितोऽस्यास्तीति। स्यादूषः क्षारमृत्तिका इत्यमरः। निग्रहं निरोधं दण्डमित्यर्थः। स्थाने युक्तः इत्य०। युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने इत्यमरः।

---

१ महीपतेः २ कथनीयः. ३ कस्ते भगवतापमानः कृतः. ४ यदी०. श्रेयः-श्रियं. ५ संमानमात्रेण. ६ अहितं; अपमानः कृतः.

परं युष्मल्लज्जयाऽहं तं स्थलतां न नयामि। यतः स्वामिभयाच्छुनोऽपि प्रहारो न दीयते। उक्तं च—

येन स्याल्लघुता वाथ पीडा चित्ते प्रभोः क्वचित्।
प्राणत्यागेऽपि तत्कर्म न कुर्यात्कुलसेवकः॥ ३५७॥

तच्छ्रुत्वा भगवानाह—भो वैनतेय सत्यमभिहितं भवता। उक्तं च—

भृत्यापराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः।
तेन लज्जापि तस्योत्था न भृत्यस्य तथा पुनः॥ ३५८॥

तदागच्छ येनाण्डानि समुद्रादादाय टिट्टिभं संभावयावोऽमरावतीं च गच्छावः। तथानुष्ठिते समुद्रो भगवता निर्भर्त्स्याग्नेयं शरं संधायाभिहितः—भो दुरात्मन् दीयन्तां टिट्टिभाण्डानि। नो चेत्स्थलतां त्वां नयामि। ततः समुद्रेण सभयेन टिट्टिभाण्डानि तानि प्रदत्तानि टिट्टिभेनापि भार्यायै समर्पितानि। अतोऽहं ब्रवीमि—शत्रोर्बलमविज्ञायेति। तस्मात्पुरुषेणोद्यमो न त्याज्यः। तदाकर्ण्य संजीवकस्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ—भो मित्र कथं ज्ञेयो मयासौ दुष्टबुद्धिरिति। इयन्तं कालं यावदुत्तरोत्तरस्नेहेन प्रसादेन चाहं दृष्टः। न कदाचित्तद्विकृतिर्दृष्टा। तत्कथ्यतां येनाहमात्मरक्षार्थं तद्वधायोद्यमं करोमि। दमनक आह—भद्र किमत्र ज्ञेयम्। एष ते प्रत्ययः। यदि रक्तनेत्रस्त्रिशिखां भ्रूकुटिं दधानः सृक्कणी परिलेलिहत्त्वां दृष्ट्वा भवति तद्दुष्टबुद्धिः। अन्यथा सुप्रसादश्चेति। तदाज्ञापय माम्। स्वाश्रयं प्रति गच्छामि। त्वया च यथायं मन्त्रभेदो न भवति तथा कार्यम्। यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि तद्देशत्यागः कार्यः। यतः।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥ ३५९॥

आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥ ३६०॥

बलवताभिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वा नीतिः। तद्देशत्यागः कार्यः। अथवात्मा सामादिभिरुपायैरभिरक्षणीयः। उक्तं च—

अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान्रक्षेत पण्डितः।
विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात्सर्वं भूयोऽपि देहिनाम्॥ ३६१॥

त्रपया अधो मुखं यस्य। तस्योत्था तस्य स्वामिनो भवतीत्यर्थः। आग्नेयमग्निदेवताकमग्नेर्जलविरोधात्। प्रत्ययः प्रतीतिहेतुः। त्रिशिखां वक्रामित्यर्थः। भ्रुवोः कुटिः भ्रूकुटिः। तदनुप्रवेशस्तच्छंदोनुवर्तनम्।

---

१ भगवल्लज्जया मया निलंबितं नो चेदेनमहं स्थलान्तमद्यैव नयामि; आगस्कारिणं स्थलतां. २ यथा. ३ समुद्रो भयाद्वेपमानः—समर्पयामास। ४ ०तितया. ५ यस्मै, यते.

तथा च। येन केनाप्युपायेन शुभेनाप्यशुभेन वा।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३६२ ॥
यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिषु।
तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तैर्नष्टैर्नष्टमेव तत् ॥ ३६३ ॥

एवमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगमत्। करटकोऽपि तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोवाच—भद्र किं कृतं तत्र भवता। दमनक आह—मया तावन्नीतिबीजनिर्वापणं कृतं परतो दैवविहितायतम्। उक्तं च यतः—

पराङ्मुखेऽपि दैवेऽत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता।
आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च ॥ ३६४ ॥

तथा च। उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ३६५ ॥

करटक आह-तत्कथय कीदृक्त्वया नीतिबीजं निर्वापितम्। सोऽब्रवीत्-मयान्योन्यं ताभ्यां मिथ्याप्रजल्पनेन भेदस्तथा विहितो यथा भूयोऽपि मन्त्रयन्तावेकस्थानस्थितौ न द्रक्ष्यसि। करटक आह—अहो न युक्तं भवता विहितं यत्परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखाश्रयौ कोपसागरे प्रक्षिप्तौ। उक्तं च—

अविरुद्धं सुखस्थं यो दुःखमार्गे नियोजयेत्।
जन्मजन्मान्तरे दुःखी स नरः स्यादसंशयम् ॥ ३६६ ॥

अपरं त्वं यद्भेदमात्रेणापि तुष्टस्तदप्ययुक्तं यतः सर्वोऽपि जनो विरूपकरणे समर्थो भवति नोपकर्तुम्। उक्तं च—

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम्।
पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम् ॥ ३६७ ॥

दमनक आह—अनभिज्ञो भवान्नीतिशास्त्रस्य। तेनैतद्ब्रवीषि। उक्तं च यतः—

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत्।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३६८ ॥

दीनमात्मानं विपन्नावस्थायाम्। समर्थः अभ्युदये जात इत्यर्थः। मायां ममत्वं। तैर्नष्टैः तेषु प्राणेषु नष्टेषु। निर्वापणमारोपणम्। सुखाश्रयौ सुखमाश्रयो ययोः सुखिनौ इति यावत्। अविरुद्धमकृतवैरम्। विरूपकरणे विनाशकरणे।

---

१ पश्चाद्धर्मं समा०. २ मोहं...धनाधने. ३ परं तद्दैवाधीनं. ४ प्रधानमिति. ५ नुमन्ति शक्तिर्वायोर्वृक्षं न चोन्नमितुम्.

तच्छत्रुभूतोऽयमस्माकं मन्त्रिपदापहरणात्। उक्तं च—

पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगीषते।
स तस्य सहजः शत्रुरुच्छेद्योऽपि प्रिये स्थितः॥ ३६९॥

तन्मया स उदासीनतया समानीतोऽभयप्रदानेन यावत्तावदहमपि तेन साचिव्यात्प्रच्यावितः। अथवा साध्विदमुच्यते—

दद्यात्साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं
तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः।
तस्माद्देयो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमानां
जारोऽपि स्याद्गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र॥ ३७०॥

तेन मया तस्योपरि वधोपाय एष विरच्यते। देशत्यागाय वा भविष्यति। तच्च त्वां मुक्त्वान्यो न ज्ञास्यति। तद्युक्तमेतत्स्वार्थायानुष्ठितम्। उक्तं च यतः—

निस्त्रिंशं हृदयं कृत्वा वाणीं चेक्षुरसोपमाम्।
विकल्पोऽत्र न कर्तव्यो हन्यात्तत्रापकारिणम्॥ ३७१॥

अपरं मृतोऽप्यस्माकं भोज्यो भविष्यति। तदेकं तावद्वैरसाधनमपरं साचिव्यं च भविष्यति तृप्तिश्चेति। तद्गुणत्रयेऽस्मिन्नुपस्थिते कस्मान्मां दूषयसि त्वं जाड्यभावात्। उक्तं च—

परस्य पीडनं कुर्वन्स्वार्थसिद्धिं च पण्डितः।
मूढबुद्धिर्न भक्षेत वने चतुरको यथा॥ ३७२॥

करटक आह—कथमेतत्। स आह—

कथा १६।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः। तस्य चतुरकक्रव्यमुखनामानौ शृगालवृकौ भृत्यभूतौ सदानुगतौ तत्रैव वने प्रतिवसतः। अथान्यदिने सिंहेन कदाचिदासन्नप्रसवा प्रसववेदनया स्वयूथाद्भ्रष्टोष्ट्री उपविष्टा कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे समासादिता। अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं स्फोटयति तावज्जीवँल्लघुर्दासेरकशिशुर्निष्क्रान्तः। सिंहोऽपि दासेरक्याः पिशितेन सपरिवारः परां तृप्तिमुपागतः। परं स्नेहात्स दासेरकं गृहमानीयेदमुवाच भद्र न तेऽस्ति मृत्योर्भयं मत्तो नान्यस्मादपि। ततः स्वेच्छयात्र वने भ्रा-

जिगीषते जेतुमिच्छति। प्रिये स्थितोपि प्रीतिस्थानमपि। उदासीनतया स्वार्थनिरपेक्षतया। विपुलमतिभिः उदारबुद्धिभिः। निस्त्रिंशं क्रूरम्। मूढबुद्धिर्न भक्षेत किंकर्तव्यविचारपटीयस्या बुध्या भक्षेतेत्यर्थः। पिशितेन मांसेन।

१ विज्ञेयः...स उच्छेद्यः प्रियेच्छुना. २ नृशंसं. ३ क्षुरसमां० ४ सदैना- ५ वनगहने. ६ बालदा० त्यक्तं.

स्यतामिति । यतस्ते शङ्कुसदृशौ कर्णौ ततः शङ्कुकर्णो नाम भविष्यसि । एवमनुष्ठिते चत्वारोऽपि त एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकार-गोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति । शङ्कुकर्णोऽपि यौवनपदवीमारूढः क्षणमपि न तं सिंहं मुञ्चति । अथ कदाचिद्वज्रदंष्ट्रस्य केनचिद्वन्येन मत्तगजेन सह युद्धमभवत् । तेन मदवीर्यात्स दन्तप्रहारैस्तथा क्षतशरीरो विहितो यथा प्रचलितुं न शक्नोति । तदा क्षुत्क्षामकण्ठस्तान्प्रोवाच—भोः अन्विष्यतां किंचित्सत्त्वं येनाहमेवं स्थितोऽपि तं व्यापाद्यात्मनो युष्माकं च क्षुत्प्रणाशं करोमि । तच्छ्रुत्वा ते त्रयोऽपि वने संध्याकालं यावद्भ्रान्ताः परं न किंचित्सत्त्वमासादितम् । अथ चतुरकश्चिन्तयामास—यदि शङ्कुकर्णोऽयं व्यापाद्यते ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवति । परं नैनं स्वामी मित्रत्वादाश्रयसमाश्रितत्वाच्च विनाशयिष्यति । अथवा बुद्धिप्रभावेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये यथा व्यापादयिष्यति । उक्तं च—

अवध्यं चाथवागम्यमकृत्यं नास्ति किंचन ।
लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजयेत् ॥ ३७३ ॥

एवं विचिन्त्य शङ्कुकर्णमिदमाह भोः शङ्कुकर्ण स्वामी तावत्पथ्यं विना क्षुधया परिपीड्यते । स्वाम्यभावादस्माकमपि ध्रुवं विनाश एव । ततो वाक्यं किंचित्स्वाम्यर्थे वदिष्यामि । तच्छ्रूयताम् । शङ्कुकर्ण आह भोः शीघ्रं निवेद्यतां येन ते वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं करोमि । अपरं स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतशतं कृतं भविष्यति । अथ चतुरक आह भो भद्र आत्मशरीरं द्विगुणलाभेन स्वामिने प्रयच्छ येन ते द्विगुणं शरीरं भवति स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति । तदाकर्ण्य शङ्कुकर्णः प्राह भद्र यद्येवं तन्मदीयप्रयोजनमेतदुच्यताम् । स्वाम्यर्थः क्रियतामिति । परमत्र धर्मः प्रतिभूः । इति ते विचिन्त्य सर्वे सिंहसकाशमाजग्मुः । ततश्चतुरक आह —देव न किंचित्सत्त्वं प्राप्तम् । भगवानादित्योऽप्यस्तं गतः । तद्यदि स्वामी द्विगुणं शरीरं प्रयच्छति ततः शङ्कुकर्णोऽयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं प्रयच्छति धर्मप्रतिभुवा । सिंह आह भोः यद्येवं तत्सुन्दरतरम् । व्यवहारस्यास्य धर्मः प्रतिभूः क्रियतामिति । अथ सिंहवचनानन्तरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्वमुपागतः । अथ वज्रदंष्ट्रश्चतुरकमाह भोश्चतुरक यावदहं नदीं गत्वा स्नानं देवतार्चनविधिं कृत्वागच्छामि तावत्त्वयात्राप्रमत्तेन भाव्यमित्युक्त्वा नद्यां गतः । अथ तस्मिन्गते चतुरक-

---

आश्रयं समाश्रितस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रशस्ता बुद्धिर्येषां ते बुद्धिमन्तः । तां प्रशस्तां बुद्धिम् । पथ्यं पथ्याशनम् । प्रतिभूः प्रति प्रतिनिधिर्भवतीति प्र० लग्नकः ।

श्चिन्तयामास कथं ममैकाकिनो भोज्योऽयमुष्ट्रो भविष्यतीति। विचिन्त्य क्रव्यमुखमाह भोः क्रव्यमुख क्षुधालुर्भवान्। तद्यावदसौ स्वामी नागच्छति तावत्त्वमस्योष्ट्रस्य मांसं भक्षय। अहं त्वां स्वामिनो निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि। सोऽपि तच्छ्रुत्वा यावत्किंचिन्मांसमास्वादयति तावच्चतुरकेणोक्तं भोः क्रव्यमुख समागच्छति स्वामी। तत्त्यक्त्वैनं दूरे तिष्ठ येनास्य भक्षणं न विकल्पयति। तथानुष्ठिते सिंहः समायातो यावदुष्ट्रं पश्यति तावद्रिक्तीकृतहृदयो दासेरकः। ततो भ्रूकुटिं कृत्वा परुषतरमाह अहो केनैष उष्ट्र उच्छिष्टतां नीतो येन तमपि व्यापादयामि। एवमभिहिते क्रव्यमुखश्चतुरकमुखमवलोकयति। किल तद्वद किंचिद्येन मम शान्तिर्भवति। अथ चतुरको विहस्योवाच भो मामनादृत्य पिशितं भक्षयित्वाधुना मन्मुखमवलोकयसि। तदास्वादयास्य दुर्नयतरोः फलमिति। तदाकर्ण्य क्रव्यमुखो जीवनाशभयाद्दूरदेशं गतः। एतस्मिन्नन्तरे तेन मार्गेण दासेरकसार्थो भाराक्रान्तः समायातः। तस्याग्रसरोष्ट्रस्य कण्ठे महती घण्टा बद्धा। तस्याः शब्दं दूरतोऽप्याकर्ण्य सिंहो जम्बूकमाह भद्र ज्ञायतां किमेष रौद्रः शब्दः श्रूयतेऽश्रुतपूर्वः। तच्छ्रुत्वा चतुरकः किंचिद्वनान्तरं गत्वा सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच स्वामिन् गम्यतां गम्यतां यदि शक्नोषि गन्तुम्। सोऽब्रवीत् भद्र किमेवं मां व्याकुलयसि। तत्कथय किमेतदिति। चतुरक आह स्वामिन् एष धर्मराजस्तवोपरि कुपितः यदनेनाकाले दासेरकोऽयं मदीयो व्यापादितः। तत्सहस्रगुणमुष्ट्रमस्य सकाशाद्ग्रहीष्यामीति निश्चित्य बृहन्मानमादायाग्रेसरस्योष्ट्रस्य ग्रीवायां घण्टां बद्ध्वा वध्यदासेरकसक्तानपि पितृपितामहानादाय वैरनिर्यातनार्थमायात एव। सिंहोऽपि तच्छ्रुत्वा सर्वतो दूरादेवावलोक्य मृतमुष्ट्रं परित्यज्य प्राणभयात्प्रनष्टः। चतुरकोऽपि शनैः शनैस्तस्योष्ट्रस्य मांसं भक्षयामास। अतोऽहं ब्रवीमि परस्य पीडनं कुर्वन् इति॥ अथ दमनके गते संजीवकश्चिन्तयामास अहो किमेतन्मया कृतं यच्छष्पादोऽपि मांसाशिनस्तस्यानुगः संवृत्तः। अथवा साध्विदमुच्यते—

> अगम्यान्यः पुमान्याति असेव्यांश्च निषेवते।
> स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा॥ ३७४॥

तत्किं करोमि। क्व गच्छामि। कथं मे शान्तिर्भविष्यति। अथवा तमेव

किल अनुनयार्थे। मम शान्तिरपायशान्तिः। बृहन्मानं महान्तं समूहं। दासेरकसक्तान् तत्संबन्धिनः। शष्पादः कोमलतृणभक्षकः। अगम्यानाश्रयितुमयोग्यान्। गर्भं मृत्युरूपं मरणकारकत्वात्।

---

१ विदारित. २ तस्य. ३ एवं व्याकुलो दृश्यसे. ४ गर्भात्.

पिङ्गलकं गच्छामि। कदाचिन्मां शरणागतं रक्षति प्राणैर्न वियोजयति। यत उक्तं च—

धर्मार्थं यततामपीह विपदो दैवाद्यदि स्युः क्वचि-
त्तत्तासामुपशान्तये सुमतिभिः कार्यो विशेषान्नयः।
लोके ख्यातिमुपागतात्र सकले लोकोक्तिरेषा यतो
दग्धानां किल वह्निना हितकरः सेकोऽपि तस्योद्भवः॥ ३७५॥

तथा च। लोकेऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं
नित्यं समाश्रितवतां सुहितक्रियाणाम्।
भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामं
यद्भावि तद्भवति नात्र विचारहेतुः॥ ३७६॥

अपरं चान्यत्र गतस्यापि मे कस्यचिद्दुष्टसत्त्वस्य मांसाशिनः सकाशान्मृत्युर्भविष्यति। तद्वरं सिंहात्। उक्तं च—

महता स्पर्धमानस्य विपदेव गरीयसी।
दन्तभङ्गोऽपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे॥ ३७७॥

तथा च।

महतोऽपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघ्यं नीचोऽपि गच्छति।
दानार्थी मधुपो यद्वद्गजकर्णसमाहतः॥ ३७८॥

एवं निश्चित्य स स्खलितगतिर्मन्दं मन्दं गत्वा सिंहाश्रयं पश्यन्नपठत्—अहो साध्विदमुच्यते—

अन्तर्लीनभुजङ्गमं गृहमिव व्यालाकुलं वा वनं
ग्राहाकीर्णमिवाभिरामकमलच्छायासनाथं सरः।
नानादुष्टजनैरसत्यवचनासक्तैरनार्यैर्वृतं
दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितै राज्ञां गृहं वार्धिवत्॥ ३७९॥

धर्मार्थं धर्माचरणार्थं। यतता परस्मैपदं चिन्त्यम्। नयः अपकारकानुनयरूपः। तस्योद्भवः अग्निप्रभवः। निजकर्मपाकं स्वप्रारब्धफलं। भावार्जितं शुभाशुभान्तःकरणप्रवृत्त्युपलब्धम्। विचारहेतुर्विचारचिन्ता। गरीयसी प्रतिष्ठाकारिणी श्लाघ्यतरेति यावत्। महतः श्रेष्ठात् क्षयं नाशम्। अन्तर्लीनो भुजङ्गमो यत्र। व्यालो दुष्टगजः सिंहो वा। व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापदसिंहयोः। इति विश्वः। अभिरामाणि कमलानि तेषां छाया कान्तिः शोभेति यावत्तया सनाथं। वार्धिः सागरः वारि धीयन्तेऽस्मिन्।

१ निहित. २ हि. ३ अस्मात्परं—अनयाः सुनया भवन्ति पुंसां शुभकर्मोदयनिलाभकाले। अशुभे हि फले विपच्यमाने नवनीतान्यपि वालुका भवन्ति॥ इत्य०. ४ महद्भिः. ५ महतां संश्रयं प्राप्य. ६ अन्तर्गूढ. ७ नित्यं. ८ वचनैः क्षुद्रैरनर्थीकृतं.

एवं पठन्दमनकोक्ताकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः संवृतशरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं विनाप्युपविष्टः। पिङ्गलकोऽपि तथाविधं तं विलोक्य दमनकवाक्यं श्रद्दधानः कोपात्तस्योपरि पपात। अथ संजीवकः खरनखरविकर्तितपृष्ठः शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य कथमपि तस्मादपेतः शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन्युद्धायावस्थितः। अथ द्वावपि तौ पुष्पितपलाशप्रतिमौ परस्परवधकाङ्क्षिणौ दृष्ट्वा करटको दमनकमाह—भो मूढमते अनयोर्विरोधं वितन्वता त्वया साधु न कृतम्। न च त्वं नीतितत्त्वं वेत्सि। नीतिविद्भिरुक्तं च—

कार्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायाससाध्यानि ये
बुद्ध्या संशमयन्ति नीतिकुशलाः साम्नैव ते मन्त्रिणः।
निःसाराल्पफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमै-
स्तेषां दुर्नयचेष्टितैर्नरपतेरारोप्यते श्रीस्तुलाम्॥ ३८० ॥

तद्यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति तत्किं त्वदीयमन्त्रबुद्ध्या क्रियते। अथ संजीवको न वध्यते तथाप्यभव्यं यतः प्राणसंदेहात्तस्य च वधः। तन्मूढ कथं त्वं मन्त्रिपदमभिलषसि। सामसिद्धिं न वेत्सि। तद्वृथा मनोरथोऽयं ते दण्डरुचेः। उक्तं च—

सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयंभुवा।
तेषां दण्डस्तु पापीयांस्तं पश्चाद्विनियोजयेत्॥ ३८१ ॥

तथा च।

साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन॥ ३८२ ॥

तथा च।

आदौ साम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता।
सामसाध्यानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित्॥ ३८३ ॥
न[2] चन्द्रेण न चौषध्या न सूर्येण न वह्निना।
साम्नैव विलयं याति विद्वेषिप्रभवं तमः॥ ३८४ ॥

तथा यत्त्वं मन्त्रित्वमभिलषसि तदप्ययुक्तम्। यतस्त्वं मन्त्रिगतिं न

संवृतमाकुञ्चितं शरीरं यस्य। पुष्पितो यः पलाशस्तेन प्रतमीयेते इति सत्सदृशौ। उत्तम उग्रो दण्डः साहसं च फलं येषाम्। निःसाराणिच अल्पं फलं येषां तादृशानि च फलानि येषां। अविधिना कुनीतिप्रयोगेण। तुलां संशयम्। अभव्यमशुभमनिष्टमित्यर्थः। दण्डपर्यन्तः दण्डोऽन्तिम उपायः। पश्चात्सामदानभेदैरसत्यां कार्यसिद्धौ। पटोल ओषधिविशेषः। विद्वेषी वैरी। तमोऽपकाररूपं।

---

१ भीत्या. २ नो मयूखैर्न रत्नेन.

वेत्सि। यतः पञ्चविधो मन्त्रः। स च कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति। सोऽयं स्वाम्यमात्ययोरेकतमस्य किं वा द्वयोरपि विनिपातः समुत्पद्यते लग्नः। तद्यदि काचिच्छक्तिरस्ति तद्विचिन्त्यतां विनिपातप्रतीकारः। भिन्नसंधाने हि मन्त्रिणां बुद्धिपरीक्षा। तन्मूर्ख तत्कर्तुमसमर्थस्त्वं यतो विपरीतबुद्धिरसि। उक्तं च—

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां सांनिपातिके।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः॥ ३८५॥

अन्यच्च।

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम्।
पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम्॥ ३८६॥

अथवा न ते दोषोऽयम्। स्वामिनो दोषो यस्ते वाक्यं श्रद्धाति। उक्तं च—

नराधिपा नीचजनानुवर्तिनो बुधोपदिष्टेन पथा न यान्ति ये।
विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गमं समस्तसंबाधमनर्थपञ्जरम्॥ ३८७॥

तद्यदि त्वमस्य मन्त्री भविष्यसि तदान्योऽपि कश्चिन्नास्य समीपे साधुजनः समेष्यति। उक्तं च—

गुणालयोऽप्यसन्मन्त्री नृपतिर्नाधिगम्यते।
प्रसन्नस्वादुसलिलो दुष्टग्राहो यथा ह्रदः॥ ३८८॥

तथा शिष्टजनरहितस्य स्वामिनोऽपि नाशो भविष्यति। उक्तं च—

चित्रास्वादकथैर्भृत्यैरनायासितकार्मुकैः।
ये रमन्ते नृपास्तेषां रमन्ते रिपवः श्रिया॥ ३८९॥

तत्किं मूर्खोपदेशेन। केवलं दोषो न गुणः। उक्तं च—

कर्मणामभीष्टकार्याणां। पुरुषसंपत् सहायबलं द्रव्यसंपत्कोषबलं। अनुकूलस्य देशस्य कालस्य च विभज्य निर्णयः। विनिपातस्यापदो भाविन्याः प्रतीकारो निवारणम्। विपरीता विवेकाद्भ्रष्टा बुद्धिर्यस्य। दुर्गमो मार्गः यस्य तादृशो निर्गमः यस्मात्। यद्वा मार्गेण निर्गमः मा० दुर्गमो मा० यत्र। पञ्जरविशेषणं। समस्ताः संबाधा यत्र। असन् दुष्टः मन्त्री यस्य। प्रसन्नं स्वादु च सलिलं यस्य। चित्र आस्वादो येषां तेषां कथा येषां तैः पात्रकुशलैरित्यर्थः। अनायासितं कार्मुकं यैः। कष्टाप्यदृष्टयुद्धकर्मभिः। तेषां श्रिया रिपवो रमन्ते। तेषां श्रीः परैरपाह्रियते इत्य०।

---

१ यदत्र शास्त्रैर्नाभिहतः पश्चाङ्गो मन्त्रः। २ नाशयितुं. ३ बुध्यो. ४ तत्कृतो युष्मद्विधेन केवलं भेदविदा कुमन्त्रिणा स्वामिनो गुणवत्सहायसंपत्। अन्योपि नास्य. ५ गुणवानप्य. ६ असमाप्तं-उपदेशोहि मूर्खाणां इत्या० (३०३ श्लो० द्रष्टव्यः) तथा च श्रूयते इत्या०.

नानाम्यं नमते दारु नाश्मनि स्यात्क्षुरक्रिया ।
सूचीमुख विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते ॥ ३९० ॥

दमनक आह—कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

कथा १७ ।

अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । तच्च कदाचिद्धेमन्तसमयेऽसौम्यवातसंस्पर्शवेपमानकलेवरं प्रवर्षद्घनधारानिपातसमाहतं न कथंचिच्छान्तिमगमत् । अथ केचिद्वानरा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलान्यवचित्य वह्निवाञ्छया फूत्कुर्वन्तः समन्तात्तस्थुः । अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासमवलोक्य प्रोवाच--भोः सर्वे मूर्खा यूयम् । नैते वह्निकणाः गुञ्जाफलानि एतानि । तत्किं वृथा श्रमेण । नैतस्माच्छीतरक्षा भविष्यति । तदन्विष्यतां कश्चिन्निर्वातो वनप्रदेशो गुहा वा गिरिकन्दरं वा । अद्यापि साटोपो मेघो दृश्यते । अथ तेषामेकतमो वृद्धवानरस्तमुवाच—भो किं तवानेन व्यापारेण । तद्गम्यताम् । उक्तं च—

मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम् ।
नालापयेद्विवेकज्ञो य इच्छेच्छ्रेयआत्मनः ॥ ३९१ ॥

तथा च ।

आखेटकं वृथाक्लेशं मूर्खं व्यसनसंस्थितम् ।
आलापयति यो मूढः स गच्छति पराभवम् ॥ ३९२ ॥

सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानराननवरतमाह--भोः किं वृथाक्लेशेन । अथ यावदसौ न कथंचित्प्रलपन्विरमति तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमत्वात्कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा शिलायामास्फालित उपरतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि--नानाम्यं नमते दारु इत्यादि ॥ तथा च ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ॥ ३९३ ॥

अन्यच्च ।

अनाम्यं नमयितुमशक्यं । नोपदिश्यते उपदेशो न दातव्यः । प्रवर्षन्तो ये घनास्तेषां धारानिपातस्तेन समा० । साटोपः सपरिकरो वर्षुक इत्यर्थः । मुहुर्विघ्नितानि कर्माणि यस्य । स हि निर्विण्णतया परोक्तं न सहते । आखेटकं मृगयासक्तं । मूढो विवेकरहितः । आस्फालितः रभसाक्षिप्तः ।

---

१ मूर्खोऽपि हि तथैव च । पश्य सूचिमुखः पक्षी वानरेण विनाशितः ॥ इ. पा. २ तैकपरिसरे. ३ अतिकठोर. ४ तुषारवर्षोद्धतप्रव०. ५ भो मूर्ख. ६ सिद्धिश्रिय-मा. ७ समालापेन यो युंक्ते. ८ प्रलापात.

> उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।
> पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृहीकृतः ॥ ३९४ ॥

दमनक आह--कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

कथा १८ ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे शमीवृक्षः । तस्य लम्बमानशाखायां कृतावासावरण्यचटकदम्पती प्रतिवसतः स्म । अथ कदाचित्तयोः सुखसंस्थयोर्हेमन्तमेघो मन्दं मन्दं वर्षितुमारब्धः । अत्रान्तरे कश्चिच्छाखामृगो वातासारसमाहतः प्रोद्धूषितशरीरो दन्तवीणां वादयन्वेपमानस्तस्याः शम्या मूलमासाद्योपविष्टः । अथ तं तादृशमवलोक्य चटका प्राह—भो भद्र

> हस्तपादसमोपेतो दृश्यसे पुरुषाकृतिः ।
> शीतेन भिद्यसे मूढ कथं न कुरुषे गृहम् ॥ ३९५ ॥

एतच्छ्रुत्वा तां वानरः सकोपमाह--अधमे कस्मात्त्वं मौनव्रता भवसि अहो धाष्टर्यमस्याः । अद्य मामुपहसति ।

> सूचीमुखी दुराचारा रण्डा पण्डितवादिनी ।
> नाशङ्कते प्रजल्पन्ती तत्किमेनां न हन्म्यहम् ॥ ३९६ ॥

एवं प्रलप्य तामाह—मुग्धे किं तव ममोपरि चिन्तया । उक्तं च—

> वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः ।
> प्रोक्तं श्रद्धाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम् ॥ ३९७ ॥

तत्किं बहुना तावत् । कुलायस्थितया तयाभिहितो यावत्तावत्तां शमीमारुह्य तस्याः कुलायं शतधा भङ्गमनयत् । अतोऽहं ब्रवीमि—उपदेशो न दातव्यः इति ॥ तन्मूर्ख शिक्षापितोऽपि न शिक्षितस्त्वम् । अथवा न ते दोषोऽस्ति यतः साधोः शिक्षा गुणाय संपद्यते नासाधोः । उक्तं च—

> किं करोत्येव पाण्डित्यमस्थाने विनियोजितम् ।
> अन्धकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इवाहितः ॥ ३९८ ॥

शाखामृगो वानरः । शाखाचारी मृगः शा० । शाकपार्थिवादित्वत्समासः । प्रोद्धूषित०विधूतगात्रः । हस्तौ च पादौ च ह०द्व तेन सम्यगुपेतः । मौनव्रता नियन्त्रितजिह्वः । सूचीव मुखं यस्याः कटुप्रलापिनीत्यर्थः ।

---

१ वनं शमी वृक्षशाखालम्बितावसथं कृत्वारण्य०. २ ०तावस्थे. ३ प्रोद्धूत. ४ तच्छ्रुत्वामू०. ५ समाकुलः. ६ सरोषम्. ७ यत्त्वं. ८मुखि-चारे रण्डे ०दिनि । नाशंकसे. इ. पा. ९ अशक्तोहं गृहारम्भे शक्तोहं गृहभञ्जने । इ. पा. १० खण्डशोऽकरोत्. ११ विनिवेशितम्.

तद्व्यर्थपाण्डित्यमाश्रित्य मम वचनमशृण्वन्नात्मनः शान्तिमपि न वेत्सि। उक्तं च।

अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसनहृष्टः।
प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कबन्धः॥ ३९९॥

अहो साध्विदमुच्यते--

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम॥
पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात्पिता धूमेन घातितः॥ ४००॥

दमनक आह—कथमेतत्। सोऽब्रवीत्--

कथा १९।

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसतः स्म। अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितम्‌ अहं तावन्मूर्खो दारिद्र्योपेतश्च। तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वास्याश्रयेणार्थोपार्जनं कृत्वैनमपि वञ्चयित्वा सुखी भवामि। अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिं प्राह-- भो मित्र वार्धकभावे किमात्मनश्चेष्टितं स्मरिष्यसि। देशान्तरमदृष्ट्वा कां शिष्टजनवार्तां कथयिष्यसि। उक्तं च—

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेशादि येन न ज्ञातम्।
भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम्॥ ४०१॥

तथा च।

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक्।
यावद्व्रजति न भूमौ देशाद्देशान्तरं हृष्टः॥ ४०२॥

अथ तस्य तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातः शुभेऽहनि देशान्तरं प्रस्थितः। तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम्। ततश्च द्वावपि तौ प्रभूतोपार्जितवित्तौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रत्यौत्सुक्येन निवृत्तौ। उक्तं च—

प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम्।
क्रोशमात्रोऽपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत्॥

परस्य व्यसनं तेन हृष्टः। बहवो विधा येषां ते भाषाश्च वेशाश्च भाषावेशाः बहु०-शाः ते आदौ यस्य। हृष्टः सोत्साह इत्यर्थः। प्रभूतमुपार्जितं वित्तं ययोस्तौ। भूभागो गृहपरदेशमध्यवर्तीत्यर्थः।

---

१ त्वं त्वमाश्रितः. २ अस्मात्परमिदमधिकं क्वचित्—तन्नूनमपजातस्त्वम्। उक्तं च—जातः पुत्रोऽनुजातश्च अतिजातस्तथैव च। अपजातश्च लोकेऽस्मिन्मन्तव्याः शास्त्रवेदिभिः॥ मातृतुल्यगुणो जातस्त्वनुजातः पितुः समः। अतिजातोऽधिकस्तस्मादपजातोऽधमाधमः॥ ३ मारितः. ४ दारिद्र्योपहतश्च. ५ स्मरसि. ६ शिष्टजनस्य ने.

अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः—भद्र न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते। यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च प्रार्थयिष्यन्ते। तदत्रैव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य किंचिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावः। भूयोऽपि प्रयोजने संजाते तन्मात्रं समेत्यास्मात्स्थानान्नेष्यावः। उक्तं च—

> न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो।
> मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः॥ ४०४॥

तथा च।

> यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि।
> आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान्॥ ४०५॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह—भद्र एवं क्रियताम्। तथानुष्ठिते द्वावपि तौ स्वगृहं गत्वा सुखेन स्थितवन्तौ। अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्निशीथेऽटव्यां गत्वा तत्सर्वं वित्तं समादाय गर्तां पूरयित्वा स्वभवनं जगाम। अथान्येद्युर्धर्मबुद्धिं समभ्येत्य प्रोवाच—सखे बहुकुटुम्बा वयं वित्ताभावात्सीदामः। तद्गत्वा तत्र स्थाने किंचिन्मात्रं धनमानयावः। सोऽब्रवीत्—भद्र एवं क्रियताम्। अथ द्वावपि गत्वा तत्स्थानं यावत्खनतस्तावद्रिक्तं भाण्डं दृष्टवन्तौ। अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन्प्रोवाच—भो धर्मबुद्धे त्वया हृतमेतद्धनं नान्येन। यतो भूयोऽपि गर्तापूरणं कृतम्। तत्प्रयच्छ मे तस्यार्धम्। अथवाहं राजकुले निवेदयिष्यामि। स आह भो दुरात्मन् मैवं वद। धर्मबुद्धिः खल्वहम्। नैतच्चौरकर्म करोमि। उक्तं च—

> मातृवत्परदाराणि परद्रव्याणि लोष्ठवत्।
> आत्मवत्सर्वभूतानि वीक्षन्ते धर्मबुद्धयः॥ ४०६॥

एवं द्वावपि तौ विवदमानौ धर्माधिकारिणं गतौ प्रोचतुः परस्परं दूषयन्तौ। अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैर्दिव्यार्थं यावन्नियोजितौ तावत्पापबुद्धिराह—अहो न सम्यग्दृष्टोऽयं न्यायः। उक्तं च—

> विवादेऽन्विष्यते पत्रं तदभावेऽपि साक्षिणः।
> साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः॥ ४०७॥

तदत्र विषये मम वृक्षदेवताः साक्षिभूतास्तिष्ठन्ति। ता अप्यावयोरेकतरं

तत् प्रयोजन मात्रा परिमाणं यस्य तन्मात्रं। समेत्य समागत्य। मात्रा तुल्यं मातृवत। पत्रं तद्विषयको लेखः।

---

१ कालं गमयतः २ अन्यदा. ३ प्रभूतकुटुम्बिनः. २ तमसमा. ४ यः पश्यति स पश्यति. ५ त्विष्य.

चौरं साधुं वा करिष्यन्ति । अथ तैः सर्वैरभिहितम्—भोः युक्तमुक्तं[१] । उक्तं च—

> अन्त्यजोऽपि यदा साक्षी विवादे संप्रजायते ।
> न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः ॥ ४०८ ॥

तदस्माकमप्यत्र विषये महत्कौतूहलं वर्तते । तत्प्रत्यूषसमये द्वाभ्यामप्य-स्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्यमिति । एतस्मिन्नन्तरे पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनकमुवाच तात प्रभूतोऽयं मयार्थो धर्मबुद्धेश्चोरितः । स च तव वचनेन परिणतिं गच्छति । अन्यथा मम प्राणैः सह यास्यति । स आह - वत्स द्रुतं वद येन प्रोच्य तद्द्रव्यं स्थिरतां नयामि । पापबुद्धिरा-ह—तात अस्ति तत्प्रदेशे महाशमी । तस्यां महत्कोटरमस्ति । तत्र त्वं सांप्रतमेव प्रविश । ततः प्रभाते यदाहं सत्यश्रावणं करोमि तदा त्वया वाच्यं यद्धर्मबुद्धिश्चौर इति । तथानुष्ठिते प्रत्यूषे पापबुद्धिः स्नात्वा धर्मबुद्धि-पुरःसरो राजपुरुषैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच—

> आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
> अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ४०९ ॥

तत्कथय भगवति वनदेवते आवयोर्यश्चौर इति । अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच भोः धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनम् । तदाकर्ण्य सर्वे ते राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्वित्तहरणोचितं निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यावलोकयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तच्छमीकोटरं वह्निभोज्यद्रव्यैः परिवेष्ट्य वह्निना संदीपितम् । अथ ज्वलति तस्मिञ्शमीकोटरेऽर्धदग्ध-शरीरः स्फुटितेक्षणः करुणं परिदेवयन्पापबुद्धिपिता निश्चक्राम । ततश्च तैः सर्वैः पृष्टः सर्वं पापबुद्धिचेष्टितं निवेदयित्वोपरतः । अथ ते राजपु-रुषाः पापबुद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं प्रशस्येदमूचुः—अहो साध्विदमुच्यते—

> उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् ।
> पश्यतो बकमूर्खस्य नकुलेन हता बकाः ॥ ४१० ॥

धर्मबुद्धिः प्राह—कथमेतत् । ते प्रोचुः—

परिणतिं गच्छति अस्मासु स्थिरो भवेदित्यर्थः । निग्रहं दण्डं । शास्त्रदृष्ट्या-शास्त्रपर्यालोचनया निर्णयन्ति । परिदेवयन्नाक्रन्दन् । प्रतिलम्ब्योद्बध्य ।

---

१ युवाभ्याम्. २ अस्माकं. ३ प्रोक्तेन. ४ बृहत्. ५ धर्माधिकरणकैः ६ कथयत० वताः. ७ योर्मध्ये. ८ भोः शृणुत शृणुत. ९ परिवार्य—पूर्य. १० पृष्टः भोः किमिदमित्युक्ते स पा० सर्वमिदं.

कथा २० ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे बहुबकसनाथो वटपादपः । तस्य कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स च बकबालकानजातपक्षानपि सदैव भक्षयन्कालं नयति । अथैको बको भक्षितशिशुर्वैराग्यात्सरस्तीरमासाद्य बाष्पपूरपूरितनयनोऽधोमुखस्तिष्ठति । तं च तादृक्चेष्टितमवलोक्य कुलीरकः प्रोवाच—माम किमेवं रुद्यते भवताद्य । स आह—भद्र किं करोमि । मम मन्दभाग्यस्य बालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः । तद्दुःखदुःखितोऽहं रोदिमि । तत्कथय मे यद्यस्ति कश्चिदुपायस्तद्विनाशाय । तदाकर्ण्य कुलीरकश्चिन्तयामास—अयं तावदस्मत्सहजवैरी । तथोपदेशं प्रयच्छामि सत्यानृतं यथान्येऽपि बकाः सर्वे संक्षयमायान्ति । उक्तं च—

नवनीतसमां वाणीं कृत्वा चित्तं सुनिर्दयम् ।
तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा ॥ ४११ ॥

आह च—माम यद्येवं तन्मत्स्यमांसखण्डानि नकुलस्य बिलद्वारात्सर्पकोटरं यावत्प्रक्षिप यथा नकुलस्तन्मार्गेण गत्वा तं दुष्टसर्पं विनाशयति । अथ तथानुष्ठिते मत्स्यमांसानुसारिणा नकुलेन तं कृष्णसर्पं निहत्य तेऽपि तद्वृक्षाश्रयाः सर्वे बकाश्च शनैः शनैर्भक्षिताः । अतो वयं ब्रूमः—उपायं चिन्तयेत् इति ॥ तदनेन पापबुद्धिना उपायश्चिन्तितो नापायः । ततस्तत्फलं प्राप्तम् । यतोऽहं ब्रवीमि—धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च इति ॥ एवं मूढ त्वयाप्युपायश्चिन्तितो नापायः पापबुद्धिवत् । तन्न भवसि त्वं सज्जनः केवलं पापबुद्धिरसि ज्ञातो मया स्वामिनः प्राणसंदेहानयनात् । प्रकटीकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यं च । अथवा साध्विदमुच्यते—

यत्नादपि कः पश्येच्छिखिनामाहारनिःसरणमार्गम् ।
यदि जलदध्वनिमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः ॥ ४१२ ॥

तद्यदि त्वं स्वामिनमेनां दशां नयसि तदस्मद्विधस्य का गणना । तस्मान्ममासन्नेन भवता न भाव्यम् । उक्तं च—

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।
राजंस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४१३ ॥

दमनक आह—कथमेतत् । सोऽब्रवीत्—

भक्षिताश्च ते शिशवश्च तेषां तदुत्पन्नं यद्वैराग्यं तस्मात् । सत्यश्चासौ अनृतश्च हानिकरत्वात् । सान्वयः सवंशजः । प्राणानां संदेहः संशयस्तस्यानयनं । जलदानां मेघानां ध्वनिस्तेन मुदिताः । मूढाः मार्जारसमर्जनद्वारस्याविष्करणात् ।

---

१ तत्र भक्षितान्यपत्यानि दृष्ट्वा शिशु०. २ चेष्टं. ३ दुःखितोऽहं तद्दुःखेन. ३ समजनि. ५ नु. ६ तस्य प्राप्तं फलम्. ७ गजं तत्र ...लके कात्र विस्मयः.

कथा २१ ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वणिक्पुत्रः । स च विभवक्षयाद्देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत्—

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान्भुक्त्वा स्ववीर्यतः ।
तस्मिन्विभवहीनो यो वसेत्स पुरुषाधमः ॥ ४१४ ॥

तथा च । येनाहंकारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा ।
दीनं वदति तत्रैव यः परेषां स निन्दितः ॥ ४१५ ॥

तस्य गृहे लोहभारघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलासीत् । तां च कस्यचिच्छ्रेष्ठिनो गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं भ्रान्त्वा पुनः स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमुवाच—भोः श्रेष्ठिन् दीयतां मे सा निक्षेपतुला । स आह—भोः नास्ति सा त्वदीया तुला । मूषिकैर्भक्षिता । जीर्णधन आह—भोः श्रेष्ठिन् नास्ति दोषस्ते यदि मूषिकैर्भक्षितेति । ईदृगेवायं संसारः । न किंचिदत्र शाश्वतमस्ति । परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि । तत्त्वमात्मीयं शिशुमेतं [धनदेवनामानं] मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषय इति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच—वत्स पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नद्यां यास्यति । तद्गम्यतामनेन सार्धं स्नानोपकरणमादाय इति । अहो साध्विदमुच्यते—

न भक्त्या कस्यचित्कोऽपि प्रियं प्रकुरुते नरः ।
मुक्त्वा भयं प्रलोभं वा कार्यकारणमेव वा ॥ ४१६ ॥

तथा च । अत्यादरो भवेद्यत्र कार्यकारणवर्जितः ।
तत्र शङ्का प्रकर्तव्या परिणामे सुखावहा ॥ ४१७ ॥

अथासौ वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्यागतेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते वणिक्स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं बृहच्छिलयाच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्टश्च तेन वणिजा—भो अभ्यागत कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्वया सह नदीं गत इति । स आह नदीतटात्स श्येनेन हृत इति । श्रेष्ठ्याह मिथ्यावादिन् किं क्वचिच्छ्येनो बालं हर्तुं शक्नोति । तत्समर्पय मे सुतम् । अन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामि इति । स आह—भोः सत्यवादिन् यथा श्येनो बालं न नयति तथा मूषिका अपि लोहभारघटितां तुलां न भक्षयन्ति । तदर्पय मे तुलां यदि दारकेण

अन्यो देशो देशान्तरं देशान्तरगमने मनो यस्य । अहंकारयुक्तेन स्वविभवदर्पेणेत्यर्थः । लोहस्य भारैः घटिता । स्नानस्योपकरणानि सामग्री हस्ते यस्य । प्रकर्तव्या विशेषेण कर्तव्या यतः सा ।

१ सारघ० भारसहस्रस्य. २ वणिजः. ३ यथेच्छया भ्रा. ४ भावात्. ५ जीर्णधनः

प्रयोजनम्। एवं तौ विवदमानौ द्वावपि राजकुलं गतौ। तत्र श्रेष्ठी तारस्वरेण प्रोवाच—भोः अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम्। मम शिशुरनेन चौरेणापहृतः। अथ धर्माधिकारिणस्तमूचुः—भोः समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः। स आह किं करोमि। पश्यतो मे नदीतटाच्छ्येनेनापहृतः शिशुः। तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः—भोः न सत्यमभिहितं भवता। किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति। स आह—भो भोः श्रूयतां मद्वचः।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः।
राजंस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः॥ ४१८॥

ते प्रोचुः—कथमेतत्। ततः श्रेष्ठी सभ्यानामग्रे आदितः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास। ततस्तैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं संबोध्य तुलाशिशुप्रदानेन संतोषितौ[3]। अतोऽहं ब्रवीमि—तुलां लोहसहस्रस्येति। तन्मूर्ख संजीवकप्रसादमसहमानेन त्वयैतत्कृतम्। अहो साध्विदमुच्यते—

प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रीवल्लभं दुर्भगा
दातारं कृपणा ऋजूनृजवो वित्ते स्थितं निर्धनाः।
वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो
नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खाः सदा॥ ४१९॥

तथा च। मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या निर्धनानां महाधनाः।
व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः॥ ४२०॥

तन्मूर्ख त्वया हितमप्यहितं कृतम्। उक्तं च—

पण्डितोऽपि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः।
वानरेण हतो राजा विप्राश्चौरेण रक्षिताः॥ ४२१॥

दमनक आह—कथमेतत्। सोऽब्रवीत्—

कथा २२।

कस्यचिद्राज्ञो नित्यं वानरोऽतिभक्तिपरोऽङ्गसेवकोऽन्तःपुरेऽप्यप्रतिषिद्धप्रसरोऽतिविश्वासस्थानमभूत्। एकदा राज्ञो निद्रां गतस्य वानरे व्यजनं नीत्वा वायुं विदधति राज्ञो वक्षःस्थलोपरि मक्षिकोपविष्टा। व्यजनेन मुहुर्मुहुर्निषिध्यमानापि पुनः पुनस्तत्रैवोपविशति। ततस्तेन स्वभावचपलेन मूर्खेण वानरेण क्रुद्धेन सता तीक्ष्णं खड्गमादाय तस्या उपरि प्रहारो विहितः। ततो मक्षिकोड्डीय गता परं तेन शितधारेणासिना राज्ञो

अत्र अस्मिन् जगति। श्रीवल्लभं दैवशालिनमित्यर्थः। दुर्भगः दुष्टो भगो दैवं येषां ते। वैरूप्येण कुरूपतया उप०। व्रतिनो धर्माचरणशीलाः। अप्रतिषिद्धः अनिवारितः प्रसरो गतिर्यस्य। विदधति चालयति। शिता तीक्ष्णा धारा यस्य।

---

१ एवं वर्तते. २ मादितः ३ संतोष्य प्रेषितौ ४ ह्यकु०. ५ स्त्रीव. ६ जनाः. अस्मात्परं—जाड्यं ह्रीमति गण्यते इ० पद्यं पु०रे.

वक्षौ द्विधा जातं राजा मृतश्च । तस्माच्चिरायुरिच्छता नृपेण मूर्खोऽनुचरो न रक्षणीयः । अपरमेकस्मिन्नगरे कोऽपि विप्रो महाविद्वान्परं पूर्वजन्मयोगेन चौरो वर्तते । स तस्मिन्पुरेऽन्यदेशादागतांश्चतुरो विप्रान्बहूनि वस्तूनि विक्रीणतो दृष्ट्वा चिन्तितवान्—अहो केनोपायेनैषां धनं लभे । इति विचिन्त्य तेषां पुरोऽनेकानि शास्त्रोक्तानि सुभाषितानि चातिप्रियाणि मधुराणि वचनानि जल्पता तेषां मनसि विश्वासमुत्पाद्य सेवा कर्तुमारब्धा । अथवा साध्विदमुच्यते—

असती भवति सलज्जा क्षारं नीरं च शीतलं भवति ।
दम्भी भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्तजनः ॥ ४२२ ॥

अथ तस्मिन्सेवां कुर्वति तैर्विप्रैः सर्ववस्तूनि विक्रीय बहुमूल्यानि रत्नानि क्रीतानि । ततस्तानि जङ्घामध्ये तत्समक्षं प्रक्षिप्य स्वदेशं प्रति गन्तुमुद्यमो विहितः । ततः स धूर्तविप्रस्तान्विप्रान्गन्तुमुद्यतान्प्रेक्ष्य चिन्ताव्याकुलितमनाः संजातः । अहो धनमेतन्न किंचिन्मम चटितम् । अथैभिः सह यामि । पथि क्वापि विषं दत्त्वैतान्निहत्य सर्वरत्नानि गृह्णामि । इति विचिन्त्य तेषामग्रे सकरुणं विलप्येदमाह—भो मित्राणि यूयं मामेकाकिनं मुक्त्वा गन्तुमुद्यताः । तन्मे मनो भवद्भिः सह स्नेहपाशेन बद्धं भवद्विरहनाम्नैवाकुलं संजातं यथा धृतिं क्वापि न धत्ते । यूयमनुग्रहं विधाय सहायभूतं मामपि सहैव नयत । तद्वचः श्रुत्वा ते करुणार्द्रचित्तास्तेन सममेव स्वदेशं प्रति प्रस्थिताः । अथाध्वनि तेषां पञ्चानामपि पल्लीपुरमध्ये व्रजतां ध्वांक्षाः कथयितुमारब्धाः—रे रे किराताः धावत धावत । सपादलक्षधनिनो यान्ति । एतान्निहत्य धनं नयत । ततः किरातैर्ध्वाङ्क्षवचनमाकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते विप्रा लगुडप्रहारैर्जर्जरीकृत्य वस्त्राणि मोचयित्वा विलोकिताः । परं धनं किंचिन्न लब्धम् । तदा तैः किरातैरभिहितम्—भोः पान्थाः पुरा कदापि ध्वाङ्क्षवचनमनृतं नासीत् । ततो भवतां संनिधौ क्वापि धनं विद्यते । तदर्पयत । अन्यथा सर्वेषामपि वधं विधाय चर्म विदार्य प्रत्यङ्गं प्रेक्ष्य धनं नेष्यामः । तदा तेषामीदृशं वचनमाकर्ण्य चौरविप्रेण मनसि चिन्तितम्—यदैषां विप्राणां वधं विधायाङ्गं विलोक्य रत्नानि नेष्यन्ति तदापि मां वधिष्यन्ति । ततोऽहं पूर्वमेवात्मानमरत्नं समर्प्यैतान्मुञ्चामि । उक्तं च—

मृत्योर्बिभेषि किं बाल न स भीतं विमुञ्चति ।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ४२३ ॥

तथा च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे च प्राणत्यागं करोति यः ।
सूर्यस्य मण्डलं भित्त्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४२४ ॥

धूर्तजनः प्रियवक्ता भवति । चटितं संपन्नम् । धृतिं प्रीतिं । पल्लीपुरं किरातनिवासग्रामः । बाल मूढ ।

इति निश्चित्याभिहितम्—भोः किराताः यद्येवं ततो मां पूर्वं निहत्य विलोकयत। ततस्तैस्तथानुष्ठिते तं धनरहितमवलोक्यापरे चत्वारोऽपि मुक्ताः। अतोऽहं ब्रवीमि—पण्डितोऽपि वरं शत्रुः इति। अथैवं संवदतोस्तयोः संजीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखरप्रहाराभिहतो गतासुर्वसुंधरापीठे निपपात। अथ तं गतासुमवलोक्य पिङ्गलकस्तद्गुणस्मरणार्द्रहृदयः प्रोवाच—भो अयुक्तं मया पापेन कृतं संजीवकं व्यापादयता। यतो विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरं कर्म।

उक्तं च—मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः।
ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥ ४२५

भूमिक्षये राजविनाश एव भृत्यस्य वा बुद्धिमतो विनाशे।
नो युक्तमुक्तं ह्यनयोः समत्वं नष्टापि भूमिः सुलभा न भृत्याः॥४२६॥

तथा मया सभामध्ये स सदैव प्रशंसितः। तत्किं कथयिष्यामि तेषामग्रतः।

उक्तं च— उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि।
न तस्य दोषो वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा॥ ४२७॥

एवंविधं प्रलपन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह—देव कतरतमस्तवैष न्यायो यद्द्रोहकारिणं शष्पभुजं हत्वेत्थं शोचसि। तन्नैतदुपपन्नं भूभुजाम्।

उक्तं च। पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो भार्याथवा सुहृत्।
प्राणद्रोहं यदा गच्छेद्धन्तव्यो नास्ति पातकम्॥ ४२८॥

तथा च।
राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी स्त्री चावशा दुष्टमतिः सहायः।
प्रेष्यः प्रतीपोऽधिकृतः प्रमादी त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति॥ ४२९॥

अपि च। सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या।
भूरिव्यया प्रचुरवित्तसमागमा च
वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा॥ ४३०॥

भूमिक्षये राज्यस्य परहस्तगमने। घृणी दयाशीलः। अवशा भर्तुरस्वाधीना उद्धतेत्यर्थः। प्रेष्यः सेवकः प्रतीपः प्रतिकूलः। सत्या सत्यं विद्यते अस्यां। अंगनापक्षे कारणतः सत्यवादिनी। एवं सर्वत्र। प्रचुरवित्तस्यागमो यस्यां। पक्षे प्रचुरवित्तेन समागमो यस्याः।

---

१ भूमि. २ भृत्यं विना बुद्धिमतो विनाशः. ३ न युक्तमुक्तं यदि चैतदेवं ४ तथापि भूमि.. ५ अयं मयैव शष्पभुगपि साचिव्यं प्रापितः पश्चात्स्वयमेव हतः। एतन्महत्पापकं कर्म कृतं। यतः इतः स दैत्यः इ०। ६ एवं नितरां पश्चात्तापं विधाय बहुतरं विलपमानं पिङ्गलकं. ७ तं भ्रातो. ८ चावशा. ९ वाराङ्गने. १० अस्मा-

एवं संबोधितः पिङ्गलकः संजीवकशोकं त्यक्त्वा दमनकसाचिव्येन राज्यमकरोत् ॥ समाप्तं चेदं मित्रभेदं नाम प्रथमं तन्त्रम् ।

इति श्रीविष्णुशर्मविरचिते पञ्चतन्त्रके प्रथमं तन्त्रं समाप्तम्.

त्परमिदमधिकं पुस्तकान्तरे-अपि च । अकृतोपद्रवः कश्चिन्महानपि न पूज्यते। पूजयन्ति नरा नागान्न तार्क्ष्यं नागघातिनम् ॥ तथा च । अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥

१एवं स राजा पिङ्गलकस्तेन दमनकेन नीतिपूर्वं संबोधितः अत्यन्तनिगूढमपि... दमनकं राज्ये सचिवं विधाय...। दमनकोपि निजपूर्वजोपार्जितं साचिव्यं स्वमतिप्रपंचेन सम्प्राप्य यथाचिन्तितानि सौख्यानि बुभुजे। इ. पा.

पुस्तकान्तरे लब्धा अधिकाः कथाः ।

पृ० १६ श्लो० ९९ अस्मात्परं— तथा च ।

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः कुब्जके नैव भिद्यते ।
कुब्जको जायते राजा राजा भवति भिक्षुकः ॥

पिङ्गलक आह—कथमेतत् दमनकः कथयति । अस्ति उत्तरापथे लीलावती नाम नगरी । तत्र सर्वकलाकुशलो मुकुन्दो नाम राजा बभूव । तेन कदाचिद्रङ्गवाटीं विधाय नगरमध्ये आगच्छता लोकेनार्यमानः कुब्जको दृष्टः । तमतिशयेन खर्वशरीरं दृष्ट्वा कौतुककारणेन स्वकीयसौधे समानीय स राजा कौतुकादतिवल्लभं क्षणमपि न मुञ्चति । अथ गूढं मन्त्रं कुर्वता अमात्येन तं पार्श्वे स्थितं विज्ञाय राजा विज्ञप्तः । वेदशास्त्रे उक्तमस्ति-षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र इति । अमात्यवचनं श्रुत्वा राज्ञाप्युक्तम् । कुब्जके नैव भिद्यते । अथैकस्मिन्नहनि सिद्धानन्दो नाम कश्चिद् योगी परिभ्रमन्सर्वावसरसमये सामात्यस्य राज्ञः सकाशमुपविष्टः। राज्ञापि तं कलाकुशलं विदित्वा एकान्तमानीय विद्यागोष्ठीः कृताः । अनेनापि राज्ञे परकायप्रवेशमन्त्रो निवेदितः । सोऽपि योगी तत्क्षणमदर्शनं गतः। अथ राज्ञो मन्त्रं पठमानस्य स कुब्जकेनापि शिक्षितः। एकस्मिन्नहनि राजा तेन कुब्जकेन सह मृगयां गतः । तत्र महारण्यमध्ये तृषाक्रान्तं मृतं ब्राह्मणं दृष्ट्वा राज्ञा मन्त्रप्रत्ययावलोनकार्थं कुब्जकः पृष्टः । रे कुब्जक यो मन्त्रो मयाभ्यस्तः स तव स्मरति । तेनापि हृदयदुष्टतया राजा प्रोक्तः । देव न किंचिज्जानामि । एवमभिहितेन राज्ञा स्वीयमश्वं तस्य कुब्जकस्य हस्ते समर्प्य समाधिं कृत्वा मन्त्रं हृदये निधाय स्वकायं परित्यज्य स्वीय आत्मा ब्राह्मणदेहे निवेशितः । कुब्जकेनापि तद्वन्मन्त्रं सं-

सृत्य स्वीय आत्मा राजदेहे निवेशितः । अथ वेगेन हयमारुह्य राजान-मिदमुवाच । सांप्रतमहमेकेन छत्रेण राज्यं करिष्यामि । त्वं यथाभिलषितं गच्छ । इत्युक्त्वा पुरःसंमुखमगच्छत् । पुरे गत्वा सर्वराज्यभारधुरं निर्वहन्नास्ते । ततः ब्राह्मणदेहधारी राजा वृद्धामात्यवचनं स्मरन्नात्मानं दूषयं-श्चिंतितवान् । धिक् मूढेन मया किं कृतम् । अथाहं तत्र गत्वा राज्ञ्यै वृद्धामात्याय च गूढमन्त्रेणात्मकृतं निवेदयामि । अथवाऽयुक्तमेतत् । इति विचार्य देशान्तरे गतः । राज्ञो देहधारी कुब्जको राज्ञ्या सह असंबद्धानि वाक्यानि जल्पति । राज्ञी तान्यसंबधानि वाक्यानि श्रुत्वा कतिपयैरहोभिर्वृद्धामात्य-माकार्य निवेदितवती । तात अवश्यमेष राजा न हि अप्रस्तुतानि वाक्यानि जल्पति । सांप्रतं ततः प्रमाणं । एतच्छ्रुत्वामात्येनाप्युक्तं तत्कुर्यां येन प्रकटीभवति राजा । अथ तं कुब्जकराजानं विज्ञाप्यान्नदानक्रियां कर्तुमारब्धो-ऽमात्योपि देशान्तारिणः पादौ प्रक्षाल्य श्लोकार्धं पठति । षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः कुब्जके नैव भिद्यते इति । अथ एकस्मिन्नगरे अमात्यो देशांतरिणः पादौ प्रक्षाल्येदं श्लोकस्य पादद्वयं पठति । षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः कुब्जके नैव भिद्यते । तस्य द्वौ पादौ प्रतियोज्यते परौ । एतदेव वाक्यं श्रुत्वा तत्र ब्राह्मणवेषधारी राजा सकलं वृत्तान्तं पृष्टवान् । ततः औत्सुक्येन स्वं नगरं प्रति प्रस्थितः । नूनं मम पत्न्या मत्स्वरूपं परिज्ञातु-मुपाय एष रचितः । इति चिन्तयन् कियद्दिवसैः तस्मिन्नगरे तत्रान्नशालायां सायं प्राप्तः । ब्राह्मणसंज्ञयामात्यमभिहितवान् । देव दूरदेशादह-मागतो बुभुक्षितः अकाले संप्राप्तः । निश्चयेन प्रयातो भोजनमधुनैव कार्यमिति । अमात्येन गृहं गन्तुकामेनापि क्षुधार्तं ब्राह्मणमवलोक्य पादौ प्रक्षाल्य तावदेव श्लोकार्धं पठितम् । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणरूपधारिणा राज्ञामात्योभिहितः । तात कुब्जको जायते राजा राजा भवति भिक्षुकः । ततः परस्परगूढमन्त्रेण वार्तां विधाय हृष्टमनसामात्येन स्वकीयावासं समानीय पृष्टः । तद्वृत्तकथा समीकृत एवमुक्तवान् देव पश्य मे बुद्धिप्रभावं भवन्तं स्वदेहेन युक्तं विधाय राज्ये पुनरभिषेक्ष्यामि । अथैतस्मिन्नहनि अमात्यो राज्यावासमगतो यावत्पश्यति तावद्राज्ञी शोकार्ता मृतशुकमुत्सङ्गे निधायोपविष्टानेन दृष्टा । शुकं दृष्ट्वा अमात्येन राज्ञ्या सह मन्त्रितं । देवि शोभनमापतितम् । अनेन शुकेन कृत्वा आत्मीयसर्वकृत्यानि सिद्धिं यास्यन्ति । भवत्यानयैवाकृत्या कुब्जकराजानं विज्ञाप्य विशेषकार्यं इति वाच्यम् । देव कोऽपि नगरमध्ये सिद्धमन्त्रास्तिष्ठति य एतेन शुकेन मया सहैकवार-मालापं कारयति । स्वयेत्युक्ते सति स्वविद्यामूर्च्छितो राज्ञो देहमुत्सृज्य शुकदेहे प्रवेक्ष्यति । एतस्मिन्नन्तरे मम पृष्ठानुगतो राजा स्वदेहे प्रवेक्ष्यति । राज्यं च प्राप्स्यतीति । तथानुष्ठिते सति अमात्यस्तं शुककुब्जकं व्यापाद्य प्रहृष्टमना उवाच षट्कर्णो भिद्यते मन्त्र इति ।

पृ० ९२ श्लो० २९१. अस्मात्परं—व्याघ्रवानरसर्पाणां यन्मया न कृतं वचः। तेनाहं दुर्विनीतेन मानुषेण विनाशितः॥ पिङ्गलक आह—कथमेतत्। सोऽब्रवीत्—

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने यज्ञदत्तो नाम ब्राह्मणस्तस्य ब्राह्मणी दारिद्र्याभिभूता प्रतिदिनमेवं वदति। यद्भो ब्राह्मण निरुत्साह कठोरहृदय किं न पश्यति भवान्क्षुधया पीड्यमानान्यपत्यानि येन निश्चिन्तस्तिष्ठसि। तत् श्रुत्वा ब्राह्मणो निर्वेदाद्वनमासाद्य गुतुन्मारब्धः। कतिपयैरहोभिर्महाटव्यां प्रविष्टः। तस्यामटव्यां व्रजता तेन क्षुत्क्षामकण्ठेन उदकमन्वेष्टुं प्रारब्धं तावत्तस्याश्चैकदेशे तृणैरावृतो महान्कूपो दृष्टः। यावद्विलोकयति तावद्व्याघ्रवानरसर्पमनुष्यास्तन्मध्ये दृष्टाः। तैरसौ दृष्टः। ततो मानुषोयमिति मत्वा व्याघ्र उक्तवान्—भोः भोः सत्वप्राणरक्षणे महान्धर्म इति मामुत्तारय येनाहं पुत्रमित्रकलत्रैः स्वजनैः संगतस्तिष्ठामि। ब्राह्मण आह—भो भवतो नामग्रहणेनापि स[illegible]ां प्राणिनां भयमुत्पद्यते। नन्वहमतस्त्वत्तो बिभेमि। पुनरपि व्याघ्रे[illegible]भिहितं—ब्रह्मघ्ने च सुरापे च क्लीबे भग्नव्रते शठे। निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः॥ पुनरप्याह—त्रिः सत्येनाहमात्मानं शपामि। न भयं तव मत्सकाशाद्विद्यते। अतोनुकम्पया मामुत्तारय। ततो द्विजेन स्वचित्ते-धृतं—धर्म विधत्ते धैर्यं प्राणिनां प्राणरक्षणाच्चेन्मृत्युर्भवति। इति मत्वा व्याघ्र उत्तारितः। ततो वानरेणाभिहितं मामप्युत्तारय। तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणोऽब्रवीत्—भो भवान्स्वभावचपलः। मां कदापि चापल्येन नखैर्विदारयसि। उत कूपे क्षिपसि तदहं त्वत्तो बिभेमि। वानर आह—भो न भेतव्यं मत्तो मदीयं सत्यवचनमिति। सोऽप्युत्तारितः। सर्पोऽब्रवीत्—भो द्विज मामप्युत्तारय। तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणोऽब्रवीत्—भो युष्मन्नामग्रहणेनापि त्रस्यते किं पुनः स्पर्शनेन। सर्प आह—अस्माकं स्वातन्त्र्यं नास्ति। अनादिष्टा न दशामः। त्रिः सत्येनाहं शपामि। अस्मत्सकाशान्न भयं कार्यम्। तेनैवमाकर्ण्योत्तारितः सः। अथ ते ब्रुवन्ति—यः सर्वेषां पापानामायतनं मानुषो भवति। एतन्मत्वा नोत्तारयितव्योयं न चास्य विश्वासेन समुपागन्तव्यम्। पुनरपि व्याघ्रेणोक्तं भोः पर्वत एषो बहुशिखरो दृश्यते। तस्योत्तरपार्श्वे दरीगहने मदीयं गृहम्। तत्र त्वया सुमनग्रहणाय एकवारमागन्तव्यम्। येनाहं प्रत्युपकारं भवतः करोमि। येन ऋणसम्बन्धोऽन्यजन्मन्यपि न भवति। एवमुक्त्वा व्याघ्रो गुहाभिमुखी प्रायात्। अथ वानरेणोक्तं तत्रैव गुहासंनिधौ मम वासो निर्झरसमीपे। तस्मिंस्त्वया समागन्तव्यम्। एवमुक्त्वा प्रायात्। सर्पेणोक्तम्—यदा भवतः अन्यायिकं भवति तदाहं स्मर्तव्यः। एवमुक्त्वा यथागतमेव प्रायात्। अथ सकूपस्थो

मुहुर्मुहुः शब्दं करोति। यद्वो विप्र मामप्युत्तारय। अथ द्विजेन जातानुकम्पेन स्वपक्ष इति सोऽप्युत्तारितः। तेनाभिहितं यदहं स्वर्णकाराश्रितभृगुकच्छे वसामि। यदि सुवर्णं किंचिद्धटनीयं भवति तदा त्वया मम सकाशे समागन्तव्यम्। इत्युक्त्वा यथागतमेव ययौ। अथ ब्राह्मणेन व्रजता न किंचिदासादितम्। गृहं गच्छता तेन स्मृतं वानरोक्तमभूत् यदागन्तव्यमस्मत्सकाशम्। इति स्मृत्वा वानरसमीपं गतः। ततस्तेन विलोकितो दृष्टश्च वानरः। तेन वानरेण स्वादुफलानि निवेदितानि ब्राह्मणेनास्वादितानि यथेच्छम्। वानरोऽब्रवीत्—यदि फलैस्तव कार्यं तन्नित्यमेव इहागन्तव्यम्। द्विजेनाभिहितम्। भो भवता सर्वं कृतं परं मे व्याघ्रं दर्शय। तेन च नीत्वा व्याघ्रो दर्शितः। व्याघ्रेण ज्ञात्वा प्रत्युपकारार्थं घटितग्रैवेयकाद्याभरणं निवेदितम्। उक्तं च—कश्चिद्राजपुत्रोऽश्वेनापहृत एकाकी वनेऽस्मिन्समायातोऽश्वात्पतितो मृतश्च। तत्सक्तमेतत्सर्वं मया सुप्रयुक्तं स्थापितं तव निमित्ते। एतद्गृहीत्वा भवान्गच्छतु यथाभिप्रेतमिति। ब्राह्मणस्तद्गृहीत्वा सुवर्णकारं स्मृत्वा स ममोपकारी विक्रापयिष्यतीत्येवं संप्रधार्य तत्सकाशं गतः। सुवर्णकारेणापि सादरेण पाद्यार्घ्यासनपानभोजनाच्छादनेन सत्कारं कृत्वोक्तम्। यद्भवानादिशतु किं करोमि। द्विजेनोक्तम् मया सुवर्णमानीतमस्ति तत् त्वया विक्रेतव्यम्। सुवर्णकारोऽब्रवीत् दर्शय सुवर्णमिति। दर्शितं तेन सुवर्णकाराय तत्सुवर्णं। तद्दृष्ट्वा सुवर्णकारश्चिन्तितवान्। मयैवेदं राजपुत्रस्य निमित्ते कृतम्। एवं स्वचित्तेनावधार्याब्रवीत्। तिष्ठतु भवानत्रैवाहं यावत्कस्यचिद्दर्शयामि। इत्येवमुक्त्वा राजकुले गत्वा दर्शितवान्। तद्दृष्ट्वा राजाब्रवीत्—भो कुत्र त्वयेदं प्राप्तमिति। सोऽब्रवीत् —देव मम वेश्मनि ब्राह्मणस्तिष्ठति तेनेदमानीतम्। तच्चिन्तितं तेन राज्ञा यदसौ कुमारघातको ब्राह्मणो भविष्यति। तदेनं ब्राह्मणं संबध्य शूलमारोपयिष्यामीति निश्चय एव। अथ संजाते राजादेशे राजपुरुषैर्ब्राह्मणो बद्धः। बद्धेन ब्राह्मणेन भुजङ्गः स्मृतः। स्मृतमात्र एव स तदन्तिकमागतोऽब्रवीत्-किं तवोपकारं करोमि। द्विजेनोक्तं मामस्माद्बन्धनान्मोचय। सोऽब्रवीत्।- अहं राजवल्लभां पत्नीं दशामि। ततः कस्यापि महामान्त्रिकस्य मन्त्रैस्तथान्यभिषजां च विषनाशकैरगदैः प्रलिप्तामपि न निर्विषां करिष्यामि। तवैव हस्तस्पर्शनेन निर्विषा भविष्यति। ततस्त्वं बन्धनान्मुच्यसे इति। अथ सर्पेण राजमहिषी दष्टा। ततो राजकुले हा हा शब्दः समुत्थितः। सर्वत आकुलीकृतं सर्वमभवत्। अथ गारुडिकमान्त्रिकतान्त्रिकभैषजिका अन्यदेशनिवासिनोऽपि समाहूताः। सर्वैरपि स्वशक्त्या समुचितं सर्वमपि समाचरितं। परं न कस्यचिदुपचारेण निर्विषीभूता। ततो राजा नगरमध्ये पटहो दापितः। पटहशब्दमाकर्ण्य द्विजेनाभिहितम्। यदहमेनां निर्विषां करि-

ष्यामि। अथ तत्रैव बन्धनान्मुक्त्वा राज्ञा धवलगृहमानीतः। ततो राजा ब्रवीत्—भवानेनां देवीं निर्विषां करोतु। ततः सोऽपि राज्याः सकाशं गत्वा हस्तस्पर्शमकार्षीत्। कृते हस्तस्पर्शे देवी निर्विषा संजाता। तां च प्रतिर्जीवितां दृष्ट्वा स द्विजस्य पूजागौरवं विधाय सबहुमानममुं १प्रच्छ। भो केन प्रकारेण भवता सुवर्णमेतल्लब्धामिति। द्विजनादितः प्रभृति यथावृत्तमनुभूतं सर्वमप्याख्यातम्। ततश्चावगतार्थेन राज्ञा तस्मै ग्रामसहस्रं दत्वा आत्मनः सकाशे मन्त्रित्वे नियोजितः। तेन स्वकीयकुटुंबसुजनसमेतेन भोगादिक्रियानुष्ठानानेकमखकरणार्जितपुण्यप्राक्भारेण सकलराज्यचिन्तासंभृताधिपत्येन सुखमनुभूयते स्म। अतोऽहं ब्रवीमि व्याघ्रवानरसर्पाणां यन्मया न कृतं वचः। इति।

पृ० ७२. शोषणोपायः। अस्मात्परं—अन्ये पक्षिणस्तमूचुः। भोः किमत्र प्राप्तकालं भवान्मन्यते। तेनाभिहितं-आस्ते एको वृद्धहंसो मानससरोवासी महाबुद्धिर्नाम तं पृच्छामः। श्रोतव्यं वृद्धवचनं ये च वृद्धा बहुश्रुताः। हंसयूथं वने बद्धं वृद्धबुध्या विमोचितम्॥ पक्षिणः पृच्छन्ति कथमेतत्। असौ कथयति। अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे महास्कंधशाखालंकृतो वटवृक्षः। तत्र हंसकुलं प्रतिवसति स्म। अथ तस्य वटस्याधस्ताद्वल्ली प्ररोढुमारब्धा। तां च वर्धमानां दृष्ट्वा वृद्धहंसेनोक्तं यदहो येयं वल्ली समारोहति सा यावल्लघ्वी तावच्छिद्यताम्। अनया वृद्धिमुपागतयास्माकं महाननर्थ उत्पत्स्यते। अथ तैस्तस्य वचनमवगणितं वल्लीमच्छित्वैवावस्थिताः। अथ वल्ली कालेन वृद्धिमुपागता। कश्चिद्व्याधस्तेषां हंसानामाहारार्थं निष्क्रांतानां वल्ल्यनुसारेणारुह्य तस्मिन्वटवृक्षे हंसावासेषु पाशान्बध्वा गतः। अथ ते हंसा आहारं कृत्वा निशायां समागताः। सर्वे च पाशैर्बद्धाः। अथ वृद्धहंसेनोक्तं रे मूर्खास्तदिदमापतितं वल्लीवृद्धिव्यसनम्। न श्रुतं तदा काले युष्माभिर्मदीयं वचनं साम्प्रतं महद्व्यसनं प्राप्ताः सर्वे इदानीं विनष्टाः स्थ। हंसा ऊचुः आर्य एवं स्थिते किमस्माभिः कर्तव्यम्। असावाहेदानीं मम वचनं कर्तव्यम्। यदासौ व्याधः समागच्छति तदा सर्वैरेव मृतरूपेणावस्थातव्यम्। व्याधस्तु मृतरूपान्भूम्यां प्रक्षेप्स्यति। यदा सर्वेऽपि प्रक्षिप्ता भवन्ति तदा सर्वैरेव समकालमुत्पतितव्यम्। एवं संप्रधार्य ते मृतकरूपाः स्थिताः। प्रभातसमये व्याधः समायातो यावत्पश्यति तावत्सर्वेऽपि हंसा मृता एव। ततस्तेन पाशादवमुच्य भूम्यां प्रक्षिप्ताः। ततश्च सर्वेषु प्रक्षिप्तेषु सर्वे एवोत्पतिताः। अतो हं ब्रवीमि श्रोतव्यं वृद्धवचनमिति। ततस्ते सर्वे पक्षिणो मानससरोवासिनं हंसं प्रति गत्वा स्वदुःखं सर्वं निवेद्य पप्रच्छुः भो महाबुद्धे एवं संजाते किं कर्तव्यं तत्कथय। तत् श्रुत्वा हंसोऽब्रवीत्—भो पक्षिणः किं वृथायासेन। उक्तं च।

NOTES.

P. 1. पञ्चतन्त्रम्—The title of the whole work in five books composed by Vishnus'arman. पञ्चतन्त्राणि यस्मिन् शास्त्रे तत् ।

कथामुखं—The Introductory part of the story.

कुमारः—Kártikeya, the elder son ot S'iva. युग—The four Yugas (*i. e.* their presiding deities). दिति—A daughter of Daksha, wife of Kas'yapa and mother of the demons called daityas after her. अदितिसुताः—the gods, also called A'dityas. मातरः—The divine mothers, eight in number and represented as attending on Skanda and sometimes on S'iva. गण—A class of demi-gods who are represented as Siva's attendants, under the command of Ganes'a.

N. B. This sl. was found by H. H. Wilson also in one of the Mss. before him. He remarks-One Ms. indeed, calls upon all the Hindu pantheon, on Brahmà...............and all the other objects of Hindu reverence, to be propitious to the reader; but this is a solitary reading, and a probable interpolation.

पराशरः--A celebrated sage, father of Vyâsa and author of a Smriti. समुताय-*i. e.* with Vyása. चाणक्य-A reputed statesman and diplomatist who flourished in the latter part of the fourth century B. C. He is the author of a treatise on political science and state craft called after him—Chànakyaniti and of many other books. नयशास्त्र—Science of politics with precepts on conduct in life generally.

अर्थशास्त्र-The science of politics and also of practical life giving such rules of conduct as tend to the increase of prosperity. तद्यथानुश्रूयते-It is thus related. अनश्रूयते-heard traditionally, narrated in succession. दाक्षिणात्य—Situated in the south, southern: fr. दक्षिणा indec. and त्यक. सकलार्थि &c—who was the very wish-granting tree (fulfiiler of desires) to the whole multitude of supplicants, the pair of whose feet was covered with a stream of rays proceeding from the

gems in the diadems of eminent noble kings, who was an adept in all the arts &c. दुर्मेधसः—lit. whose intellect was greatly perverted, depraved in mind. शास्त्रविमुख—Averse to the study of the S'ástras. आहूय—Abs. or indec. p. p. of ह्वे with आ.

P. 2. विवेकरहिताः—destitute of discrimination, thoughtless, inconsiderate. न सौख्यं &c.—does not conduce to my–or bring me any–happiness. अथवा—or rather (used to modify or correct a previous statement).

2. Of sons unborn, (born and) dead, and illiterate, those not born and those dead are to be preferred; for these latter cause but little (or momentary) pain while a foolish son would burn (cause pain) as long as life endures.

वरं from वृ to choose-what is chosen or preferred; used adverbially followed by न, as in the next sl. in the sense of this is better or to be perferred, not that. दुःखाय-*scil.* भवतः give or cause.

3 Better is an abortion,............better is a child dead (as soon as) born; better it is even to have a daughter born; better if the wife be barren; and it is also better if the child be ever lodged in the womb; than an illiterate son though endowed with the qualities of (or possessing excellent) beauty and wealth; (or endowed with.........and other good qualities).

What is to be done with (what is the good of) a cow which neither brings forth a calf nor gives milk.? What is the use of that son being born who is neither learned nor full of devotion?

बुद्धिप्रबोधन—the awakening *i. e.* unfolding of intellect, mental faculties. The reading–प्रकाशः manifestation has also the same meaning. अनुष्ठीयतां-should be adopted or put into execution. वृत्ति–means of livelihood or subsistence. पञ्चशती–is rather unusual, the usual form being पञ्चशतं सिद्धिं यान्ति–let it be so managed that my desires will be crowned with

success or fulfilled. द्वादशभि: &c.–Grammar is studied in twelve years. The Inst. is used to denote the time required for the completion of an action. श्रूयते—mark the meaning—knowledge was originally imparted orally.

मन्वादीनि–Manu stands for मनुस्मृति; the codes of religious and secular laws composed by Manu and others. कामशास्त्र–The science of love or erotic science. वात्स्या०—such as those composed by Vátsyà. and others. Vátsyáyana is identified by some with Chànakya. धर्मार्थकाम—These are the three *Purusharthas* which every human being ought to secure, the fourth being Moksha. जीवितव्यविषयः—The scope or condition of life. जीवितव्य pot. p. here used as a noun. प्रभूत०—कालेन ज्ञेयानि to be known (*i. e.* completely studied or mastered) शब्दशास्त्र—usually means 'grammar,' but here seems to be used in a wider sense, referring to all writings referred to above other than those on art, such शिल्पशास्त्र, आलेख्यविज्ञान, शस्त्रविद्या &c. संक्षेप०--संक्षेपः प्रमाणं यस्य elementary treatises; lit. abridged works. अनन्त०-अविद्यमानोन्तः यस्यासौ अनन्तः तादृशः पारः यस्य lit. the other end of which is without a limit; of unlimited extent. किल–-Verily; or, as it is said. फल्गु—what is unsubstantial or unessential.

6. Verily the science of words is of an unlimited extent; life also (on the contrary) is short and the obstacles many: its essence therefore, should be taken (grasped, mastered) leaving out what is worthless, as milk is drawn from out of water by swans. *Cf.* नतस्यदुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां &c. Bh. Ni. 18 तद्—Then (to turn to the matter in hand). पारंगमः—proficient or adept in. छात्रसंसदि—in the assembly of pupils (the student world) *i. e.* who is a reputed teacher. समर्पयतु the subj. is देवः or भवान्. द्राक्—quickly, in a short space of time. प्रबुद्ध—enlightened, well read in the Shàstras.

मूर्खत्वं—the ignorance or illiterate condition. मनुजः—*i. e.* one having such a son. गुणिगण—see Hit. Pràstávikà.

P. 3. प्रोवाच—said earnestly. शासनशतेन—a hundred royal grants. तथ्यवचनं—words expressive of truth about me, or my truthful words. ०शतेन—The inst. is used to denote the price at which a thing is bought. पुनः—But again. मास०-मासानां षट्कं तेन in the space of six months. अभिज्ञान्—Well versed in, conversant with, the political science. स्वनाम०-I will forego my name. This is a sort of oath. It means—I solemnly bind myself to do this. असंभाव्या—which could not have been possibly conceived, or well thought of; inconceivable. परां निर्वृतिं &c.-attained great happiness or ease of mind, felt greatly relieved. मित्रभेदः—Lit. the separation of friends; hence, by transference of a name, the work describing it. See com. Explain similarly लब्ध०—(work describing the loss of what was gained) and अपरी० (descriptive of the doer of an inconsiderate act). काकोलूकीय-The book treating of-describing-the war between the crows and the owls. पाठिताः—were taught, p. p. of पठ् cau. यथोक्ताः संवृत्ताः—they became (turned out) what it was said they would be (*i. e.* proficient in the Nitîs'âstra. बालावबोधनार्थं—for the enlightenment (instruction) of the young or uninitiated). प्रवृत्तं—has been in circulation (use), or promulgated. किंबहुना why say more or expatiate (on its use), to be brief.

7. Whosoever always studies this science of politics or hears it (read to him and acts on it) never suffers a defeat even at the hands of Indra (is never thwarted in his pursuits.)

सिंहनादः—Loud and bold proclamation. लिप्सु-desirous of obtaining; des. n. from लभ् व्यावृत्त &c.—Turned away from all the objects of senses; not seeking wordly pleasures any more. सरस्वतीविनोदं—a sport or pastime of *i. e.* I will show you what pleasant things the goddess of learing (a learned man) achieves. नार्हति &c.—देवमार्ग the path by which pious men go to the worlds of bliss-the meaning is-then I should not attain the worlds of bliss.

Mitrabheda.

अथ—like Om is an auspicious word (particle) and is, therefore, used at the beginning of a work.

1 A great friendship that was growing between a lion and a noble bull was destroyed by a wicked and exceedingly ambitious jackal.

गोवृष—is a strange Comp; but words like **वृष** when added to other words in a Karm. lose their original import and have the sense of 'excellence;' see H. Gr. § 221. (b.)

P. 4. **धर्मोपा०**—who had acquired a large fortune by just means. **चिन्ता समुत्पन्ना**—A thought crossed or arose in his mind. **प्रभूतेपि** &c.-Although one has ample wealth, the means of acquiring money (lit. the production of) should be devised and put into practice or execution. **न सिद्ध्यति**—is not acquired or accomplished, does not come into our possession. **स पुमान्**—he is regarded as a man (others have no value with rich men). **शिल्पं**—mechanical skill; workmanship. There is not that kind of knowledge, gift &c. which is not sung (eulogised) of (as possessed by) the wealthy by supplicants: i. e. they attribute every kind of knowledge &c. to rich men (although they may not possess these). *Cf.* यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः &c.

5 **स्वजनायते**—(even a stranger) acts as a relative towards (the rich). **दुर्जनायते**—Acts wickedly towards (does not hesitate to offend or do injury to).

6 All actions proceed (are properly accomplished) from wealth, increased and then well amassed (by proper management) as do rivers from mountains when (sufficiently) high and well sloping.

7 That a man not deserving of respect is respected, or one not fit to be approacshed is approached, or that one who ought not (lit. does not deserve) to be saluted is saluted, is (all due to) the power of wealth.

8 Like (the vigour of) the organs of sense on eating,

all actions (business of every kind) depend on wealth: for this reason wealth is said to be the means of accomplishing every thing.

9 This world of mortals seeking (hankering after), wealth, resorts even to a cemetery (has recourse to even despicable or horrible means); and leaving one's father even goes far (to distant climes.)

गतवयसां—Advanced in age. **अर्थेन हीना:**—destitute of riches (अर्थः). **भवति**—accrues, is gained. **विद्योपार्जनेन**—by acquiring knowledge (with a view to gain one's livelihood). **व्यवहार:**—usury, dealing in money, lending money at interest. **वाणिक्कर्मन्**—the profession of a merchant, trading. **वाणिज्य**--वणिजः **कर्म ०ज्येन** &c.-The money acquired by trading is not looked down upon or found fault with, *i. e.* is considered as honourably acquired.

11. Begging is practised by the low *i. e.* is considered as a mean (dishonourable) profession; and alas ! a king does not reward (service) adequately; husbandry entails a great deal of labour (or is fraught with dangers)(with the reading अवृष्ट्या—stands in danger of being ruined by want of rain); the acquistition of knowledge is exceedingly difficult owing to a behaviour of humility towards a Guru (**प्रचुरगहनः सेवनाविधिः** v. l.—the act of attending on a Guru. is beset with great difficulties (and thus the acquistion of knowledge is not an easy task); from (if one were to practice) usury poverty (sometimes) results owing to the loss of the purse transferred to the hands of (the money lent to) others; (since all these professions have something or another to be found fault with) I think there is no mode of earning one's livelihood superior to (or, no profession is better than) trading.

P. 5. 12. Of all the means (of acquiring wealth) the storing up of merchandise is the best (or, is the only one so called); for that alone is the best (lit. commended) for

the production of wealth; any other than that is of a doubtful nature (uncertain as to its result). सप्त विधा यस्य of seven kinds. गान्धिक०—गन्धः पण्यमस्य a vendor of perfumes. —व्यवहारः—dealing in perfumes or fragrant wares. निक्षेपप्रवेशः—Lit. receiving deposits; hence a Banking business (carried on by a single individual). गोष्ठिककर्म—A Company's business. परिचितग्राहकागमः–Lit. the coming, for purchasing goods, of customers of one's acquaintance, hence securing first customers and then carrying on trade. मिथ्या० –telling false prices and making money thereby. कूटतुलामानं —weighing goods in a false balance *i. e.* defrauding customers to gain money. भाण्डानयनम्–importing salable wares or goods.

13 Of all articles of sale, perfumery is the best; what is the good of commodities like gold and others! since in the former case what is bought for one is sold for a hundred.

14 When a deposit is made in the house the merchant (receiving it) prays to his (favourite) deity saying–If the depositor dies (would die) I will make you the proferred present. उपयाचित—is a present promised to a deity for the fulfilment of a desired object. What is meant is—It is not a safe course to deposit money with a merchant for interest.

15 A man entrusted with a Company's business thinks, delighted at heart—I have to-day obtained the whole earth full of wealth; why want any other thing.

16 A shopkeeper, eagerly looking at a customer acquainted with him coming, rejoices at the prospect of getting his money as a man does on the birth of a son.

17 Always cheating persons of one's acquaintance by measures imperfectly filled up as also by telling false prices is the natural (peculiar) duty (course of conduct) of the *Kirâtas*. The Kira tas are a degraded wild tribe living

on the borders of forests (किरं पर्यन्तभूमिं अतन्ति traverse इति). *Cf.* Ra'tnavali. II. 3.

18. People who go to distant foreign countries, get, by being assiduous, twofold or threefold (of the original amount) by selling goods with due care (or judiciously विधानतः).

मथुरागामीनि—Lit going towards *i.e.* which had a market for them or which were in demand at Mathura'. **मथुरा**—a famous ancient city, still going by the same name, situated on the right bank of the Yamuna' near Agra and the birth place of Krishna. It was founded by S'atrughna. **गुरुजना॰**—Permitted by, taking leave of, his elders. **मङ्गलवृषभौ**—मङ्गलयुक्तौ वृषभौ म॰ स., bulls with auspicious marks, such as a white spot on the forehead or breast, a long tail &c. **धूर्वोढारौ**—able to bear the yoke. **कच्छ**—a watery bank. **अवतीर्ण**—p. p. of तॄ with अव; descended to. **पङ्कपूरमासाद्य**—having got down into deep mud. **कलितचरणः**—his legs held fast in the mud. Some take कलित to mean 'broken'. **तदवस्थं**—सा अवस्था यस्य who was in that condition.

P. 6. **स्नेहार्द्र**&c.—स्नेहेनार्द्रं हृदयं यस्य with his heart wet(melted) with pity. तिसृणां रात्रीणां समाहारः त्रिरात्रं—for three nights. **प्रयाणभङ्गम॰**—broke his journey; discontinued his journey and halted there. **सार्थिकैः**—The fellow-merchants. **समाकुले**—abounding in, haunted or frequented by. **बह्वपाये॰**—बहवो अपाया यस्मिन् full of dangers. **संदेहे॰**—exposed to peril, placed in danger.

19 A talented man should not (*i. e.* a wise man is he who does not) allow much to be destroyed for the sake of (to save) a little;(for) wisdom lies in this viz. the, saving of much at the sacrifice (cost or expense) of little. **रक्षापुरुषान्**—guardians. **निरूप्य**—Lit. having marked out as fit persons; hence having appointed. **नीत्वा**—Leading; together with. **अन्येद्युः**–The next day; irregularly formed from अन्य and अहन् (अन्यस्मिन्नहनि). **सार्थवाहः**–The leader of the caravan

अभीष्ट:—a favourite of. **संस्कृत**—was burnt with solemn rites. **और्ध्वदेहिक॰**—(ऊर्ध्वदेहाय साधवः) obsequies, funeral rites. **वृषोत्सर्ग**—The letting loose of a bull; वृषस्य उत्सर्गः आदिर्यासां ताः—when a person is dead a bull is set free, as a part of the obsequial rites, to wander unchecked over the earth. **आयुःशेषतया**-आयुषः शेषः तस्य भावः तत्ता तया As he had to live longer, as his life had not yet ended (his days were not numberd). **आप्यायित॰**-॰यितं शरीरं यस्य with his body refreshed or invigorated. **मरकतसदृशानि**-resembling emerald, dark-green. **कतिपयैः** &c.—In a few days. **पीनः**—fat, stout; p. p. of प्यै. **ककुद्मान्.** got a huge hump. विदारयन्&c-used to tear up and to bellow aloud. The root आस् joined to the pre. p. of a root gives it the sense of the present continuous.

20. A thing unprotected stands (continues to exist) if protected by fate;.but what is well taken care of perishes if condemned (struck down) by fate: one left in a forest with no one to protect, lives (if guarded by fate), while one, living in a house perishes, although efforts be made to save one (if under the frown of destiny).

पिपासा—thirst; desi. n. fr. पा to drink;—आकुलः troubled by, oppressed with. **व्याकुल॰**—व्याकुलं agitated हृदयं यस्य terrified or frightened at heart. **ससाध्वसं**—full of terror. **आकारं**—the outward expression of face giving an indication of one's inward state; concealing his bewildered features; not showing that he was frightened. **चतुर्मण्डला॰**—remained with the quadruple circle or ring formed around. **सिंहः**—*i. e.* the lion (the king) in the centre. Immediately around him are his followers(personal staff, high officers of state, body guard &c.) forming the second circle. **काकरवाः**—Lit. crying out like crows; hence those giving hint of the approaching danger to the inner circles. **काकरवर्ग**—*i. e.* the body of ordinary servants or sentinels (मध्यमवर्ग); काकर probably derived from किंकर. **किंवृत्ताः**—scouts, men posted or sent outside to gather information &c. **भ्रष्टाधिकारौ**—भ्रष्टः अधिकारः ययोः who had lost their (ministerial) office.

P. 7. **मन्त्रयत:**—held a mutual consultation; began to discuss the matter between themselves. The root is usually Atm. **भद्र**-dear brother; भद्र implies affection. **अयं तावत्**-As for this (our royal master). **व्यूहरचना**—Battle-array (having formed). **दौर्मनस्य**— affliction, a bewildered state of the mind. **किमावयो** &c:—What have we to do with this matter; why meddle in this affair ?"

21. A man who wishes to meddle in affairs with which he is not concerned (which are no business of his) meets with destruction like the ape that pulled out the wedge.

अभ्यास—nearness, neighbourhood **षण्ड**—a cluster or clump of, a grove. **कर्मकरा:**-workmen, artisans. **स्थपति**—a carpenter. **मध्याह्न०**—मध्यमह्नः मध्याह्नस्तस्य वेला; **आनुषङ्गिकं**—That used to frequent the place, that was in the habit of coming there. **अर्धस्फाटित**:-half split or sawed. **दारुमय**:-दारुणः विकारः made of. **खदिर** &c—had a wedge made of the khadira tree driven into it. **दारुपर्यन्तेषु**—प्रासादशृङ्गाणि च दारुपर्यन्ताः the sides of the pieces of wood च तेषु (and not प्रासादशृंगदारूणि as Mr. Apte has it). **यथेच्छया**—यथा इच्छा यथेच्छा तया used adverbially. **प्रत्यासन्नमृत्यु**:—Whose death was close at hand. **चापल्यात्**—through rashness or meddlesome spirit. **संगृह्य**-having held firmly. **यावत्**—The moment he; no sooner did he &c. **स्वस्थानाच०**—dislodged or moved from its place.

22. **उपकारकारणात्**--Because one can do a service to or be of use to. **संश्रय**—close attendance on, service under.

P. 8. 24. **प्रथितं**--may be an adv,, or adj. qualifying जीवितं. **आर्यगुणै**:--such as noble birth, character, mercifulness &c. See com. The life which is led by men, although it be for a moment, distinguished and characterised by preeminent knowledge, bravery, prosperity and other noble virtues—the same those who know the truth call life (worth the name), else even a crow lives and eats oblations. **कुनदिका**-a small river, a rivulet. **अञ्जलि**—the cavity (of the maw of); *Cf.* श्रवणाञ्जलि-Veni. I. **कापुरुष**:—a mean man, one without

ambition (who is always well contented &c). जातु—at all, ever. यौवन०—who deprives his mother of her youth. वंशस्याग्रे—to the top of his (1) family; (2) the bamboo staff.

27. In this revolving world (where birth and death, follow each other in rotation) who, I should like to know, that dies is not born again? He is counted (regarded) as born in this world, who outshines (others in) his family.

28. Fruitful is the existence of even that grass which grows on the bank of a river, since it serves as support to the hands of persons in danger of being drowned in water.

29. Rarely are born in this world good men who move on (run their career) steadily and loftily and who remove the affliction (misery) of men, as are clouds which drift on slowly (being condensed) aloft and remove the heat of the people.

30. Learned men authoritatively assert the greatness of a mother to be unsurpassed in that she (chances to) conceive a foetus which (when born) becomes an object of veneration even to the great.

31. A man who does not manifest his power suffers indignities, although strong; for fire when latent in wood can be touched (lit. transgressed) but not when ablaze.

P. 9. अप्रधानो—Not the chief (responsible) persons.

32. That silly man who, not being chief, speaks unasked before a king, meets not only with disrespect but contempt.

33. A speech should be addressed there where when spoken &c.; just as a dye takes a firm hold on a white garment.

35. A king attaches himself to that man alone who is near (in close attendance upon) him, although he may be uneducated, not high born or unrefined: as a general rule kings, women and creeping plants cling to what stands in immediate proximity. पार्श्वत:—here added in the sense of the loc.

36. Those servants who seek (ascertain) the causes of the royal displeasure or favour gradually gain ascendency even over a king who is haughty (lit. treats others haughtily).

37. There is no other resort than a king to those who are possessed of learning, who have lofty aims, (ambition), who are distinguished for their artistic skill and valour and who know how to serve.

38. **महोत्साहात्**—through the flattering estimation of, setting a high value upon; hence through the pride of. or—**हान्** qualifying 'kings'. **उपयान्ति**—approach, serve. Beggary throughout life is the punishment(lit. atonement) for those &c.

39. Those perverse-minded men (who cannot take a right view of things) who have declared kings as hard to please, have given expression to their own carelessness, laziness and stupidity (inability to serve).

P. 10. 40. **वशीकृतान्**—brought under control, tamed (by means of remedies). Of what account (lit. measure) is a king to (*i. e.* it is not a difficult task for) the talented who commit no blunders (in serving).

41. **परां गतिं**—(attains) a high post. **मलय**—is known for its sandal-wood trees.

42. आतपत्राणि &c. are the marks of royal pleasure according to Indian ideas. सदा goes with भवन्ति understood. One always gets these when a king is pleased.

कर्तुमनाः—कर्तुं मनो यस्य desirous of doing. The inf. loses its nasal before **मनस्** and काम. **भीतपरिवारश्च**—and his followers also are frightened. **संधि** &c.—These are the *Shadgunas* or six expedients employed in politics by statesmen. *Sandhi* or maintenance (or conclusion) of peace; Vigraha or fighting (when necessary); *Yâna* or marching against; A'sana sitting quiet (during a campaign, awaiting opportunities); *Samâsraya* or resorting to a

fortress or the like; and *Dvaidha*-duplicity, double dealing. **संविधास्ये**—I shall win him over.

43. **उदीरितोर्थः**—a thing expressed in words. **गृह्यते** is understood. **चोदिताः**—driven or impelled on by means of words. **ऊहति**—guesses. **परे०**—for talent has for its fruit the knowledge of the secret thoughts of others.

तथा च मनुः—see Ms. VIII. 26. One's internal thoughts are known from the expression of the face, gestures (or movements of the limbs, giving indications of inward feelings), mode of walking, actions, speech, and the changes (of form) of the eyes and the mouth. इंगित has a different meaning here, for which *cf.* Rag. I. 20. Sis. IX. 9.

निर्भयं कृत्वा—having removed his fear. **वशीकृत्य**—न वशः अवशः; अवशं वशं सम्पद्यमानं कृत्वा. **सेवाधर्मः**—the duties or obligations of service. **यथैव**—just as.

P. 11. **पाण्डवानां**—After completing twelve years of a forest-life, the Pándavas had to pass one year incognito. This they resolved to pass in the service of king Viràta. On this occasion the sage Dhaumya explained to them the duties of servants. **विज्ञातः**—carefully known or understood.

45. The following three seek the earth as rich with or bearing the flowers of gold (*i. e.* make their fortune in this world). पुष्पाणि अस्याः संजातानि सा पु०.

46. Construe वाक्यविशेषतः या प्रभुहिता सेवा सा ग्राह्या According to a special direction one should adopt that mode of service which conduces to the welfare of one's master. And a man knowing this principle should resort to a king through that channel alone and no other.

सुकृष्टादूषरादिव—as from barren or worthless ground although well ploughed.

48. **संसेव्य०**-सेवितुमर्हः सेव्यः **तस्य** गुणास्तैरन्वितः one endowed with the qualities of a true master should be served although destitute of wealth and ministers (or subjects *i e.* deprived of his kingdom). जीवनं मर्यादीकृत्य आजीवनं as long as life endures, throughout life. **कालान्तरा०**—although after a lapse of time

49. A wise man, although he has to sit idle like a post and gets lean being oppressed with hunger, should not seek livelihood from an unprincipled master (lit. one not self-controlled).

50. A servant dislikes a master who is niggardly and uses harsh words: why should he not rather blame (lit. hate or find fault with) himself since he does not know whom to serve or not to serve. The meaning is—A man should not serve a bad master. If he does it is his fault since he does not use his discretion in making a choice.

51. सदा &c.—The expression is faulty here. The meaning intended is स नृपतिः सदापुष्पफलार्कवत् त्याज्यः; अर्क (Maráthi रुई) is a plant the flowers and fruits of which no body cares to collect (as useless for the purpose of decoration or eating —although it has some medicinal properties). As however the line stands—० फल must be taken to mean—always having resources or means and wealth.

Trans.—Servants should give up a king, possessed of resources and wealth though he may be, approaching (taking service under) whom they do not find a comfortable living, as hungry travellers resorting (सेवकाः) to an Arka plant leave it, not finding relief, although it is always endowed with flowers and fruits.

52. देवी—the queen. कुमार—the heir-apparent.

53. प्रोक्तः-when called, जीवेति प्रब्रुवन् saying-sir, of long life (lit. may you live long), he, who, clever in executing business, कृत्यं निर्विकल्पं (unhesitatingly or without putting forth doubts) करोति &c.

55. He who does not hold consultation (or talk in private) with the servants of the harem (for that would lead to suspicion) &c.

P. 12 56. He, who does not transgress the bounds of duty (or propriety) even when in difficulties, thinking that he is ever in high esteem with the king, &c. कृच्छ्रेषु

may better be taken with प्रभु when there is some temptation to servants to be overbearing).

58. He who regards gambling as (frightful as) a messenger of Yama *i. e.* always avoids it)......and the wives (of the king) as phantom forms of women (and not real entities as far as they themselves are concerned)—

59. He who is always intent on showing hatred to those whom the king hates and acts agreeably towards those whom the king loves &c.

Sl.s bet. 57-58 तद्वत् तथा यः रणं शरणं house मन्यते &c.

60. When people converse, one good sentence (or speech) gives rise to another (*i. e.* the excellence of conversation depends upon one's skill and thoughtfulness just as a fresh seed springs up from (the old) one when grown luxuriantly owing to the excellence of timely rain. The comparison to the seed shows that by वाक्य must be understood well-thought of speech.

61.—Talented men depict, as flashing forth before us (picture vividly to our mind's eye) failure that would result from impediments forseen, and brought on by an injudicious use of policy and success as resulting from expedients properly foreseen and the wise employment of policy. नीतिगुण०—Separate अनीति० in the first case. When a king enters upon a particular line of policy, wise ministers point out to him the dangers of a bad policy &c.

62. शुकेन तुल्यं शुकवत् as in the case of parrots. Good words bristle charmingly in the speech of some as in the case of parrots, lie in the heart of some as in the case of the mute, while they bound beautifully both, in the speech &c.

अप्राप्तकाल०—Inopportune, not suited to the occasion. निषेवता—A grammatical anamoly as the root सेव् is Atm. बुद्ध्यत्र०—is charged with want of sense or discretion (or judgment).

64. व्यालाकीर्णाः—(1) Surrounded by rogues; (2) haunted by wild beasts. सुविषमा—very hard to penetrate; (2) very

rugged or full of declivities. कठिणा:—(1)hard-hearted; (2) hard to touch. दुःखसे०-(1) served with difficulty; (2) resorted to with pain.

65. Kings like serpents are—भोगिन: (1) given to enjoyments; (2) possessed of hoods; कन्चुका०-(1) clad in armour; (2)coverd with sloughs; (1) of crooked policy; (2) going in a zigzag way; (1) of merciless or cruel deeds; (2) acting ferociously; (1) easily prejudiced; (2) extremely wicked; (1) won over by counsel; (2) tamed down by spells.

66. Kingship (the dignity or position of a king) like Brahmanaship, which is difficult to attain and to which all people pay homage, is wronged (defiled, insulted) even by a small misdeed (or wrong done by a servant).

Sls. bet. 65-66.द्विजिह्वा:-(1) Changing their words; double-tongued. छिद्रानु०—taking advantage of one's weak points; (2) moving towards holes. स्वल्पमपि &c. Those who, although favourites, do the least injury to a king &c. पापचेतसः may qualify महीपतेः also.

67. Royal fortune is difficult to be courted, difficult to be obtained and hard to be retained: but when it settles with one, it remains long like water in a reservoir.

68. Adapting (accommodating) oneself to whatever may be the mind's disposition of a person, a talented man should quickly win him over (bring him under his power).

69. Moreover (च) ministering to the master's desire (or, acting in accordance with the bents of the master's mind) is a proper (or advantageous) mode of behaviour (सुवृत्त) for servants. Or, the proper conduct of servants consists in &c. छन्दानु०—by those who act up to the wishes or whims of, (humour).

70. Addressing words of praise when the king is angry &c. अभिमते to one who is his favourite. अमन्त्रं &c.-is a mode of winning over or subduing without the use of spells or rites. शिवास्ते०—May your path (journey) be happy. It is a kind of blessing, meaning-may you be successful in your undertak-

ing or business,-यथा &c.-according to your desire (अभिलषितमनतिक्रम्य); do what you desire. वेत्रलता-A cane-staff चिरंतनः—चिरंभवः of long standing. तन added to adverbs of time has the sense of 'relating to'. मध्यवर्ती—entitled to a rank or taking a seat in the second circle (officers immediately below the king). निर्दिष्ट—pointed out to him.

P. 14. नखकुलिशा०—decked with the thunderbolt-like nails. मान०—So as to show respect first, introducing his speech respectfully. अपि०—introduces a question. कस्मात्०-How is it that you are seen after a long time *i. e.* how was it that you did not come to see me for a long time. न किंचिद् &c.—Your Majesty does not at all want us (has no need whatsoever of our services). प्राप्तकालं—what the time demands. अधम—the lowest.

71. Rich men have to do with (use) grass as a means (instrument) of picking the teeth &c.; how-much more so then with men endowed with speech and hands! अन्वयागताः-hereditary. आपत्स्वपि—Although we are not restored to our office yet &c. तथापि—Still *i. e.* although *we* follow Your Majesty.

73. स्थानेषु-in their proper places. प्रभवामीति-Because one has the power to do it. अनभिज्ञो &c.—*i. e.* A king who does not appreciate merits has no followers (they leave him). क्रमायातोपि—although directly descended from the line.

74. समीयमानः p. p. of the nom. verb from सम (समीयते). When placed on a level with (treated as an equal of) his unequals, when respect is not shown to him along with his equals and when he is not appointed to high or responsible posts (or placed at the head of affairs)-owing to these three causes does a servant leave a king. यच्च &c.—however, when a king, through thoughtlessness, appoints...to low and dishonourable posts and they do not just stick to them &c.

75. कनक०—Fit to be set in a gold ornament. त्रपु-tin. विरौति-jingles. भवति &c.—The man who sets it there is found fault with.

76. What respectable man, having a course open to him elsewhere, will &c. where no distinction between (men who ought to be on the) right and (on the) left is observed (*i. e.* all are promiscuously treated).

77. काचे अयं मणिरिति...इति येषां बुद्धिः विकल्पते mis-conceives *i. e.* who are not able to judge well. Not a servant, even in name, will stay near (will be willing to serve) those &c.

78. Where a master deals with (treats) his servants equally without distinition (without distinguishing between good and bad servants), there the energy of those capable of good work is damped.

79. A king can not be without servants nor can the servants exist without a king: this their relation is mutually dependent. What is meant is—the greatness of kings depends on their servants and *vice-versa*

80. A king who has no servants, although conferring favours upon men, does not shine by himself, as does not the sun without his rays (when hidden by clouds &c.) although luminous. तेजस्वी may also go with the king.

81. The nave is supported by the spokes and the spokes are planted into the nave. Thus proceeds also the wheel of the relation &c.

अर्घन्ति—have any value. आभीरदेश--a residence of cow-herds; or a country of that name situated on the mountain Vindhya to the west of the river Tápi; see A. Dic.

82. Even the hair, always borne on the head and treated with oil, turns gray if deprived of the oil (स्नेह); how should not servants then be alienated if not treated with affection although (previously) ever greatly honoured and treated affectionately. स्नेह and विरज्यन्ते have a double application.

83. अर्थमात्रं अर्थ एवार्थं०—only money; संमान०-if more respect be shown to them; if only honoured. प्राणैरपि do a service to the king even at the cost of their lives.

84. विचक्षणाः—wise, sagacious.

85. Having entrusted a business (कृत्यं) to whom a master rests with an easy mind &c.

86. A king has a friend (lit. a helper) in him who, having done a good service to him, calculated to serve his best interest and difficult to be performed, says nothing about it through modesty.

87. मितं measured, in a few words. अर्हः—a deserving or proper servant.

88. यः भूपस्य हानिकरं destructive to the interest. of-(किंचिद्) दृष्ट्वा तस्य नाशाय (for the removal of) अनादिष्टोपि &c.

89. दुरुक्तः—harshly spoken to, reproved in words, पापं evil, misfortune.

90. न पीडयते—*i. e.* (when he has to serve a king) who does not mind hunger &c.

91. सांग्रामिकीं &c.—भविष्यां refers to संग्राम; having got the intelligence that war is impending or about to take place स्वामिनं प्रति प्रसन्नास्यो भ०—will meet his master with a joyous countenance.

P 16. 92. नियोगसंस्थिते यस्मिन्—who being in service *i. e.* during whose administration.

94. कौशेयं-(कोशादुत्थितं fr. कोश) Silk (or a silk-garment) has for its source worms; gold can be had from stones...a lotus spring up from mud....*Rochanā* is the outcome of cow's bile; the meritorious attain celebrity by the manifestation of their merits; what have they to do with their origins.

95. अप०—doing damage; while a cat is cherished or desired (to be kept in the house,) since it is useful (lit. does a good service) &c.

96. दारुकृत्यं नास्ति—no purpose of timber can be served. प्रयोजनं नास्ति (no useful end can be served). विज्ञाप्यं &c. I have something to tell Your Majesty.

98. अपि स्वल्पतरं—Although insignificant or trivial ऐकान्तिके-in solitude or private. षट्कर्णः-When reaching six ears (*i. e.* heard by three men). पिंगलका०—understanding (divining) the meaning or wish of. द्वीपिन्—a panther. वृक a wolf.

P. 17. सविलक्षस्मित—with a smile of embarrassment. (confusion or perplexity.) अनाख्येयं—such as cannot be or is not fit to be told.

100. दारेषु &c.—something ought to be concealed from the wife &c. विपश्चित्—a wise man. महतोनुरोधात् According to the exigency (or the greatness or importance) of the matter or business in hand.

101. Having communicated his grief to a master who distinguishes between merits (appreciates special merit) or to a servant possessed of merits (such as devotion to his master, honesty &c.) or to a wife following her husband (in all the vicissitudes of life) or to a friend of mind one with his (his bosom) friend, a man becomes happy. With the reading मित्रे चानुपचर्ये—the meaning will be–to a sincere (or unselfish, disinterested) friend. न उपचर्यः that should be waited upon or attended to अनुप० one who does not require much attention to be paid to him. सत्व–*m. n.* an animal, a beast. शब्दानु०–His prowess must be in keeping with or correspond to his voice *i. e.* his prowess must be as great as his voice. Notice the cons:—when the pot. par. of भू is used impersonally the predicate (here अनुरूप) is also put in the Inst. case.

102. पैशुन्यात्—back-biting, slandering; or wickedness, treachery. वाचा &c.—But a timid or weak-minded man is frightened out of his wits by words or sound. आतुर *v. l.*—a weak man, one incapable of doing any thing. पूर्वोपार्जितं—पूर्वैरुपार्जितं acquired by your forefathers, ancestral. भेरी—a large kettle drum. पटह—a kettle drum. काहल—a large drum.

103. अत्युत्कट &c.—यस्य महीनाथस्य धैर्यं न हीयते &c. The king whose courage does not fail him when a very powerful or fierce enemy attacks him &c. उत्कट one acting proudly; fr. उत् meaning उद्गतमदवृत्तिः and aff. कट added स्वार्थे.

104. Even when fate frowns. धीर the wise, or strong-minded. शोषितानि सरांसि येन. उद्धतः—boisterous with its waves

proudly swelling. Although the sultry season can dry up lakes it has no power over the sea.

106. शक्ति॰and निःसार॰—have a double application—मान may mean honour or अभिमान self-respect, pride. Similar is the course of action of a man without honour (or self respect) and grass-bending owing to want of strength and light through absence of substance.

P. 18. 107. What is the use of the beauty of him who does not become firm (offer resistence) when assailed by another's prowess like that of an ornament made of lac which does not retain its firmness when subjected to heat. तदेवं &c.—Taking all this into consideration, my lord should pluck up or summon courage, be firmhearted. क्षुत्क्षामकण्ठ:—With his throat parched with hunger. वायुवशात्—Under the influence of, as they were acted on by, the wind. प्रोच्चारितशब्दस्य &c. Before I cross the range of the animal that has uttered this cry, whose roar is loudly heard. नैतद्युज्यते—This is not a wise course of action. पितृपैतामहं—hereditary.

109. विमर्शयेत् &c.—who acts rationally, (takes a step after due consideration) and does not take action precipitately, will never suffer mental affliction; will not have to repent afterwards. आपतितं-has come upon me, I have come by this. मांस॰—मेदस् marrow. The comp. should have been Sam. Dwandwa. परुषचर्मा॰—covered with tough skin. निराशीभूत:—disappoinded; this should be निराशभूत or निराशो भूतः; or the form may be defended as निर्गता आशा निराशा सास्यास्तीति निराशी तथाभूतः or this may mean deprived of his jaw. (आशी which primarily means सर्पदंष्ट्रा). दारु॰-दारु शेषो यस्य reduced merely to wood परिग्रहः—retinue, the body of servants. भयव्याकुलित॰—with their minds agitated with fear, their hearts unhinged by fear.

110. पुरुषविशेषं—a particular man, (a fit or unfit person).

P. 19. शब्दस्वरूप—The nature of the sound *i. e.* what

sort of animal is that whose roar it is. यथोचितं—उचितमनतिक्रम्य as the circumstances would require you to act, what may be advisable to do. गन्तुमुत्सहते—have you the courage or can you make bold, to go. किं स्वाम्या०—What, has a good servant any choice or alternative left to him as to what he ought or ought not to do when his master commands, *i. e.* a good servant must execute the command of his master at any risk; he must obey orders implicitly.

111. स्वाम्यादेशात्—When the master commands, a good servant entertains no fear in any matter, is not afraid to do any thing *i. e.* nothing deters him from carrying out his master's command. आहेयं—of a serpent.

112. समं विषममेव मन्यते—just considers whether a thing ordered is easy or difficult to be performed; *i. e.* hesitates to excute an order. न स संधार्यः &c.—he should not be kept in service by a king if he (at all) desires his welfare. उभयवेतनः &c.–Getting wages from both or being paid by both (by me and by my enemy, for the service promised to be rendered to us in turn).

दुष्टबुद्धिः—ill-disposed, having evil intentions against me. चिकीर्षितं—what is desired to be done, object (p. p. of the desi. of कृ). अन्यत्—as qualifying स्थानान्तरं is redundant as स्थाना० means अन्यत् स्थानं; so we should omit this or read स्थानं; or this may mean 'a second changed place' as the lion had already come to one स्थानान्तर.

114. अविश्वस्ताः—Those who do not put undue confidence in others, those who are always on the alert and act cautiously

116. शत्रुर्न सिद्ध्यति—An enemy is not reduced to submission or brought under sway. Even gods cannot subdue an enemy without securing his confidence. For the lord of the gods cleft the fœtus in Diti's womb through confidence gained.

Diti—daughter of Daksha, and wife of Kas'yapa and the mother of the Daityâs. She begged of her husband a son who would

destroy Indra, The boon was granted on condition that she should bear the babe in her womb for a hundred years remaining perfectly holy. Indra knowing what was in store for him attended upon Diti with utmost humility and watched his opportunity: One night, in the last year of the prescribed period, Diti retired to rest without washing her feet. Indra then entered her womb and dissected the embryo into seven parts. But as the parts cried out, he further divided each of them into seven portions. All these lived and became known afterwards as the 49 maruts.

P. 20. शोभनमापतितं—A good or lucky thing has come to pass. एतस्य सन्धि &c.—Now Sanj. will come into my power or will be entirely at my disposal by my having it in my power to bring about a friendly union between the two or by setting them at war.

117. A king does not follow or act up to the advice of his ministers, either through gentility or friendship, until a calamity (or sorrow) overtakes him.

118. A king perpetually in trouble is to the advantage of ministers; hence ministers desire a king to be in adverse circumstances. Or a king in trouble is always &c.

119. नीरोगः—A man in good health. स्वामिप्रसादात्—Through your Majesty's grace (which enables servants to execute their business.)

121. A king is declared by Manu to be the representative of all gods. One should, therefore, regard him as a god and not deal with him treacherously.

122. विशेषः—a special characteristic. भवान्तरे—In another life. ईनोपरि—*cf.* Mar. वर.

123. प्रभञ्जनः—a hurricane. मृदूनि—soft *i. e.* always yielding. नीचैः प्रणतानि–bending very low. स्वभाव &c.—This is but the in-born disposition (or natural characteristic) of the great: a great person displays his valour against the great. समुच्छ्रितान् &c.—but commits havoc upon (lit. affects violently) the lofty, unyielding trees.

P. 21. 124. An elephant, though struck with the feet of intoxicated bees, hovering about, being strongly

attrached by the ichorous fluid on his temples, does not get angry (with the bees), possessed of enormous strength as he is: one possessed of strength exhibits anger only towards one of equal might.

स refers to the bull; सत्त्व is both m. and n. नियोजयामि—the obj. is तं. कृपण—narrow minded, insignificant. सोच्छ्वासं-With a sigh of relief.

125. A business is not so well accomplished by means of weapons &c. as when brought about by force of talent.

प्रसादनिग्रहादिकं—such business as rewarding merit or good service, punishing crime, and the like.

साक्षेपं—Reprovingly, with an air of reproof. आकारयति-calls, summons you to his presence. फलेन &c.--You will know it by the result (*i. e.* when he will punish you for your audacity.) साधुसमाचारः—A Bah. comp.; of good character, one from whom good things only can be expected. वचनपटुः—clever in speech, eloquent (able to persuade or convince).

126. पर्यन्त—the border all round, boundary. But a king's mind can never be fully known or guaged. समये—At the proper time. प्राकृतं—ordinary. कालिन्दीपरिसरे on the ground adjoining to or near Yamuna.

P. 22. शष्पभोजिनः—graminivorous animals. व्यालाº—haunted by, abounding in, ferocious animals. चण्डिका—Name of Pàrvatî in her fierce form. वाहन—a vehicle. विषयीभूत—is the territory of, under the sway of. प्रतिपन्न—Agreed to, accepted.

अभयदक्षिणा—The gift of the promise of safety. दापयितव्या—Pot. p. of the cau. of दा. तदत्र—प्रमाणं Your Majesty is the authority in this (present) matter, is to decide or direct what next to do.

मन्त्रिश्रोत्रिय—Excellent minister. हृदयेन &c.—having (as if) consulted my mind *i. e.* my inmost thoughts (you have said just what I should have said.) याचयित्वा—stands for the primitive याचित्वा.

127. A kingdom is supported (its stability maintained) by ministers of unshakable mental calibre, not crooked, or dishonest (*i. e.* straightforward, or fair in their dealings), free from shortcomings (or having no weak points), and well tried, as a house is by pillars of solid strength, straight, without holes and well examined. धार्यते—is cau. for primitive; or नृपेण and निर्मात्रा should be supplied as subjects.

128. The talent of ministers is put to test in the action they take when a well-organised scheme fails (or peace is suddenly broken) and of physicians when the critical stage of a disease (caused by the disturbance of the three bodily humours) is reached. Who is not wise when things are in their normal condition (स्व original state स्थ abiding in).

प्रसादसं०—Lit. turned towards, ready to favour. वचन०—Brought within the power of my advice; ready to act up to or abide by my advice. धन्यतरो मम—Happier than. The gen. is sometimes used for the abl. with the comparative.

129. Fire is (as pleasure giving as) nectar in winter, &c. संमान—the neu. is unusual. or सम्यग् मानं measure; a proper estimation of one's ability by a king.

सप्रश्रयं—Courteously, respectfully. विश्रब्धं—without any misgiving, fearlessly. राजप्र०-on attaining royal favour you should act with me on terms of mutual agreement. स्वप्रभुतया—asserting your supremacy, arrogantly. तव संकेतेन—In consultation with you. राज्यधुरमुद्व०—I shall bear up the yoke of the kingdom *i. e.* I shall carry on the administration, bear the responsibility of government. राज्यधुरं should be धुरां; but the form may be defended by the maxim 'The rules about the changes &c. at the end of comp.s are optional. भोज्या—Fit to be enjoyed; we shall enjoy.

130. Riches will come to men (acting in concert) according to the principle of hunting—one urges men (lit,

human subjects) to their duties (various spheres of action) while another kills (punishes) them (when they go wrong), as they do the game (one raises or drives the game, others kill it).

N. B. This probably means—Two clever men working in union can make their fortuue by inducing men to do certain things and then by threatening to punish them-having the means of rewarding or punishing men in their hands.

131. He, who, through pride, does not honour men in proximity with (in immediate attendance on) a king, whether they are the best or low or midding, falls from his position, as did Dantila.

P. 23. वर्धमानं—Now called Burdwan.नाना०—master of merchandise of various sorts. पुरकार्यं &c.—Executing people's as well as state business, rendering signal services to the citizens and to the king. तादृक् चतुरः—Because he did what was not possible for ordinary men to do, *viz.* to please the people and the king at the same time.

132. He, who attends to the good of the king, incurs the hatred (or dislike) of the people, while one who acts for the good of the people is abandoned by great kings; when there is thus great opposition (between the two modes of behaviour) equal on both sides, it is difficult to find one who works (equally) in the interest of the king and of the countrymen (the subjects). पार्थिवेन्द्र-may also be taken in the sense of a king, पृथिव्या अयं पार्थिवः earthly इन्द्रः.

संप्रवृत्तः—Was commenced or being performed. राज०—राज्ञः संनिधौ near लोकः, the people in immediate attendance on the king. सान्तःपुरः-Together with the ladies of the harem. अभ्यर्चितः—duly honoured. गृह०—who was a sweeper in the palace. अवज्ञया—contemtuously. अर्धचन्द्रं दत्वा &c.—was seized by the neck and tured out, forcibly drivan away. अर्धचन्द्रं दा to place about the neck the hand with the thumb and the fore-finger stretched out so as to resemble the creseent moon. चिन्तयन् आस्ते—kept on thinking.

133. Why should that man who is unable to retaliate an injury, get shamelessly uneasy about it in this world? Is a gram, although flying up, able to break the frying pan (in which it is fried)?

योगनिद्रां &c.—While the king was in a state of half sleep and half wakefulness. धृष्टत्वं—audacity, boldness. द्यूतासक्तस्य—as I was engaged in gambling, sleep powerfully seized me. सेर्ष्यं—in a spirit of jealously. स्वगतं—scil. आह, अप्रतिहत°—whose course is unobstructed, who has free access everywhere.

P. 24, 134. तदभ्यासा &c.—it being constantly revolved in the mind.

135. Whatever thoughts, good or evil, might be lurking in the minds of men—the same, although well guarded, can be known from one's utterances in a dream or under intoxication.

135. They converse with one person, look, full of a mour, at another, while they think of a third who is cherished in the heart: who possibly is beloved by women!

136. With a rosy hue imparted to their lower lip (lit. with the lustre of their lower lip rendered reddish-white) by their smiles they talk profusely with one; they look at another, different from this (इतः) with eyes beaming and dilated like full-blown lotuses; while mentally they brood over another still, who is a stranger to noble conduct but possesses attractive (lit. manifold) riches: on whom do women with charming eye-brows fix their love which may appear to be significant in the truest sense of the term!

138. Fire is not satiated with &c.; the sea is never over-filled with &c.

139. O Nárada, women's chastity is due to the fact that (or women come to be chaste because), there is no secluded place (for them to go wrong), or fit opportunity or no suitor. 140. इयं मम कामिनी मयि रक्ता attached to me &c.

141. He who carries out their biddings (excecutes

their business)—whether easy of performance or very arduous, lowers himself in every way in the estimation of the public by his acts.

142. **प्रार्थयते**—offers suit to. **ईषच्च**—does even a trifling service (**च—अपि**).

143. Women who cannot keep within proper bounds always keep within due limits owing to want of suing on the part of men &c.

144. No one is unwelcome to them; they have no consideration of age &c. पुमानित्येव—merely because he is a man (and for no other consideration).

145. A man who is deep in love with women becomes enjoyable to them like a red garment, which being worn on the hips is dragged on hanging down by the skirt.

146. As red lac is squeezed and then thrown down on the feet by women so is a man attached to them forcibly deprived of his wealth and made to fall at their feet.

बहुविध—in various ways. **प्रसाद**०जातः-withdrew his favour from. (lit. became averse to showing or was not disposed to show, favour). **राजद्वारे**—Even access to the royal palace was refused to him.

147: Who on getting money does not become proud (*i. e.* every one gets proud)! the difficulties of what sensualist have come to an end ? (*i. e.* of no one); &c &c. खण्डितं—wounded. नाम possibily, I should like to know. **गोचरं गत**:-fallen into the grip of, gone within the reach of. **गौरवं गत**ः—met with respect. **वागुरा**—a net. क्षेमेण यातः—has come out safe, escaped unhurt.

148. **शौचं**—शुचे र्भावः purity. **कामोपशान्ति**—gratification or satisfaction of the carnal appetite. **सम्बन्धिन्**—a relative of, one connected with. **विष्कम्भित**—rejected, obstructed or debarred from entering, p. p. of **स्कंभ्** with. वि. I. A. 5. 9. r. **राजप्रसा**०—०दमधिष्ठितः in the enjoyment of royal favour; a royal favourite. **अर्ध**०-will get a blow with the palm bent to a semicircle.

149. संमानहीनोपि—Although not holding a respectable or honourable post.

150. कापुरुषः—mean-hearted. भीरु cowardly. पराभूति an insult, ill-treatment. For the second line some read यदाप्नोति फलं &c.; see foot-note:—A meritorious man does not reap that benefit, even in part, which &c.

विलक्षा० &c.-With an abashed look, full of sorrow and crest-fallen.

P. 26. निशामुखे—at the outset of the night, in the evening. भर्त्सयित्वाप०-I dishonoured you with a reproof because &c., and did not drive you away out of a wilful desire (राग, to insult you). स्वर्गराज्यो०—which could be measured with &c. *i. e.* was very costly. कृतसंमानस्य of me, thus honoured (कृतः संमानो यस्य Bah.)

151. Oh, very similar is the action of the rod of a balance and of a wicked man—they are raised with a little and also sink down with a little *i. e.* a trifling cause serves to please or incense a wicked man as a small weight added or taken away causes the arm of a balance to sink or rise.

अविवेक०—Indiscrimination, thoughtlessness. अप्रस्तुतं—what is incoherent, or nonsensical. गृहकर्म०—As you are a domestic of the palace. आसक्ति—attachment or addiction to. तथा आविष्टेन—thus forcibly seized or overpowered by sleep. अयमसंभाव्यो व्यति०—as this incident or occurrence not likely to happen. वराकः—poor (innocent) man. शिथिलतां व्रजन्ति are not so promptly or properly managed. पीना०—on him having a huge and long hump (पीनमायतं च ककुदस्य ।) नख० &c.—This is a mark of royal favour. see *supra*. p. 14.

P. 27. यथा वर्ध०—how he was separated from Vardh. &c. सादरतरं—with greater respect (as he was struck with the candour and nobility of manner of the bull.) मद्भुज०—Protected in the cage of my arms. भाव्यं—Pot. p. of भू- गुरूणां &c.—not to be inhabited by large beasts. सुभाषितगोष्ठी-

a conversation on choice subjects or excellent topics; or सुभाषितयुक्ता गोष्ठी—a talk containing pithy sayings.

152. Union (a meeting) with good men brought about accidentally and but once knows no decay (जरा lit. old age which is the symbol of decay) and becomes everlasting. It requires no repetition (for its being strengthened).

अनेक०— प्रागल्भ्येन—whose mental faculties were developed by the deep study (lit. he having plunged into) the various s'ástras. स्तोकैः—in a few (days). मूढमतिः—whose mind was not cultured, whose talent was undeveloped. अरण्यधर्मात् &c.—He was weaned from his wild duties and made to follow those of domestic animals *i. e.* he was made to give up his ferocious habits. दूरीभूतस्तिष्ठति was not admitted to the royal presence. कांदिशीकः—fr. किम् and दिश् (in which direction should we go) संवृत्तः repaired to different regions, fled in all directions.

153. Servants leave a king from whom no benefit accrues, although he be well born and high-spirited, as birds leave a fruitless tree though deep rooted (कु the earth and लीन buried) and lofty.

154. Servants, although well-born, devoted and having honours bestowed on them do leave a king when their allowance is withheld (or their wages are not paid).

155. The king who does not allow the proper time of payment to pass (*i. e.* pays his servants in time). &c.

आसंसारं-throughout this worldly existence; in this matter-of-fact world. परस्परं &c.-The world is engaged in this universal contest for life by using such remedies as Sa'ma and others. The means usually employed in state policy are four, viz.—(1) Sàman-peace, negotiation; (2) Da'man-money-payment to secure a particular object; (3) Danda—the use of actual force, warfare; and (4) Bheda-sowing dissention, effecting a split in the rank and file of the enemies.

156-58. With snares formed by means of Sa'ma and

others, according to their ability, kings watch (for their prey) over countries, physicians over their patients &c. &c. and live, as acquatic animals do over acquatic animals (and live on them). प्रमादिनः—careless men. गृहमेधिन्—one who leads a married life; a householder (गृहैदारैर्मेधते संगच्छतेऽसौ). शिल्पिनः —People skilled in the different arts; artisans.

P. 28. 159. The plans (intentions) of serpents &c, do not (often) succeed and hence the world continues to exist.

160. The snake on the body of S'iva, oppressed with hunger, wishes to eat Ganapati's mouse; him (the snake) Kártikeya's peacock wishes to devour; while Pa'rvati's lion (her vehicle) desires to make a meal of the elephant (mouthed Ganapati-mistaken for an elephant): when such is the constitution of S'iva's household even, how can such a state of things be not found in the rest of the world, since such is but the nature of the world?

क्रौञ्चरिपु—Kártikeya, so called as he once pierced with an arrow the mountain Krauncha. Parvatî has for her vehicle a lion. The gist of the sl. is that a spirit of strife and self-interest characterises the whole world.

अप्रधानतां गतौ—thrown off from the office of chief ministers. त्वद्दोष०—to ward off future blame to you; that no one should blame you afterwards for not timely warning the king against such conduct.

161. अम्बिकासुत—is Dhritara'shtra, who was warned by Vidura to have the dispute between the Kauravas and Pàndavas amicably settled by giving the latter their due, that his whole family might not be afterwards destroyed.

162. When a king introxicated with pride and an elephant furious with rut go astray, the ministers and drivers respectively that attend upon them are exposed to (deserve) blame. मदो० qualifies both भू० and कु०.

त्वया स्वहस्तेन &c.—idiom—you have drawn down ruin on yourself (lit. pulled or rubbled burning charcoal with your hands and got them burnt).

163. The Jackal owing to the fight between (two) rams, I on account of A'sha'dhabûtti and the female messenger through her being serviceable to another, suffered: in all these three cases the fault was of one's own making.

विविक्त—lonely, secluded; or holy, pure.

P. 29. सूक्ष्मवस्त्र—fine garments or clothes. महती वित्तमात्रा &c.—he came to have a good parcel of money. मात्रा measure. कक्षा—the armpit, अन्तर cavity.

164. आय—acquisition, getting–व्यय—expenditure. Fie upon wealth which is the abode of hardships.

दृढशिला०—It is not possible to break open the wall owing to its being compactly built with stone. मायावचनैः—deceitful words. विश्वस्तः &c.—Inspired with confidence he might confide in me.

165, A man who has no desire (or who is indifferent) can never be an officer (as he cannot humour a king &c.) one who is not lustful can never love ornaments; अविदग्ध—one who is not clever, has no wit; one who speaks plainly cannot be a deceiver.

असारः—unsubstantial, unreal ०गिरिनदी &c.—Youth flies with the rapidity of a river running down a mountain (lit. is comparable with the speed &c.); life as fleeting (short-lived) as the fire of grass; and enjoyments as evanascent as the shadows of autumnal clouds. प्रथमे वयसि–in the first stage of life, or youth. विरक्तिभावः—may be taken as—विरक्ति, (भाव being pleonastic) since there is such absence of attachment to worldly objects in you; or भाव may mean 'apperance or manifestation of.'

166. I consider him to be tranquil-minded in whom all passion is annihilated. Who does not come to have S'ama (absence of passion) when the vital fluids in the body are dried up?

167. Old age (*i. e.* its effect, the moderation of passion) first makes its appearance in the mind of the good and then in the body; but &c.

168. Consecrated with the Mantra of S'iva, whoever wears matted hair and applies holy ashes to his body, be he a S'udra or &c. becomes S'iva himself.

P. 30 पादौ गृहीत्वा—having clasped his feet. दीक्षया &c.—Favour me by teaching me the initiatary Mantra. निःसंगता—keeping aloof from company, seclusion. प्रशस्यते—is recommended for.

170. A king is ruined by bad counsel; &c लालनात् over indulgence. अनध्ययनात्-by not studying the Veda; character is spoiled by having to wait upon a wicked man. अप्रणय—want of courtesy. अनय-bad management; or iniquitous conduct. अनवेक्षण-inattention.

व्रतग्रहणा०—After your acceptance of the solemn vow. कुटीरक—a hut. भवदा०—I will strictly follow your injunctions (lit. your direction is the authority *i. e.* absolute). कृतशयन०—Who had agreed to the condition as to sleeping (outside the convent). पवित्रारोपण—Pavitra is a kind of ring made of the kusha grass, Durvá &c.—आरोपण is a ceremony performed on a certain day every year when the members of a sect or family gather together, invoke a particular deity and put on Pavitras. तस्य गच्छतः—on his way. कन्था—a patched garment or wallet worn by ascetics. योगेश्वर—lord of the Yogins, S'iva. साव०—You should carefully guard. छात्र० delighted at heart at the virtues of his pupil. सुवर्ण०—in a herd of rams (lit. whose bodies were covered with golden fleece).

P. 31. हुड्—a ram. रोषवशात्—through fury. अपसरणं कृत्वा—having moved apart. जिह्वालौल्यात्—through greediness (lit. eagerness of the tongue to eat). रङ्गभूमि—the scene of battle. संघट्ट—Collision. रक्ता०—through eagerness to taste the blood. शिरःसंपात—the clash of their heads. उद्दिश्य—in the direction of, towards. औत्सुक्येन—then through anxiety, he having cleansed his body &c.

चेतनां लब्ध्वा—having regained consciousness. फूत्कर्तुं—to

send forth loud hissing sounds (Expressive of mental agitation and pain).

पदपद्धति—the track of his foot-prints. पद्धति properly means a path or way beaten by the feet (पद्‌। हतिः) here a series of. नगरे (प्रस्थितः)—should have been नगरं or नगराय. कौलिक—a weaver. सूर्योढः—brought by the sun i. e. stopping his course at sunset; hence arrived at evening twilight ०गृह्यतामतिः०—Let the duties towards a guest be done (lit. accepted or undertaken) i. e. show me the hospitality due to a guest.

191. By receiving the guest who comes to householders in the evening, travelling with the sun, householders attain the dignity (or are exalted to the rank) of a god.

172. तृणानि—i. e. seats made of grass. सूनृता—agreeable. हर्म्येषु–Harmya which usually means 'a mansion or residence of a wealthy man' (हर्म्यादि धनिनां वासः) simply means here 'a house or dwelling;' or the reading एतान्यपि सतां गेहे should be adopted. न उच्छिद्यन्ते—are never exhausted i. e. are always to be found. Manu III. 101·

173. Cons. अतिथेः स्वागतेन &c. पादशौच—water for washing the feet.

पुंश्चली—an unchaste woman. देवदत्त—the name of her sweet-heart (paramour.)

P. 32. 174. A libidinous woman feels great delight when the day is cloudy or when there is pitchy darkness and the streets are difficult to pass through (when her movements cannot be easily noticed), or when her husband goes to a foreign land. Ratirahasya IX. 45.

175. Women, addicted to covert sexual enjoyment, consider as straw (set little value on) a bed spread on a bedstead, a devoted husband and a charming couch.

176. The lovesport (of her husband) burns the marrow of an unchaste woman, his love her bones and his coaxing words are jarring to her ears. There can be no happiness for husband and wife not drawn to each other by love,

177. A falling off from her family honour, people's censure, confinement and even peril to life,—all this a woman attached to a person other than (her husband) accepts (rather than be chaste.) See Kut. M. 799, 794, 810.

गतास्तरणां—गतमास्तरणं यस्याः without a covering or bed. संभाव्य having seen. अप्रमत्तेन भाव्यं you should be careful (watch my house carefully). शृङ्गारविधि &c.—having put on a decoration suited to amorous purposes. मदवि॰—with limbs drooping owing to intoxication. मुक्तकेशः—with his hair hanging loose. व्याघुट्य—suddenly wheeling back. कृताद्भुत॰—unusually attired. The sentence beginning with प्रागेव and ending with आस्ते is paranthetical. The weaver, who had already been indignant at heart owing to the evil reports about her he had heard (reaching him from ear to ear), but who had always concealed his real features, now got convincing proof on seeing her behavior of that kind, and entering the house in a fit of passion (lit. in the power of anger) &c.

P. 33. स्थूणा—a post. दृढबन्धनेन—with a strong rope. मदविह्वलः—*i. e.* with the wine swimming in his eyes.

अत्रावसरे—अत्रास्मिन्न॰ कुलटा—अटतीति अटा कुलस्य अटा wandering to her lover's house; an adulterous woman.

180. I consider the life of those as laudable like that of camels, who are resolved to make an effort to seize the sweet fruit lying in difficult places.

181, When (the existence of) a second world is doubtful, when the evil talk of the people is much varied (evil tongues say a variety of things) and when a paramour is at command, blessed are those who enjoy the fruit of their youth.

178. Liquor manifests all the symptoms of *Sannipáta*, *viz.*–Stupifaction (or prostration), falling on the ground and talking incoherently or irrelevently.

179. The condition resulting from contact with Varuni (liquor, the western quarter) is experienced even

by the sun *viz. Karaspanda* (shaking of the hands—throbbing of the rays), *Ambaratyâ'ga* (dropping of the garments–leaving the sky), *tejohâni* (loss of energy-loss of splendour) and *sarâgatâ* (becoming furious–turning ruddy). *Vâruni*–the west, so called after Varuna, its regent.

प्रतिकूल०—words of contradiction and change of dress. लगुडप्रहारैः ०देहां विधाय—having given her a sound drubbing (lit. with the body well thrashed or completely broken down with the strokes of the stick)

182. If by a stroke of good luck an adulterous woman finds in private a man, ugly though he may be, she cannot at all, even with difficulty attach herself to (lit. enjoy) her husband though handsome.

सूर्यकर०—touched by the rays of the sun *i. e.* will not rise from sleep till the sun shines. संकेतस्थानं—the appointed place or rendezvous. विमदः—विगतो मदो intoxication यस्य. स्वरभेदभयात्--for fear of the change of voice (being noticed) *i. e.* betraying herself by the difference of voice. वित्त० क्षुत्क्षामकण्ठ—supply इति after this; Dev. who was sleepless owing to the loss of his money and being famished with hunger.

P. 34. दुष्टतरं—more painful. धर्षयितुं—to insult, to outrage. व्यङ्गयितुं--to maim, to mutilate. Inf. of the denomi. of व्यङ्ग.

183. अनिलः—the god of wind. द्यौः &c.–*i. e.* their presiding deities. Mah. Bha. Adip. ch 74. 30.

तादृग्रूपां—तादृग् रूपं यस्याः सा—having the same form as before. अक्षता—not wounded or maimed; whole. भ्रान्तिरपि even an illusory thought about and not really in thought even. उल्मुक--a fire-brand. विस्मितमनाः--विस्मितं मनो यस्य with his mind full of amazenent; astonished at heart.

184. The deceitful tricks which were known to S'ambara, to Namuchi &c.--all these, summed up, women know.

185. They smile in response to one who smiles, and win over one whom they do not (really) love, as occasion arises (lit. according to the exigency of the time). अप्रिय may also mean–unfriendly or unfavourable.

186. All the craft (or the code of stratagems), that was known to Us'anas (Sukràchàrya, the preceptor of the demons) and to Bṛhaspati, cannot be placed above (cannot surpass) that known to the talent of women; how can they be kept under control (or within proper bounds)?

187. Those who represent untruth as truth and *vice versa*, how can they be guarded by wise men?

188. One should not get excessively attached to women nor wish their power (over one) to grow *i. e.* allow them to gain asendency over oneself. For with men dotingly fond of them they play as with crows shorn of their wings.

189. With a sweet tongue (lit. mouth) they (women) talk charmingly but strike with a cold (loveless—cruel) heart. &c.

P. 35. 190. Hence it is that (the nectar of) their lower lip is drunk (the lip is kissed) while their heart is beaten with closed fists by men deluded by a particle of happiness as is a lotus by bees attracted by its honey.

191. By whom is this machine in the form of woman, resembling poison mixed with nectar, created in this world for the destruction of virtue ? It is a whirlpool of risks, an abode of acts of immodesty, the residence of adventurous deeds or enterprises, the meeting place of faults, a dwelling for hundreds of frauds, the birth-place (lit. field) of mistrusts, which is difficult to be comprehended even by able and eminent men (the choicest of the chosen) and which is the repository (lit. a box for) all kinds of deceitful tricks.

192. The qualities mentioned herein although bad in themselves, constitute beauty when existing in the various limbs of a woman's body. Thus कार्कश्य hard-heartedness is a bad quality but hard-ness in the case of the breasts

of women is a mark of beauty. Translate—They are seen to possess का. in their breasts; तर॰ (sparkling lustre; ogling, casting side-glances) in their eyes; अ॰ (elegance; falsehood) in their face; &c. &c. कौ॰—waviness or curliness; crookedness; मा॰-gentleness; dulness or stupidity; स्थूलता fulness, plumpness (of lips); clumsiness. भी॰—bashfulness or timiditiy ; cowardliness. माया॰—affectionate treatment, employment of deceitful tricks, trickery. Why should those fawn-eyed women whose merits are this whole multitude of demerits be dear to (loved by) men?

193. कार्यहेतोः—with an eye to the accomplishment of their objects; with the object of getting their ends. शील character. श्मशान॰ &c.—women should be avoided like pots in a cemetery (the harbingers of destruction).

Sl. between 193-4 व्याकीर्ण scattered about यः केसरः the mane तेन करालं fierce मुखं येषां. भूरिमदस्य (abundant rut) राजिः line of, तया &c. परम॰—exceedingly timid-hearted; they yield to the power of women.

194. At first they act (agreeably) to the wishes of a man only so long as they do not know that he is deeply attached to them; but afterwards when they see that he is caught into the snares of love they drag him on like a fish that has swallowed the bait.

195. Unsteady by nature like a wave of the sea, and displaying Rága (love, a red tinge) for a short space of time like a line of evening clouds, women (courtesans) who have gained their object (or made their fortune) abandon a man who has lost his wealth like red lac that has been squeezed. चलस्वभावा—स्वभावचला.

196. अनृत untruthfulness. साहसं adventurousness, spirit of daring or enterprice. अति॰—Excessive greediness or avariciousness. स्वभा॰—inborn (defects).

Sl. bet. 196.97. They infatuate, they exhilarate, they mock:—having entered the guileless hearts of men what effect do these fawn-eyed ones not produce there?

197. अन्तर्विष०—Filled with poison internally (*i. e.* full of wicked thoughts; bitter to taste).

P. 36. महत् छिद्रं—how should this great defect be concealed, how should this matter be passed off. कार्यकरणापेक्षया—with a view to accomplish her object or design. क्षुरभाण्ड—the razor-case. उत्सुकतया—In his eagerness, as he was in a hurry.

सदाचार०—behaving virtuously; following (the path of) good conduct.

जर्जरीकृत्य—belabouring her with. धर्माधि—the seat of justice; the Magistrate's court. सभ्यान्—the judges. तूष्णीभूतं-Keeping quiet, remaining tongue-tied.

198. A man who is alarmed at his own act on having perpetrated an evil deed becomes one whose tone is altered, whose face changes colour, who looks shy (or has a suspicious look) and whose lustre is gone.

199.—who walks in with faltering steps, with the colour fled from his countenance and his brow covered with perspiration and speaks indistinctly.

200. परिज्ञेयः--should be found out or recognised (as an offender).

20. (While) a man who is innocent (lit. pure, without a guilty conscience) has a bright countenance, is in good spirits, speaks clearly, presents an angry look and speaks in the court vindictively and with firm-ness (without trepidation).

P. 37. दुष्ट०—presents the signs of a guilty person or offender. स्त्रीधर्षणात् &c.—Since he has laid violent hands on a woman; on account of his outrage on a woman. शूल०—let him be impaled.

202. A Brâhmana, &c. enjoy an exemption from death (capital punishment); the law enjoins that they should be maimed.

विगतनाश०—dismissing his sorrow consequent on &c.

203. Even Brahmá cannot fathom a fraud cleverly devised. A certain weaver impersonating himself as Vishnu &c.

स्नेहपरौ—acting with affection towards; loving.

P. 38. यात्रा०--a great festival on account of a fair. तत्र--तस्मिन् ०संकुले where there was a mixed crowd of actors, dancers and bards. सनाथां--endowed with, possessing. कञ्चुकि०--surrounded (attendded upon) by chamberlains and eunuchs. विषार्दित &c. as if affected by poison or possessed by malignant evil spirits or planets. ०दुःखित:—grieved at his misery. आप्तपुरुषैः--by his relatives or friends. शीतो०—cooling remedies or appliances. उपदिष्टैः--prescribed by. उपचर्यमाणः--being attended to or treated. कथंचित्—regained consciousness or came back to his senses with great difficulty. काष्ठप्रदा०—By preparing a funeral pyre for me. प्रणया०—Excess of love.

पिहित—or अपिहित covered with.

204. Nothing that exists in this world is beyond the reach of &c. असाध्यं—not to be removed or cured. मकरध्वज—the god of love. तद्वेदना—the pangs of love.

मत्तेभ०—as large as (lit. having the expanse of) the frontal globes of rutting elephants. कुंकुमा०—moist with saffron paste.

रागी &c.—The lower lip resembling the *bimba* fruit is रागी (red and passionate); नीचा—depressed, and base. कुटिलक—curly or curved; अलकं hair (or read अलिक the forehead):-let these cause pain when pictured by the mind. But the cheeks being white (without any defect) should not do so.

P. 39. दिष्टया—Fortunately, thank God. ०धिष्ठित—presided *i. e.* watched over. असत्यवचनेन by words that cannot prove true *i e.* by false assurances. कीलं०—moving by means of pins or pivots. वैन०—Garuda, named after his mother Vinatá (विनताया अपत्यं पुमान्). चिरज—old. शङ्ख &c.—These are the weapons and insignia of Vishnu.

कौस्तुभ—is the gem Vishnu wears on his bosom. ०विज्ञानं—the art of moving the pivots guiding the motion of the eagle. सप्त०—living on the top-floor of the seven-storied palace. स्वकीय०—by false witty (amorous) speeches of your own. वात्स्यायनो०—According to the procedure laid down by Vàt. कीटिका—a worm (an insignificant creature before you). पावनः—the purifier or deliverer. उपकल्प्य—having duly fitted me or assigned me to you. सुभगे—O blessed or fortunate one.

किं पुनः—what again then of *i. e.* how much less then &c. गान्धर्वेण—Gandharva is one of the eight forms of marriage mentioned by Hindu law-givers. The mutual consent of the bride and bridegroom is the essential thing in it, no other ceremony being required for its conclusion. See Manu. III. 27. सान्वयं—with his descendants. अधरोष्ठ०—her tender lower lip. (lit. her lip resembling a tender leaf.) खण्डनं—its being bitten or injured. विभाव्यन्ते—can be known or perceived to be like those of.

P. 40. समेत्य—gathering together, in a body.

205. The birth of a daughter (Lit. that a daughter is born) is a source of great anxiety. वितर्कः—Lit. indecision, perplexity.

206. When born she (a daughter) afflicts (lit. takes away) the mind of the mother; and as she grows up the anxiety of the relatives also grows. When given in marriage to another she is (likely) to commit a foul (sinful) deed; it is difficult to separate daughters from misery (worry to the parents.)

तस्य कृतान्तः &c.—The warrant of death is upon him; *i. e.* his days are numbered; he is sure to be punished with death. ०त्रयगात्रां—the limbs of whose body were scratched with nails. कलङ्क—disgrace, stigma or stain. शील०—Why have you damaged (wrecked) your character. कृतान्ता०—looked at *i. e.* marked as his victim. एवंगतेपि—Even though things have come to such a pass, even though you

have gone so far in your indiscretion. [कोपाटोप॰—in a manner frightful on account of the vehemence of anger. भय॰—भयं च लज्जा च ताभ्यां नतं hung down आननं यस्मिन्कर्मणि. चेत्—If.]

पुलका॰—having all her limbs covered (lit. marked) with the hair standing on end. दिष्ट्या वर्धसे–Lit. you rise by your good fortune (दिष्टि); hence, I congratulate you on. निशीथे–at mid-night. वर्षाणां शतं व॰; वर्षशतादीषन्न्यूनं almost equal to a hundred years. निभृतो भूत्वा—lying concealed.

P. 41. यथोक्त—as mentioned before. ॰प्लावित—washed over or deluged with. वश्या भ॰—will come under my sway. सीमा॰—the border kings. मर्यादा॰—encroached upon their boundaries; or, treated them insultingly (transgressed the bounds of decorum). संबोध्यः-should be so informed, the matter should be made so clear to him that; *i. e.* you should so persuade or request him that &c. कियन्मात्राः—of what account or significance. उद्वास्य—having devastated. प्राकार॰—only the rampart (*i. e.* the capital) was left to him. ॰विशेषान्—such choice perfumes as camphor, aloe, musk and others. ॰पेयानि—॰पेयांश्च is the reading found in the existing editions. But the *M.* gen. is difficult to understand. To take it as a Bah. qualifying ॰विशेषान् is without propriety; and the च also becomes redundant. So it is corrected into पेयानि च. Perhaps the author wanted to write पेयादिपदार्थान्. स्थानभङ्गोभ॰-We shall be driven from our place; the city will be lost: साशङ्काः—stricken with fear.

207. निर्विष—without venom. फणाटोपो॰—The display of the hood strikes terror.

स्थानार्थमुद्यतस्य—making efforts to defend, or engaged in defending the place &c. सुन्दरतरं—a more welcome or desirable thing, very excellent (as the reward would be a place in the eternal world as mentioned in the next sl.)

P. 42. निस्तेजसः—destitute of valour or energy. सुसंनद्धसैन्यः—With his army well-equipped or drawn up. स्मृतमात्रः—Just as he was remembered, merely by being remembered. दारुमय॰—दारुणो विकारो दारुमयः गरुडः तस्मिन् ।

विहितनियमः—making a solemn declaration, with a firm resolve (to die). संक्रमणं कुरु-enter into, transfer your spirit to. कौलिकसाहसा०—whose mind was diverted or who was delighted at heart with the weaver's adventure or enterprise. अवाप्ततेजसा—who had gained fresh vigour or additional power. जीवलोकसारं—the essence of or the most desirable thing in this mortal world.

P. 43. एवंविधे व्यतिकरे—When matters have taken such a turn, under such circumstances. किंकार्यं &c.—what will be advisable for us to do; or what shall we be able to do? बुद्धिस्फुरणं भ०—my talent will be stimulated *i. e.* will suggest a remedy to me.

209. But his talent when employed (set into operation) by a man of genius can destroy &c. What is meant is—The schemes devised by a man of genius are surer and wider in their effect than even steel instruments.

बुद्धिप्रा०—The ripeness of talent *i. e.* although you possess talent of a superior order. असमर्थोऽपि &c.—Although I am physically unable yet I am able (to accomplish my object) by using a stratagem.

210. What one can accomplish by means of a stratagem is not possible to be achieved by physical exertions or valour. कनकसूत्र-a gold necklace. निपातितः—destroyed. प्राणसंशयः—Uncertainty or risk of life. लुब्धः—the greedy creature.

212. हेति—Weapons. उपायज्ञः—one skilled in using expedients or devising remedies.

P. 44. 213. A crane perished through excess of the greediness of tongue by being seized by (or in the grip of) a crab. ०सनाथं—full of. मुक्ताफल०—resembling strings of pearls. कुलीरक:—a crab. समेतः—accompanied by. सादरं-earnestly. माम—Uncle (as a term of address). आहारवृत्तिः-taking of food. ०नेत्राभ्यां—marked with eyes &c. (the Inst is उपलक्षणार्थे); ०नेत्रेण would have been better. सनिश्वासेन—Sighing, heaving sighs. परमवैराग्य०—owing to the extreme

want of desire (unwillingness) on my part (to eat fish). प्रायो०-A sitting without food till death follows. द्वादश०—A twelve years' drought is close at hand, is impending.

रोहिणी०—Name of the fourth asterism figured by a cart. It is also called प्राजापत्यं श० after Prajàpati, its presiding deity. The passage of the planets Saturn, Mars. Venus &c. through it is supposed to foreshadow evil. वराह०—A celebrated Indian astronomer who flourished in the 6th century. His principal works are Bṛhatsamhità and Bṛhatjàtaka. He died in 587. A. D.

214. When Saturn (the son of the Sun) in his heavenly journey passes (भिद् lit. to pierce through) through &c. वासवः—Indra, the god of rain.

215. When the cart of Praja'pati is passed through (by planets) the earth, being covered over with ashes and pieces of bones (of the persons burnt) appears to practise the vow of a Kápálika (a skull-bearing ascestic), after having committed sin, as it were. See Var. Bṛh. Sam. IX. 25.

When a planet passes through the cart of Rohinî there is want of rain followed by a terrible famine. The earth, not yielding corn, causes the death of creatures and thus commits sin. It becomes parched and arid and is covered with the ashes and bones of the persons that die in consequence of the drought. In this condition it is described as practising the vow of the Kápàlikas who also, to atone for their sins, go about naked, with their limbs covered with ashes and a human skull in the hand for collecting alms.

216. रुधिरः--Mars, so called on account of its reddish colour. तस्माद्भेदाद्यदनिष्टं तदेव सागरः. The whole world is (plunged and) destroyed in the sea of the calamities resulting from that. See Bṛh. Sam. XLVII. 14. The metre of the sl. is mixed (विषम) as the first 3 pàdas are in the Rathoddhatá metre and the fourth in Svágatà.

Additional sl. अशरणीकृताः—rendered helpless. शिशु-their children asking for food and drinking water heated by the solar rays and mingled (with dust). See Bṛh. XII. where the reading is ०पिटराम्बु.

P. 45. क्रीडित—used here actively in the sense of 'who have played with.' स्वस्वजनैः—by their respective relatives. गोधा—an alligater. शिशुमार—(शिशुन् मारयति) the Gangetic porpoise. बीजशेष०—Not even so much as their seed will be left here. बीजं शेषः बीजशेषः बीजशेष एव बीज. उद्धरिष्यति ought to be taken here as used intrasitively; or supply कश्चित् as the subj. It will be, however, better to read उद्धरिष्यते pass. The reading उर्वरिष्यति-'will be left'-found in the El. College Ms. appears to be better. पद्मिनी०-beautiful with beds of lotuses. तत्र विश्वासं &c.—having confidence in him. दुष्टाशयः—wicked-minded; or having evil intentions. स्वेच्छया—at leisure. मिथ्यावार्ता०-by telling them false news and messages. नित्यमिव-as usual; he got his livelihood or fed himself as usual; or as if it was a permanent source of gaining his livelihood. The reading नित्यमेव is simpler. अन्य० दिने—one day, after that. निर्विण्ण-tired of, disgusted with. व्यञ्जन०-(I shall use him) as a condiment (that will give relish to me). वध्यानां शिला वध्यशिला the stone against which the victims were dashed. स्थले न प्रभवति—has no power or cannot prevail on land. प्राणयात्रा—means of sustenance. स्मर्यतां &c.—Remember your favourite deity (that she might bless you at the time of death); hence 'be prepared for death.' दंश—a tooth. मृणाल०—मृणालस्य नालमिव धवला white like a lotus-stalk. इत्युक्तवति &c.—The loc. abs. is unidiomatic as the same (स) is the subject of the main sentences, गृहीतः and मृतः; इत्युक्तवान्स would have been better. कुशल० तिष्ठति—is a question. Is there any cause of safety (which makes you return)? मोत्सुकाः &c.-we are waiting here full of anxiety and with patience. आयुःशेषतया—As I had yet to live (as the lease of my life was not yet over).

अभिप्रायं ज्ञात्वा—having divined his intention or object. राजाधिष्ठानं—The residence or capital of a king. प्रमादिनः—who may be careless. कनकसूत्रं–a string or necklace of gold. हार—a pearl necklace. तद्ग्रहणेन—In the act of its being taken away; for its being taken back. आत्मेच्छया—According to their will; *i. e.* they flew up to go to where their will would lead them (without fixing upon any particular spot as their destination). जलासन्नं—near or on the margin of the lake (goes with न्यस्त &c.; who had placed their gold necklaces &c. on the bank &c.). वर्षधराः—eunuchs.

प्रसारित०—With its hood spread out or the body raised. यस्य बुद्धिः &c.—*cf.* the Eng. 'Knowledge is power'. व्यापादयन्नोपरराम—did not cease killing *i. e.* ever went on killing, continuously killed. सारंग—a spotted antelope.

P. 47. समयधर्मः—A solemn contract or agreement (धर्म a duty that is binding). राजधर्मः—a duty proper for a king.

218. यथाबलं—(1) consulting his resources, or royal power; (2) according to his bodily strength. रसायन—properly a medicine containing purified mercury; hence any potent or powerful remedy. A *Rasâyana* must be taken in very small doses, otherwise it will do harm. पुष्टि—(1) prosperity; (2) nourishment. What the sl. purports to say is this—A king should not seek to enrich his treasury all at once but should draw as much money from his subjects as he can do with safety and that too by gentle means. The meaning of the sl. is made clear in the following slokas.

219. Land (a kingdom), though unproductive, yields fruit (a good revenue) when pressed for payment by constitutional means as the *araṇî*, though rough, gives rise to fire when churned in due form and with the recitation of the Vedic verses. विधि in the first case means—the course prescribed by state policy, the method of government. मन्त्र—counsel, the advice of ministers; hence विधिना मन्त्र० means—by constitutional methods. मथिता—chured for (revenue) *i.e.* mode to pay taxes &c. मथिता may have the sense

of being roughly handled. When a king governs his country according to the dictates of policy and the advice of his ministers people pay the taxes levied although the taxation may weigh heavy upon them at times.

220. The protection of subjects conduces to glory and swells the treasure in the form of heaven (*i. e.* the obtainment of स्वर्ग becomes surer and surer every day &c.), but their oppression assuredly leads (स्थितं) to the destruction of religious merit and to sin and infamy.

221. The king-cowherd should take the milk in the shape of wealth of the cow of subjects gradually protecting and nourishing her (at the same time); and he should follow a course (policy) of justice.

222. A king, who, through a wrong sense of his kingly power, destroys his subjects like a goat, will enjoy pleasure but once and not a second time at all.

223. A king desirous of benefit (revenue) should, with special efforts, look after the growth of his subjects with the water of gifts and honour (should take care to see that his subjects are in a prosperous condition and kept well pleased with the bestowal of gifts and honours) just as a gardener, wishing for fruit, tends the young saplings with special care by pruning (दान) them, by keeping them in good order (मान) and by suppling them with water.

224. A king acting the part of a lamp, although drawing up oil in the shape of wealth from his subjects is not observed to do so by any one by reason of his intrinsic bright qnalities.

Herein a good king is compared with a lamp. Just as a lamp gradually sucking up oil by its wicks is not observed to do so (nobody minds the consumption of oil) owing to the bright light it gives, so a king, with shining good qualities, although taking money from his subjects is not observed to do so by his subjects owing to the blessings derived from his rule.

225. Just as a cow is reared up and milked in time so are subjects taken care of and made to give to the king his due. When a creeper is watered and (thus) grows luxuriantly it yields flowers and fruits. The meaning is that a king wishing to have a large revenue must attend to the general prosperity and well being of his subjects.

226. Just as the minute germ of a seed when nourished with care yields fruit in time so do subjects when well protected.

227. Gold, vehicles of various kinds and other things of that sort, a king obtains from his subjects.

228. Kings who bestow favours on the people prosper, while they meet with destruction if the people are destroyed; there is no doubt as to this.

P. 48. निर्वृतिभाज:—full of happiness, relieved of their anxiety. वैराग्ययुक्त:—one disgusted with or tired of life. जातिक्रमात्—According to the order of the species (in which the animals were to go). वार: –turn. वेला० कृत्वा—having trangressd the appointed time. भव्य:—excellent, capital. कोपाविष्ट—highly incensed or enraged. सृक्कणी—the corners of the mouth. प्रातराहा० &c.—I will strip the wood of all its animals for my morning meal. प्रज्वलितात्मा—his soul inflamed or burning with rage. प्रस्ताव—turn. अन्तराले—on the way. विवरान्निर्गम्य–rushing out from a cave. समय०—according to the requirement of the agreement. In the next line it means—on terms of an agreement or forming an agreement with me. चौररूपी—Lit. of the form of a thief, thief-natured; an imposter. विश्वास०—keeping four hares here as hostages.

P. 49. 229. (The acquisition of) land, an ally or gold (money)—these are the three fruits of (objects to be sought by) war. When a single one of these is not to be obtained one should not make war under any circumstances.

230. Where the gain is not very great and where

defeat is certain—there (under such circumstances) a wise, man should not proceed by giving (act in such a wary as to give) rise to war.

स्वभूमिहेतोः—For the sake of (*i. e.* to recover or keep up) one's land. This was the lion's motive in seeking a fight. **परिभवाच**—or when an insult has been offered. The cunning hare purposely adds this just to inflame the lion's spirits.

दुर्गाश्रयः—दुर्गमाश्रयो यस्य protected by a fortress. **विष्कं०**—obstructed, stopped. **दुःसाध्यः**—difficult to be overcome or subdued.

231. The object which is not gained by means of &c. is gained by means of a single fort. The reading तत्कार्यं सिध्यति is faulty as regards the metre, as ति is short.

232. **प्राकारस्थः**—stationed on or behind a rampart, protected by the rampart (of a fort). धरतीति धरः धनुषो धरः धनु०; a bowman, an archer. शतं—a hundred (soldiers of the enemy). संधत्ते—holds out against, resists, keeps at bay. **प्रशंसन्ति**—speak approvingly of, recommend. **विचक्षणः**-विचष्टे इति one well-versed in.

233. Formerly Indra had a fort built for him through the divine power of Vis. at the advice of his preceptor &c. Hiranyakas'ipu—son of Kas'yapa and Diti. By virtue of a boon obtained from Brahma, he usurped Indra's sovereignty and oppressed the three worlds. Owning to his oppression of his son, Prahláda, he was killed by Vishnu, as Nṛsimha.

234. He (Indra) pronounced a blessing that &c. स्युः-सन्ति there are.

235. **यथा दंष्ट्रा०**—without the venomed fang. **मदहीन.**—out of rut. **वश्यो जायते**—falls into the power of.

236. He, who does not put down an enemy and a disease as soon as they make their apperance (the moment they are produced), is killed by the same gaining strength (when grown), though he may be powerful.

237. By one desiring one's welfare a rising enemy

should not be neglected (connived at); for the wise declare the two as of equal power when growing, *viz.* a disease and he (an enemey). Sis. II 10.

P. 50. 238. Cons. क्षीणबलोपि शत्रुः मदान्धैः पुरुषैः प्रमाददोषात् उपेक्षितः सन् प्रथमं साध्यो भूत्वापि &c. An enemy, although weak (lit. possessed of little strenght) if neglected by men blinded with pride through the fault of carelessness, then he, although manageable at first, becomes difficult to be subdued afterwards like a disease, which, though slight at first and easily curable, reaches the incurable stage if neglected in the beginning &c.

239. He, who will go (against=attack-his enemies) after having properly estimated (guaged) his strength and consulted his self-respect and energy, kills many though one (single-handed or unaided) as Bhárgava (भृगोः गोत्रापत्यं पुमान्) did the kshatriyas. Or मानोत्साहौ may be taken as obj. to व्रजेत्—he who will manifest his self respect and energy after a due consideration &c. Bhárgava is better known as Parashura'ma.

240. He, who without computing his own strength as well as that of his enemy, faces (attacks) him through eagerness (in haste), meets with destruction like a moth in fire (flying towards the fire). वह्नौ पतङ्गवत् स नाशं याति.

241. He, who through the pride of his strength (बलात्), marches forth to destrory a powerful enemy, comes back, shorn of his pride, though strong, just as an elephant though powerful returns humbled (निमद) and with his tusks broken when going to crush an elevation (प्रोन्नतं a raised bank).

अग्रे व्यवस्थितः—stood in the front, started ahead. सिंहनादं मुमोच—uttered the roar (characteristic of a lion). प्रतिशब्देन &c.—there arose from the well a sound doubly as loud as the roar on account of the echo. यदि भवान्कथयति—If you permit me, if you approve of my plan. यथा०—अभिप्रेतमनतिक्रम्य—as desired by you. राजप्रयोजनं-

my sovereign's interest. व्याकुलतया—Owing to perplexity, not being at ease.

242 Cons. यस्य पराभवं नेच्छेत् तस्य यदशुभं &c. तद् ब्रूयात्. One should point out to him whose defeat (ruin) one does not wish for, what may be good (to his interest) or bad, what may be repugnant to (lit. fit to be hated by) him or agreeable to him.

P. 50. साभिप्रायं—अभिप्रायेण सहित with some purpose underlying it, full of meaning; earnest. द्रोहबुद्धि—entertains treacherous thoughts, has evil designs against (your Majesty). इति &c.—And so he spoke to me confidentially (lit. taking me into his confidence) and in private. दृष्टा—I have ascertained or marked. सारा०—his strength and his weak points. सकल०—I will gain sovereignty over all the beasts, with (having) you for my prime minister. वज्र०–resembling a mighty (सार) blow of the thunderbolt. संजीवके निबद्धः fixed राग love येन.

243. प्रमाणं—the chief or central authority. तं मोहात् &c.—Pride takes possession of him on account of his being drunk with power; through pride he gets disgusted (dissatisfied) with a state of servitude; when filled with disgust a desire for independence takes hold of (lit. sets foot in) his mind; and then owing to his desire for independence he even seeks the life of the king.

संजी० तावत्—As to, as far as Sanj is concerned. भृत्यो०—That one is a servant or not a servant does not lead to any definite conclusion; does not prove any thing. एक एव अन्तो यस्य तदे० न एकान्तिकमनेका० It is not invariably true that a servant will always be faithful or that one who is not a servant will be disloyal.

244. यो राज्ञां श्रियं i. e. sovereignty &c. People wait upon a king because they are unable (to wrest his sovereignty from him).

तस्योपरि चित्त०—The disposition of my mind (my feelings)

towards him cannot change *i. e.* I cannot bring myself to entertain evil thoughts towards him.

245. अनेक०—affected with many distempers; broken down by many ailments or diseases. Although doing wrongs or acting disagreeably, a beloved person is ever a beloved person.

अतएव&c.—And hence does this come to be a fault or blunder (of policy). It is a mistaken policy ever to regard a favourite as such *i. e.* never to distrust him.

246. The person on whom a king fixes his eye more often (*i. e.* whom he regards with special favour) the same whether low-born or of noble descent, becomes the receptacle of wealth.

P. 52. अपरं—moreover. the other consideration is. गुण०—a special merit or qualification. तदस्मात्र०-That object cannot be gained through him. पुनः—but, on the other hand. रिपुसाधनं—Vanquishing or subjugation of the enemies. दूषयित्वा-having accused him of felony. हन्यतां supply एषः.

247. संसदि उक्तो भवति is praised in an assembly. तस्य &c.—His fault should not be mentioned by one afraid of belying or going against one's own solemn declaration. प्रतिज्ञा—affirmation, a solemn statement; भङ्ग going counter to. What is meant is this—When a king pronounces his opinion about a person in a court, he is supposed to do so after due deliberation; if he changes it afterwards he is likely to be accused of being over-hasty in his judgment.

सर्वथा—All things considered; from every point of view. न तं प्रति &c.-we cannot show any anger towards him (Having promised safety to him, we cannot destroy him under any circumstances).

248. This is taken from Kum. II (sl. 55) where it forms part of the answer of Brahman to the gods, requesting him to free them from the oppression of the demon Ta'raka. इतः-from me;-he ought not to be destroyed by

me; for it is not proper for one to cut down a poisonous tree after having reared it up oneself.

विषवृक्षोपि—on this Mállinàth observes—विषवृक्षोपि स्वयं च्छेतुं न सांप्रतमनर्हः। असांप्रतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वाद्वृक्ष इति द्वितीयान्तो न भवति अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाभिधानात् । As the relation of the object and verb is expressed here by a particle, विष० is put in the Nom. Case, असांप्रतं being equivalent to न युज्यते ।

249. In the first place one should not show favour to (lit. grant the request of) supplicants; but when shown, it should be cherished every day; that one should throw down a person after having raised (elevated) him, brings shame to him; for, to a person already stationed on the ground, there is not fear of a fall (for when a man is raised to a higer station and then degraded that is humiliating to him; but when he is not raised at all, there is no chance of his falling down).

250. What credit (or praise) is due to the goodness of one who is good to one's benefactors (those who confer favours upon one) &c.

न विरुद्धं &c.—I will not act in a hostile manner; not do evil to him.

251. He loses his life who does not kill one whose wealth is equal to his, whose power is equally balanced, who knows his weak points (or shortcomings) and who is persevering and able to deprive him of half of his kingdom. **अर्थ** may also mean 'the object to be gained;' hence who is equally ambitious.

विरक्तिं गतः—is dissatisfied with or disattached to you. **मांसादः**—मांसमत्तीति. **अवाप्य०**—not to be obtained owing to your inactivity in killing (your resolution not to kill) your victims. If the reading be **वाह्यं** dissolve व्यवसायवाह्यं (to be obtained) न भवतीति अ०. **येन**—*i. e.* flesh to eat (मांसाशनेन). **आखेटके मतिः** &c. You will never think of, will never be inclined or disposed to hunt.

252. भृत्यैः—better read मर्त्यैः by men.

P. 53. 253. Not even the name of the water lying on heated iron is known (no trace of it is found or left); the same water, when lying on a lotus leaf, assumes the beautiful form of pearls (lit. shines by assuming &c.); the very water, when dropped into the shells of the ocean when the sun is in the constellation Svàti, is converted into pearls (themselves): generally a man comes to have qualities of the best or middle or the worst sort according to the company he keeps.

254. सङ्गदोषेण—through the fault of associating with; (सङ्गरूपः दोषः) or, in consequence of the bad influence of. विक्रिया—change of disposition or character;—go astray. प्रसङ्ग.—association with. गोहरणे–for seizing by force the cows of Vira'ta.

255. प्रतिश्रयः—asylum, shelter.

शयन०—bed chamber. sleeping apartment. श्वेततर—very white; here तर has the sense of excess (अतिशयेन धवलौ पटौ तयोर्युगलं). यूका—a louse. मत्कुणः—A bug. असाधोरपि—even to a wicked man.

256. Come; you are welcome; take comfort (or refresh yourself); here is a seat for you; you appear very weak, don't you ? (नु); is it all well with you ? I am glad to see you:—it behoves good men, at all times, to accord a reception in such terms even to a low-born person coming to their house: such is the duty of householders laid down by writers on religious law (स्मृति) which is a speedy way to heaven (an easy means of securing heaven).

समाश्वस्—श्वस् is treated here as a root of 1st conj.. Supply अपि before कुशलं or किं after it. युज्यति—used for युज्यते for the sake of the metre.

आहार०—of different tastes such as pungent, bitter, astringent, and sour, owing to the vitiating property (or injurious nature) of the food taken.

विविध &c:—विविधानि व्यञ्जनानि condiments च...चोष्यं articles to be sucked (such as the juice of a mango fruit &c.) च लेह्यं (things to be licked) च स्वाद्वाहारश्च तेषां वशात् owing to सौख्यं संपादयामि I shall gratify my tongue.

P. 54. 257. तन्मात्रं &c.—That much alone (*viz.* the gratification of the tongue) is the essence of existence (the object of life) to which the effort of man is directed.

258. If action in this world will not contribute to the pleasure of the tongue then no one &c., or will be under any one's control.

बुभुक्षा—भोक्तुमिच्छा Lit. desire to eat; hunger; desid. n. fr. भुज्. निद्रावशं गतस्य—When sunk into deep sleep; when sleeping soundly. अग्नि०—fire mouthed *i. e.* you give a smart bite. चपल—capricious; have no control over yourself; you will bite him even when it is not time to do so. अभीष्टतरं-much to be coveted, exceedingly delicious. जिह्वा०-through extreme eagerness caused by the greediness of tongue.

260. सुतप्तमपि &c.—*cf.* शैत्यं हि यत्सा प्रकृति र्जलस्य Rag. V. 54.

261. Even though fire were to be cool and the cool-rayed (moon) burning by nature, it would not be possible to change the nature of beings (*i. e.* it is rather possible that the fire would be cool &c. than that a creature should change its nature).

सूच्यग्र०—As if pierced with the point of a needle. इति—so saying. सूक्ष्मदृष्ट्या—with a keen or searching glance. चापल्यात्—quickly.

262. One who discards one's own kinsmen and admits to one's presence strangers assuredly suffers death as did the king Kakudruma (of the following story).

P. 55. तीव्र०—sharp. प्रत्यासन्न०—into the house of a washerman that was hard by. नीलीरस—indigo-juice. आक्रान्तः—overpowered, attacked. अजानन्तः—not recognising him as. निजरङ्गः—its own dye.

263. One (permanent) is the grasp of the Adamantine.

glue, of a fool &c. *i. e.* these stick fast to whatever they catch hold of. वज्रलेप—a kind of cement so adhesive that things fixed with it remain permanently together. For its preparation see Var. Bṛhatsam. Chap. 57.

हरगल०—resembling in colour the neck of Hara, or poison or the Tamala leaf; हरगल० may also be taken as हरगले यद्गरलं the poison on the neck of Hara.

263. चेष्टितं—actions. तस्य—तस्मिन्. भाव्या०—distracted or bewildered with fright. ताम्बूला०—the office of the Keeper of the betelnut box. Formely it was an office given to very confidential and trustworthy persons only. आलापमात्रमपि०—did not condescend to talk to them even. राज्यक्रिया०—while he was thus dircharging the duties of a king, carrying on state business. प्रभुधर्मेण०—in conformity with his royal duties.

P. 56. शृगाल०—a pack of jackals. अश्रावि Aor. pass. of श्रु. पुल०—पुलका अस्याः संजाता असौ पुलकिता तनुर्यस्य with his body horripilated or covered with the hair standing on end. परिपूर्ण—overflowing with. तारस्वरेण—in a loud voice. वाहिताः—misled, made fools of; or, made to carry loads, used as servants; he has lorded it over us.

प्रत्ययः—convincing proof. वधिष्यामि—used for हनिष्यामि by oversight (as वध् is not found used in classical Sans.) except as a substitute for हन् in the Aor. and Benedictive). सभाव०—At the time of attending or coming to the council. अतु०—seated in a place not proper for him *i. e.* above his rank. क्रूरदृष्ट्या—With a fierce or cruel look (in a defiant attitude). सोद्वेगा०—उद्वेगेन सहितः सोद्वेगः आकारो यस्य with a dejected countenance or look.

265. विवेकज्ञाः—who know how to discriminate, men of discrimination (since friends are attracted to them). कार्यार्थं—on business, wishing to have their object accomplished.

266. Those who serve kings have their wealth at another's (*i. e.* the king's) disposal (or in another's

power परस्मिन् आयत्ताः); their mind is always ill at ease (or never free from anxiety); and they have no surety of their own lives. (For if they incur the king's wrath their lives might also be threatened).

267. शरीरस्य स्वा०—their mastery over their bodies; their independence; the fools have lost &c.

268. In the first place, birth causes very great pain (to be born in this world is painful); (to add to that) there is constant misery (a state of wretchedness; and to make matters worse) one has to earn one's livelihood by servitude; Oh the series of calamities !!

269. श्रूयन्ते—are heard as mentioned or recorded. Another reading is व्यासेन परिकीर्तिताः । व्याधितः—व्याधिरस्य संजातः one of a sickly constitution or debilitated by diseases. प्रवासी—a (homeless) wanderer (whose life is, therefore, wretched). नित्य०—one perpetually doomed to serve.

270. He is unable to eat at pleasure; sleepless through anxiety he is not required to be roused from slumber (or, he does not rise free from sleep *i. e.* he is not allowed to sleep soundly); and he cannot converse freely (lit. without fear) and yet a servant lives (drags on a miserable length of life) in this world !

P. 57. 271. Those who have called servitude 'a canine mode of life' have wrongly said so; for a dog acts according to his will (pleasure) in this world, while a servant acts according to the direction of his master (a dog has a free or independent course of action; a servant has not).

272. Sleeping on the ground (lit. the ground serving as a bed भूरेवशय्या), observance of celibacy, getting lean and eating lightly (scanty food) or quickly-these a servant does like an ascetic: the difference is that made by sin and merit (in one case they lead to sin in the other to religious merit).

273. If a man were to suffer part of the hardships such as exposure to cold or heat and the like, which he (as a servant) undergoes for the acquisition of wealth, he would be free from the trammels of worldly existence (he would get *Moksha*).

274. What is the use of that *Modaka* (a kind of sweet-meet–hence eating rich food) which though soft, well-rounded, very sweet and attractive, is obtained from service. The meaning is–a life of dependence, however luxurious it may be, is wretched). **सचिवानां**-is कर्तरि षष्ठी, सचिवैः मन्त्रभेदं &c. It is not proper for ministers to disclose the secret plans of their masters. **मन्त्र—a** plan formed by a king in consullation with his ministers; a particular line of policy to be followed in a particular affair.

275. He, who, being appointed a minister (lit. well posted in the ministerial office), divulges &c.

276. The minister, who gives out the secret policy of a king, causes his murder without a weapon—so has Nárada declared himself, शस्त्रेण वधः शस्त्रवधः न० श० अ०.

स्नेह एवपाशस्तेन बद्धः-bound to you by the ties of friendship.

277. When a man meets with death in some way or other, owing to his having placed confidence in another, the latter incurs the sin of that murder, since it arises out of that (confidence). Manu has made this statement.

चतुष्कर्णतया-Lit. in a manner to be heard by four ears *i. e.* in my hearing alone. **न युक्तमिदं** &c.—It is not proper that we should live (get our livelihood) by being treacherous to (by treacherously killing) a friend.

278. Even after killing a Bráhmana, a man can absolve himself of the sin by making a fitting atonement, but never those who prove faithless to friends.

सामर्षेण—अमर्षेण सहितेन full of anger; indignantly. **कुबुद्धे**—you blockhead.

P. 58. 279. A wise man should kill an enemy whom

it is not possible to overcome by any other means, even though he might have given his daughter in marriage to him; there is no sin if such an enemy is killed.

280. When engaged in battle, a man should not pause to consider what is fit and what is not fit to be done: for, formerly &c.

द्रोणपुत्रः—As'vattha'man. धृष्ट०—son of Drupada, king of the Páuchàla country and brother of Draupadî. In killing him while asleep As'vatha'man only returned tit for tat in as much as Dhri. had killed Drona while sitting in a contemplative mood with weapons laid down. सुगुप्त—profoundly secret. यत्ते प्रतिभाति—whatever you think proper or advisable to do under these circumslances. सवैराग्यं—वैराग्येन सहितं यथा तथा despondently.

281. Women fall into the hands of bad men; a king is generally wanting in (lasting) affection, wealth seeks a miser and rain falls on mountains and inaccessible places (where it is not wanted).

283. भैक्ष्यं—food got by begging, alms. नाधिकारेण—by holding office (under a king *i. e.* by serving a king whose displeasure nobody knows when one will incur).

284. कुल—some read 'बलम्'. विवाह-alliance by marriage, matrimonial connection. पुष्ट०—The rich and the poor or strong and weak. Mah. Bha'r. Adi. Adh. 131. 10.

285. अनुव्र०—enter into. समान०—friendship exists (or is proper) between those whose dispositions and pursuits or habits agree (are similar). व्यसन does not mean here a calamity but that to which a man attaches himself heart and soul; his pursuits; it may mean here habits (generally vicious or bad) such as smoking, drinking, hunting &c.

प्रसादयामि—Mark the root sense; even though I were to try to clear his mind of the dirt of anger; to please him by removing his anger.

286. He, who gets angry, having some cause in view, is surely pacified (has his anger cooled down) when that cause

is removed; but how can that man be pleased who dislikes (or hates) another without cause. द्वेष is the opposite of राग and means want of affection, dislike.

287. Of servants who are attached (to their master) and obliging (always attending to the good of their master) who devote themselves to pursuits, calculated to do good to others, who know the principle of faithful service and who are far from being treacherous (to their lord), destruction is certain when they commit faults; as to success in their object (credit for their work) they may or may not get it; therefore, service of the lord of the earth, as of the lord of waters (taking to royal service as to a sea-faring life) is always attended with danger or uncertainty.

288. Supply नरैः after भाव०. In this world even a service (a favour conferred) by some, loving through real affection, is looked upon with displeasure, while direct injury done by others, serves to give pleasuse. So on account of the difficulty of properly guaging (understanding) the nature of) the minds of kings which are the receptacte of a variety of feelings, the duties of servitude prove to be extremely intricate being beyond the grasp of even Yogins (men who have obtained superhuman powers).

भावस्निग्ध—भाव feeling; loving from the heart; having real affection. दुर्ग्राह्य—difficult to be fathomed; hence properly grasped. योगिन्—Those attaining superhuman power by the practice of contemplation; those who have the power to perceive things out of the ken of the senses.

मत्प्रसाद—favour shown to me. अदोष-innocent (although I have done no wrong to him.

289. सपत्न्यः &c.—As co-wives being exasperated do not bear the favours shown (by their husband) to their fellow-wife although of charming form.

290. The merits of meritorious persons are eclipsed by one possessed of superior merits; the flame of a lamp sheds its light at night but not after the sun has risen.

पात्र -receptacle of merits, hence a man possessed of merits.

वचनरचनया—by your well arranged speech; *i. e.* you will so frame your speech that he will be pleased. **लघूनां**—weak, insignificant.

291. **पण्डिताः**—clever. **क्षुद्राः**--mean-minded. **मायोप०**—living by fraud or clever tricks (मायया उपजीवन्तीति)-कृत्यमकृत्यं a good or bad deed. कुत्सितं कृत्यमकृत्यं the meaning of the negativ particle अ being कुत्सा or reproach.

अस्ति—प्रतिवसति स्म-अस्ति is often used at the beginning of a tale or narrative as an introductory particle. **गोमायु**—a jackal गां विकृतां (harsh) वाचं मिनोति (utters) इति.

P. 60. **सार्थभ्रष्टं**—सार्थाद् भ्रष्टः that had straggled or strayed away from a caravan. **ग्राम्यः**-domestic. **तव भोज्यः**—fit food for you, fit to be eaten by you.

292. He, who kills even an enemy coming to his house, confident (of safety) and not apprehending danger from any quarter, will be guilty of sin (equal in gravity to that) arising from the murder of a hundred Brāhmaṇas. **विश्वास्य**—having inspired confidence in him. **तस्य पृच्छतः**-as he (the lion) asked him. **सार्थ०**—Proceeding from, consequent on, or relating to his separation from &c. **भारोद्वहन०**—do not subject yourself to the hardship of carrying loads. **शष्पाग्राणि**—the spires of tender grass. **दन्तमुशल०**—दन्तौ मुशले इव तयोः प्रहारैः with the strokes of the pestle-like tusks. **कथमपि प्राणैः**&c —somehow *i e.* through good luck did not lose his life. **अप्रभुत्वेन**—owing to their inability to kill. **यावत्**—When. **विश्वस्तः**—full of confidence, without any misgivings. **विज्ञाप्य तथाक०**—having persuaded our master I shall so manage it that. . . . .

P. 61. **पथ्याशी**—पथ्यमश्नातीति Your Majesty too has to eat wholesome food and at the proper time. **पथ्यक्रिया**—the partaking or eating of wholesome food. **पिशित** flesh. **पापाधम**—basest of sinners.

293. तथा प्रधानं—is of such superlative importance. सैवा एव दोषः भवति you will be guilty of the sin of &c. वधाय नियोजयति—offers himself up for being killed. क्षुन्निरोधात्—On account of your checking *i. e.* not satisfying hunger; if you allow yourself to be starved.

तत्किमेतैः &c.–What is the use of these our lives &c. अनिष्टं—something untoward or undesirable *i. e.* death.

294. स सर्वयत्नैः-with all efforts *i. e.* every effort should be made to save &c.; for, न नाभि०–the spokes (of a wheel) cannot move on when the nave has given way (is broken). For the sense of वह् compare *supra*, sl. 43. Or वह् may be taken transitively. The spokes are not able to support any weight (as the wheel is then broken).

महती—great *i. e.* very serious or dangerous; His Majesty is in a critical or precarious condition. कुर्मः—Let us make, offer up. स्वामिप्रसादस्य &c.—We shall discharge the debt we owe to our master for favours received.

295. That servant in whose sight (presence) his master suffers misery, while he keeps body and soul together, goes to hell.

बाष्प०-बाष्पेण पूरिता दृग् येषाम्. आप्यायनं-nourishment, satisfaction.

296. भक्तिं०—through devotion (and not through compulsion);—he attains the highest (परं=परमं) position, free from &c.

P. 62. 297. The flesh of a crow, as also the remains of a dog's food and these too, scanty and wanting in substance—What is the use of eating these which produce no satisfaction.

गतं—scil. by you (भवता). You have repaid the debt you owed to your master for having fed you; you have shown that you are true to your master's salt. साधुवादः—Lit. साधु साधु इति वादो वदनं the expression of 'bravo, bravo' or well done; hence praise, approbation. अग्रतः—*i. e.* स्वामिनः.

298. The lives of servants are always at the disposal or service of their master, being brought up with (their) wealth: since such is the case (or, since the lives of servants &c.) no blame (or sin) arises resulting from their being taken away.

नखायुध०—नखा आयुधानि यस्य since you have nails for your weapons.

299. कण्ठगतैः—even when life is about to pass away. विशेषात् &c.–and particularly when it affords but scanty food.

कौलीन्यं—कुलीनस्य भावः conduct befitting high birth; nobleness or magnanimity.

मम प्राणैः—At the cost of my life; *i*, *e*. having killed me. अक्षयः--Lit. that knows no end; eternal. प्रभूततरं-exceedingly great.

301. Faithful (अनु० lit. obedient) servants who die in the cause of their master get a permanent residence in heaven and leave behind an undying fame on earth.

शोभनानि वाक्यानि—handsome speeches.

प्राप्तकालं विज्ञा०—I will also address him a speech, which is suited to the time or which befits the occasion. समर्थयन्ति—will appland or commend.

P. 63. 302. Those evils which a man wishes even in his mind to over-take his kinsmen, just befall him &c. स्वजातौ भवाः स्वजात्याः born in the same family.

303. That post (or, that resort to) which those who offer sacrifices in due form or even those who gain super-human power by abstraction do not attain, excellent servants who quit their lives for their master attain.

क्षुद्रपरि०—has mean-hearted servants about him.

304. People (subjects) do not feel affection for a king whose ministers are corrupt or dishonest; (for) he will act like a gander attended upon by vultures.

305. A King though of the form (nature) of a vulture

is fit to be served by councillors of the form of (resembling) swans; while one &c.

306. Affected by the poison of the ear what will a foolish man not do? he will even be a Buddhist mendicant or (be a Kàpàlika and) drink wine in a human skull.

307. Although struck with the foot or beaten with a hard stick, a snake kills, as is well-known (किल), him whom it touches with its fang. But this quality possessed by a wicked and dangerous man is surely something indescribable, in that he touches one at the ear while he destroys another root and branch.

308. Extraordinary (lit. contrary to that of the world) is the way of killing of the serpent in the shape of a wicked man: he comes in close contact with (whispers something into) the ear of one &c.

309. Even of a Guru (a preceptor, father &c.) who is conceited, who does not see what is proper or what is not proper to do and who takes to the wrong path, the abandonment is sanctioned (by the S'àstra). अकार्य—अप्रशस्तं कार्यमकार्य; here the sense of the negative particle is अप्राशस्त्य unfitness, impropriety.

310. He who has given offence to the great should not feel confident (of safety) at the thought that he is at a distance: for, the arms of a talented man stretch long with which he destroys the offender.

311. Construe—ये सुशीला धीराः......प्राणान् समुज्झन्ति ते क्षणेन यान् लोकान् यान्ति तान् स्वर्गैषिणो नराः तीर्थैः......न यान्ति.

Men desirous of heaven do not obtain those worlds by bathing at holy places, by practising penance or by giving hundreds of gifts accompanied with a good present of money (सुष्ठु वित्तं येषु), which noble warriors obtain in a moment by dying in battles.

312. If they die, heaven is obtained; if they live, the

best of fame: these two advantages are not outside the reach of the valiant.

313. That fruit (reward) is immediately obtained by those who fall (lit. are killed) in a battle, which is obtained by men by means of sacrifices in which handsome Dakshiṇa' is given, which are performed in due form, which are undertaken for the propitiation of the gods (lit. for making oblations) and in which Brahmaṇas are honoured with presents duly bestowed, and by such means as living in a hermitage in a holy place, offering oblations to the gods, practising penance, (नियम) and observing such vows as Chándráyana and others.

P. 65. तीक्ष्ण—sharp, piercing, pointed. प्रबोध्य—having explained matters to him, having awakened, to a proper sense of his position—करोमि. I shall so work him up that &c. कः संग्रामः what *i. e.* how unequal.

314. On seeing that an enemy is powerful one should verily hide (and thus protect) oneself, while the mighty should display their valour pleasantly (in the spirit of mercy *i. e.* without undue severity). शरच्चन्द्र०—As the light of the autumnal moon is bright but not dazzling so their valour should be tempered with mercy,—said in contrast with प्रगोपयेत् or one should keep into the back ground, not risk a fight.

315. अविज्ञाय—without having properly estimated or ascertained. वैरमा०—begins hostilities. टिट्टिभ—a kind of lapwing. ऋतुसमयमासाद्य—when the season of breeding came. आसन्नप्रसवा— आसन्नः प्रसवो यस्याः whose delivery was at hand, when she was near confinement. विचिन्त्यतां—be carefully marked or found out. समुद्रवेला चटति—the tide of the sea reaches or overflows this place. का मात्रा &c.—what power has the sea got that &c. दूषयि०—will injure or harm.

विश्रब्धा—free from all fear, without the apprehension of danger.

316. If a mother is to be called 'The giver of birth to a son' by having a son who, afraid of a defeat or injury, leaves his own place, then on whose account can she be designated 'a barren woman ?'

पक्षिकीटः—miserable or insignificant bird.

P. 66. 317. Who possibly has no pride brought about by one's thoughts about one's own greatness (lit. conceived in one's mind)?; (*e. g.*) the tittihba lies with its legs turned upwarder for fear of the sky being dismembered (and falling down). The tittibha in its pride believes that it would support the sky, were it to give way.

प्रमाणं—proof; see how it bears out its words; or, the limit of its power. कुतूहलादपि—at least out of curiosity. वेलाव्या०—under the pretext of the tide (*i. e.* outwardly showing that the eggs were taken away by the tide.) अहंकारमा०—through (lit. having recourse to) vanity or egotism.

318. हितका०—He who does not act up to the advice of friends desiring his welfare, he, the evil-minded one, &c. दुर्बुद्धिः—दुष्टा बुद्धिर्यस्य whose mind in perverted, who has not the wisdom to know his interest.

देवर्षिमहर्षी &c.—देवर्षि a sage raised to the dignity of a god, such as अत्रि, भृगु, अंगिरस &c. महर्षि—one of the ten Prajápatis, Marîchi and others; see Ms. I. 34; or a great sage. There are seven kinds of ऋषिs mentioned; see our note on महर्षि S'ak. p. 183. (notes p. 108). अस्तमय—sunset. ०संश्रयं कुरुतः—used to repair to their nest. तद्दुःख०—Grieved at his misery. जम्बाल०—having only its mud left to it कथं भवान् &c.—How will you fare, what will be your condition? व्याकुल०—Perplexity, anxiety. जीवितव्यं –We cannot continue to live now &c.

319. विधुर—adverse. धैर्यात् &c.—for, if one has courage one can sometimes find a way out of the difficulty. As

when a ship is wrecked even in the midst of the sea, the voyager wishes (tries) &c.

320. When calamities befall, a wise man should strive (यतेत stands for यतेत) with an effort &c.

P. 67. सनाथं—युक्तं full of. कोटिभागयो: संगृह्य—having seized it with myself hanging by it, at the extremities &c. नयथः—you will carry me (नेष्यथः). गच्छता—passing (through space). व्यवस्थितं—situated. वक्तुमनाः—wishing to say this. वक्तुं मनो यस्य. The nasal of the inf. is dropped before काम and मनस्.

321.—अना०—one who provides for the future (lit. what is not come), prudent. प्रत्यु०—ready-witted यद्भविष्यः—one who says—what is to happen must happen (यद्भविष्यति तद्भवति इति), a fatalist. सुखमेधेते—prosper happily, continne to live in happiness. मत्स्यजी०—Fishermen. आहारवृत्तिः सं०—We have got enough for our maintenence. कुलिशपातोपमं—कुलिशस्य पातः तेन उपमा यस्य terrible like the falling—(stroke) of the thunderbolt.

322. शत्रोः—ab. (weak men should flee away from &c.) संश्रितव्यः—should properly be संश्रयितव्यः. नान्या०—they have no other course open to them.

323. Those wise men who have a pleasant (safe) resort open, elsewhere though it may be, do not (wait to) see the downfall (overthrow) of their country or the destruction of their family.

अभीष्टं &c.—It is my desire also; I also like the same.

P. 68. 324. Afraid of going to foreign lands, full of many tricks and imbecile, crows, weak-minded men and deer perish in their own places.

325.—याति=यायात् or यास्यति why will he (*i. e.* he will not) suffer ruin out of (undue) love for his country. It is only weak-minded or poor-spirited men that &c. The meaning is – Enterprising men go to even distant places and prosper rather than perish in their own country, while

timid men, unwilling to leave the land of their ancestors, perish where they are.

वाङ्मात्रेणापि &c.-depending merely on their words; merely because they have said &c. पितृ०—come to us from our grandfather and father *i. e.* ancestral. आयु०—If the lease of our life is spent up; if our death has approached. एव—perforce, certainly.

326. See sl. 20, *supra.*

यत्प्रतिभाति—what appears to be reasonable or proper to you. तज्जला०—स चासौ जलाशयश्च.—Karm compound.

आलोड्य—having stirred it up *i. e.* ransacked it. यद्र०—together with Yat. &c. कस्ते &c.—*i. e.* of what consequence ? how unequal will be &c.

327. The anger of powerless men (simply) tends to their (own) distress (only makes them uneasy without doing the least injury to those who offend them); an earthen pot, boiling fiercely, burns its sides only considerably.

328. See *supra*, sl. 24.

उत्साहश ०—Power of energy.

329. अमर्षण:—Lit. one who does not tamely bear or put up with an insult, unforgiving; hence a spirited man, a man of mettle. A spirited man faces an enemy especially when in full power, just as the enemy of the moon (Râhu) attacks the moon when full-orbed, even to this day.

330. The lion plants his foot on the head of an infuriated elephant, with the darkish ichoral fluid exuding from his temples, although by far his superior in size.

P. 69. 341. The *pádas* (rays–feet of even the young (morning) sun (a man of lustre-spirit) fall on the mountains (kings): where is use made of the age of those who are born with (naturally possessed of) heroic lustre? *i. e.* their age is not considered or taken into account; *cf.* तेजसां हि न वय: समीक्ष्यते । Rag. XI. 1.

शुष्कस्थ०–To the condition of being a dry bed only *i. e.* not a drop will be left. जाह्नवी–the river Ganges, so named after Jahnu, being regarded as his daughter. See Hit. I. 1. and notes thereon अष्टादश०—should be अष्टादशभिः. विप्रुष्— *f.* a drop.

332. अनिर्वेदः—निर्वेद dejection, being dispirited; अ० the absence of dejection or disgust; energetic work, perseverance. श्रियो मूलं—*cf.* Eng. ‘ A faint heart never won a fair lady. ’ Trans.—Energetic or indefatigable work is the root (prime cause) of wealth : my beak is as hard as iron (लोहेन संनिभा) the days and nights are long enough: cannot the sea then be dried up?

333. परभागः—परश्चासौ भागश्च. The highest portion or part; hence an exalted post, excellence or eminence. तुलामधिरुह्–(1) to enter the zodiacal sign libra; (2) to ascend a balance, to be weighed against, hence to prove equal to, to be equally powerful. Supreme excellence is beyond one's reach (lit. difficult to be obtained) only so long as one does not put forth manly efforts: even the luminous sun dispels the masses of clouds when he enters the sign libra (is equally balanced against his enemies, the obstructing clouds).

विग्रहात्तु०—entering into hostilities.

334. The combination of many things, although insignificant (wanting in strength), is irresistible: a rope is made out of grass by which &c.

335. चटका०–should be ०कूटाभ्यां. एवं महाजन०. &c. An elephant met with his destruction through hostility (by becomingthe ene my) of many, *viz.* the sparrow, the woodpecker,the fly and the frog with his followers.

निलय—residence. घर्मार्तः oppressed with heat.

P. 70. मदोत्कर्ष—Excess of pride. पुष्कर—his trunk. विशीर्ण—p. p. of शॄ with वि. ०अभिभूता—overtaken with the calamity of, aggrieved by the destruction of. न कश्चिद् &c.-

could not by any means cease lamenting. वृथा—fruitless, unavailing.

336. अनुशोचन्ति—mourn over,keep grieving for. विशेषोयं—see com.

337. शोचितुमर्हन्ति इति शोच्यानि न शो० अशोच्यानि not fit to be lamented. See Gîtà II. 11. मूढ—one not having a proper conception of things; a fool. द्वौ अनर्थौ—two undesirable things, *viz.*, his ignorance and undeserved lamentation. In this world the (loss of) creatures is not to be lamented; that fool who mourns for them gets one misery as resulting from another and he (thus) falls a victim to two undesirable things.

338. Since the person deceased, being helpless, has to taste the tears, mixed with phlegm, shed by the relatives, one should not certainly lament, but perform the exequial rites according to one's means. This is a quotation from Yàjnavalkya.

गजापसद—a cursed elephant; अपसद् fr. सद् with अप one deserving to sit apart as the worst of the lot; hence cursed, wretched.

339. I consider him a great man who confers benefit on him who has done him a service in times of adversity and inflicts injury on him who has laughed at him when the times were hard.

340. स सुहृद् &c.—*cf.* A friend in need is a friend indeed. वृद्धौ—in prosperity.

341. He is a true friend who stands by one in &c. भक्तिमान्—devoted. विधेयज्ञः—who knows how to obey *i. e.* obedient. निर्वृतिः—happiness.

P. 71. सुहृद्भूता—सुहृद् भूता a compound सुप्सुपा. वीणारवा—Lit. uttering a sound like that of a lute. इष्टा—a desirable or beloved companion. पराभूता—wronged or injured. कर्तुमर्हसि—kindly help me &c. किमुच्यते &c.—why need words in this matter (to induce me to help you).

342. An agreeable service is done to friends that they should make a return of it: but again when there is a business to be done for the friend of a friend, have not friends done it (disinterestedly)? *i. e.* they have. The meaning is that friends ought to be useful to the friends of their friends.

343. Plans thought out (devised, a line of policy chalked out) by learned men (those who know their business well) who are well-intentioned, of unimpeachable conduct, well-versed in the science (of politics) and preeminent or conspicious by their intellect, fail not, under any circumstances, in their intended object.

तस्थुः-remained waiting. **अथ**.-upon that. **कियन्मात्रो** &c.-Of what account is an elephant before a large body (of men &c.) enranged (provoked by him) *i.e.* he can be easily vanquished. **कर्तव्यः**—should be acted upon; (my plan) should be carried out. **मदोद्धत**-swollen with the pride of rut. **येन**-which being done. **श्रवण०**—attracted by or eagerly desirous of the pleasurable sensation caused to the ear, he will close his eyes. **काष्ठकूट०**—*i. e.* the wood-pecker will go and pierce his eyes through. **मम गर्त०**—Hearing the croaking of me seated, with my followers, on the skirt of a pit &c. **एवं समवायः** &c.—समवायः—union, combination. Thus a combined effort should be made by which (we should all unite in the execution of the plan so that) the injury might be retaliated. **हतचक्षुः**—हते चक्षुषी यस्य whose eyesight was destroyed. **०समुदायेन**—in combination with.

P. 72. **संमन्त्र्य**—having taken counsel together, after consultation. **वृथाप्र०**—vain or bootless labour.

344. **मदमोहितः**-infatuated by pride. See *supra.* sl. 241.

वैरानृण्यं—अनृणस्य भावः आनृण्यं वैरस्य आनृण्यं requital of (the debt of) enmity, taking revenge; गच्छति—he will avenge the wrong done to us. **अथवा**—If on the other hand,

अवलेपं क॰—shows his pride *i. e.* does not sympathise with us through pride, proves too proud to take notice of us.

345. शक्तिसमेते—powerful, endowed with the power of righting a wrong. सुखीभवति—*i. e.* one has the consolation of having done one's duty. See *supra* sl. 101.

तद् यामः—Therefore we go; *i. e.* let us go, then. करुणस्वरेण—in plaintive tones. फूत्कर्तुं &c.—began to wail, saying. अब्रह्मण्यं—Lit. something against the order established by the Veda; hence something that should not be allowed to take place, and hence here-a serious injury or calamity (that requires immediate attention):—Oh the calamity! What an insult ! सदाचारः—of virtuous or good conduct (one that could not have done wrong). भवति &c.—The loc. abs. shows here defiance &c. 'Inspite of your being our lord &c. प्रनष्टं—utterly lost, all done up. स्वेच्छया—just as they like, wilfully (being free from all fear).

346. On seeing a foul deed done (with impunity) by one, another also does the same: people are the blind followers of one another: no one cares to know the truth.

347. चाटु—read चाट which means 'one who gains the confidence of a person with the object of deceiving him. Subjects should be protected from being molested by rogues robbers and persons of wicked conduct as also from the machinations and frauds (of designing persons).

348. धर्मष॰—षष्ठो भागः षड्भागः A king who protects his subjects gets a sixth part of the religions merit of &c.; अधर्मात्—he also gets a sixth portion of their sins if he does not protect them. See—Manus. VIII. 304.

349. संताप—(1) heat; also (2) distress or pain caused by. The fire produced from the heat (distress) caused by the oppression of subjects does not cease until it has &c.

350. बन्धु *i. e.* the protector. अबन्धूनां—नास्ति बन्धुर्येषां. चक्षु—*i. e.* the guide of. न्यायवर्तिनां—those who abide by the law, those whose conduct is just.

P. 73. 351-53 see sls. 223, 226-7 *supra*.

तद्दुःखदुखित:—sympathising with them in their misery or distress. साभिमानं—अभिमानेन सहितं यथा तथा। with the air of (wounded) pride. मदीयो &c.—pay him my humble respects.

354. See sl. 47 *supra*.

अपमानस्थानं—cause for insult. ०आश्रयभूतेन—who serves his divine self as the place of repose. प्रणयकुपितं—angry through love. स्थाने—in the proper place, just.

355. लालयेत्—should treat affectionately as one does one's son. श्रेय:—welfare. *Cf.* sl. 97 *supra*.

356. See 83 *supra*.

त्रपाधोमुख—hanging down his face through shame.

त्वदाश्रयो०—elated or grown proud by being your abode or seat of rest.

P. 74. युष्मल्ल०—for fear of bringing shame to you (for having done something without your knowledge or permission).

357. A heriditary servant (*i. e.* one entirely devoted to the interest of his master) should not, at any time, do that which would be derogatory to (the dignity of)his master or cause pain to his mind, even though he has to lose his life.

358. Since punishment meted out to a servant for his fault is considered as punishment awarded to his master, the shame too, arising therefrom (the fault of the servant) must be considered as his.

The sense is this—When the servant of a great man commits a fault and one does not punish him for fear of offending his master thinking that he would consider the punishment as inflicted on himself, the master too ought to be ashamed of his servant's bad deeds and set things right. So in the present case Vishnu must punish the sea his servant, for the wrong done to Garuda &c

आग्नेय०—Presided over by fire *i. e.* after it was discharged the arrow was to change into fiercely raging fire. उत्तरोत्तरस्नेहेन &c.—Until now I have been treated with an ever increasing affection and favour. And I have never seen him offended or gone out of temper. ते प्रत्ययः—this will convince you. त्रिशिखां—(having three lines *i e.* knitting or raising the eyebrow). ०लिहत्—and not हन्.

सुप्रसादः—well-disposed, favourably inclined. निशामुखं the dusk or evening. प्राप्य—*i. e.* under cover of darkness.

तदनुप्रवेशः—accommodating oneself to his desire and winning him over. नीतिः—dictate of policy, a politic step.

361. विद्यमानैस्तैः—If life exists (*i. e.* be preserved).

P. 75. 362. उद्धरेत् &c.—One should raise oneself from a low state by any means, foul or fair (*i. e.* without any consideration of right or wrong); and when one is in a prosperous condition one should practise virtue or righteousness (secure religious merit to wipe off past sins).

363. That fool who uses artifices to preserve his wealth even when he has to lose his life (his life is in danger) loses his life; and life being lost his wealth (तत्) is also lost to him.

नीतिर्बीज०—I have sown the seeds of policy (discord); the future (the result) depends upon what is ordained by fate. दैवेन नि० दै०,—ते आयत्तं दै०.

362. Even when fate is adversely disposed, a wise man should do what is proper to be done for keeping off all blame from himself (that no blame should be attached to him for having omitted to do the necessary) and for the steadying of his own heart (self-satisfaction for having done his duty).

365. पुरुष०-that excellent or eminent man who is given to industry (persevering); here इन् shows habit. Cowardly people (*i. e.* men shrinking from exertion) say fate is fate (*i. e.* fate is all powerful; its course cannot be altered

by any human effort). Having undermined fate (without thinking at all of fate) put forth manly efforts: if, after an effort is made, there is no success, what blame is there? (*i. e.* one is not to blame (or, see where the fault lay—where the effort was faulty); the meaning is—if a right effort be made it must be attended with success.

मिथ्याप्रज०—by false representations. भेद—split, rupture. सुखाश्रयौ—who were in the enjoyment of happiness. कोपसागरे नि०—hurled into the sea of uneasiness. कोप—disturbance of the peace of mind; disquietude.

366. That man who leads to the path of misery one who is not his opponent and who is in the enjoyment of happiness (happily situated) will be undoubtedly miserable through every existence.

भेदमात्रेणा०—You are satisfied with merely having caused a split between them. विरूपक०—in doing evil (lit, what is not suited to one's form), in ruining others.

367. A wicked man knows only how to spoil (or ruin) another's business but not to accomplish it (lead it to success). A mouse is able &c.

368. See *supra.* sl. 236.

P. 76. मन्त्रि०—by his having deprived us of our ministerial office.

369. He who wishes to seize the post of a person coming to him heriditarily is the natural enemy of that person; he should be extirpated although a favourite (or, apparently kindly disposed) towards him.

उदासीनतया—disinterestedly, without expecting any return from him.

370. If a good man give access to his post to a wicked man, the latter, coveting the same, becomes able to bring about his destruction; for this reason, men of ripe understanding should not allow access to the mean: for we-

learn from a popular saying that even a paramount may become the master of the house.

तस्योपरि &c.—I have contrived or planned this remedy to bring about his death: or it might lead to his desertion of the country.

371. Having rendered the heart callous and speech sweet like the juice of sugarcane one should kill an evil-doer in that case, (*i. e.* where otherwise injury might be done to one's self); one should not hesitate in such a case.

गुणत्रये—three advantages. उपस्थिते—are at hand or in prospect.

372. Getting another into difficulty and accomplishing his own end, a wise man should enjoy (its benefit) without allowing his intellect to be confused, as did Chaturaka in the forest.

वज्र०—Lit. having jaws as hard as adamant. वज्रमिव दंष्ट्रे यस्य । अन्यदिने—one day. प्रसववेदनया—by the throes of child birth, pains of travail. स्वयूथाद् भ्रष्टा—that had wandered away from the herd. दासेरक०—a young camel.

P. 77. शङ्कु०—spike-like or conical. अनेकप्र०—enjoying the pleasure derived from conversations on divers subjects. यौवन०—reached the stage of *i. e.* attained youth. मदवीर्यात्--through the strength of youthful vigour (lit. the condition of being in rut). क्षतविग्रहः—क्षतो विग्रहो यस्य whose body was wounded. (He inflicted so many wounds on his body that &c.). आश्रयसमा०—आश्रयेण समा०त तस्मात् owing to his having resorted to him for protection, by reason of his being his protegee. प्रतिबोध्य—having explained matters to him. तथा क०—I shall so work him up.

373. In this world to the talent of the acute-intellected there is nothing that cannot be destroyed or reached or attempted successfully; therefore one should use it.

निर्विकल्पं—without expressing doubts, unhesitatingly. स्वामिनो०-If I contribute to the welfare of or do what is to

the benefit of. सुकृत०—I shall have done a hundred righteous deeds. द्विगुण०—by having it back twofold.

तन्मदीय०—communicate or report this (to him *i. e.* the lion) as my object, *viz.* let that, which is for the good of my lord, be dene. अत्र—in this transaction, *viz.* द्विगुणला०. प्रतिभूः—security, guarantee. द्विगुण०—For double the amount (द्विगुणा चासौ वृद्धिः तया). धर्म०—Dharma being made the security. सुन्दर०—Very fair or fine. अप्रम०—Keep a vigilant watch over.

P. 78. क्षुधालुः—क्षुधां न सहते इति oppressed with hunger. प्रति०—shall represent before. विकल्प०—will not suspect. रिक्तीकृत०—having the heart drained of its blood. भ्रूकुटिं कृत्वा—knitting the eyebrow *i. e.* with a frown of anger. उच्छिष्टतां नीतः—reduced to the condition of being the remains of food eaten *i.e.* defiled by being eaten previously. किल—kindly. मम०—I shall not appear to be guilty. मामना०—disregarding me *i. e.* my bidding, inspite of my telling you not to eat it. व्याकुल०—frighten me. अनेन—by the lion. वृहन्मानं—a large multitude of camels. सक्तान्—related to. पितृ० *i. e.* the manes of. शष्पादोपि—although graminivorous.

374. अगम्य—not fit to be approached. उपगृ०—accepts, takes up, just as a mule holds up (bears) the fœtus which proves her death.

शान्ति—peace of mind; happiness; or cessation of hostility; see Bh. Vilása I. 125.

P. 79. 375. If in some cases (कश्चित) misfortunes should overtake men striving to do their duty, as evil luck would have it, then talented men should stick to their duty all the more (lit. especially): for the common saying is well known in the whole world that a hot lotion (lit. made from fire) is beneficial to those burnt by fire.

नयः—in the sec. line means धर्म (नीति); and also policy—when a misfortune arises from a person it is a wise policy

to conciliate the very man. Sanj. on a second thought says—Or, it is no use going to the lion. I should leave the thing to the operation of destiny, and so says—

376. Or rather, in this world, in the case of embodied beings who always reap the fruit of their own deeds and whose actions are well regulated, whatever is to happen, whether good or evil, inspite of their will (निकामं) and according to (lit. earned by) the innate disposition of their minds, does take place. There is no room here for (it is not a matter to be decided by) reasoning.

सुहित॰—must be taken to mean here—the course of whose actions is well regulated—fixed, *viz.* good actions leading to good results and *vice versa*. निकामं—नि means cessation as in निवृत्ति, independently of the wish of creatures; or it may be taken with भवति meaning 'certainly.'

377. Calamity (adverse result) itself is more to the honour of one who emulates with the great : the breaking of their tusks is creditable to elephants when engaged in tearing up a mountain.

378. Even a mean person earns praise on even meeting with destruction from a great (man) like a bee seeking the rut-juice beaten off by the ears of an elephant.

379. Like a house in which a cobra is lurking, or like a forest infested with wild animals, or like a lake beautiful with the beds of lovely lotuses abounding in alligators, the abode of kings which is the (chosen) resort of villains of various kinds, habitual liars and rogues, is, like the sea, approached (by men) but with pain and with a mind full of misgivings (or frightened). अन्तर्लीन॰ &c.-may also be taken with राज्ञां गृहं the abode of kings which is like (as fierce as) a house &c.

P. 80. प्रचकितः—greatly frightened, startled. संहृत॰—contracting his body (*i.e.* assuming an attitude of defence).

विकर्तित—severely mauled or torn.

उल्लिख्य—having scratched or pierced. कथमपि &c.—having with difficulty escaped from him (freed himself from his grip). पुष्पित०—पुष्पाणि अस्य संजातानि असौ पुष्पितः। Resembling a Palás'a tree in blossom (*i. e.* they were covered over with spots of red blood which looked like the flowers of the P. tree).

380. They are truly called ministers who, well versed in politics, settle by the power of their intellect, by peaceful means alone, affairs which else would lead to the risky course (साहस) of adopting violent measures (दण्ड) and which can be accomplished with great trouble; while the sovereignty of a king is placed in a balance (*i. e.* in a state of uncertainty–is endangered) by the impolitic acts of those who desire by forcible measures and wrong policy to attain results that bring in unsubstantial and scanty benefit.

उत्तम उग्रः दण्डः तद्रूपं साहसं. दण्ड here does not mean 'punishment' but the last of the four political expedients, *viz.* an appeal to arms or an open attack on the enemy. साहस refers to the risks of such a course.

मन्त्रबुद्धि—the power or ability to counsel. अथ—on the other hand. अभव्य—it will be an unwelcome thing; a disaster. प्राण०—on account of his life being in danger, he will die. (*i. e.* even though the lion fails to kill him, the effects of the fight will). What is meant is this--If the king dies, it will be a great calamity. Suppose the king does not die and Sanj. also is not killed; but this cannot be, Sanj. will die &c. And so there is loss at least of the minister; while sound statesmanship dictates that there ought to be always good feeling between the king and his Sachiva and that danger might arise from the loss of either. सामसिद्धि—Accomplishment of one's object by gentle or peaceful means. दण्डरुचे:—Since you love war you cannot make a good minister.

381. It is laid down by the self-born that policy begins with Sa'man or peace (*i. e.* is the first measure) and

ends with war (which is the last measure when others fail). Of these chastisement by an appeal to arms is extremely execrable: it should be employed as the last resource.

382. **पित्तं** &c.—If biliousness can be cured &c. **कोर्थः** &c.—why use the decoction of Patola (called कडु पडवळ, snake-gourd).

383. **विजानता**-by one knowing policy. **साम**०-for, affairs accomplished by means of Sáman do not lead to bad results.

384. **विद्वेषि**०—The darkness (in the form of difficulties) arising from an enemy entirely disappears (is dispelled) only by &c.

मन्त्रिगति—The course of action to be followed by a minister *viz*, that of providing against calamities. मन्त्र गति—would be a better reading as being in accord with what follows.

P. 81. **आरंभो**०-The remedies or measures to be adopted at the beginning of an undertaking. **पुरु**०—Having at command a good supply of men and means. **देश**०—The proper division or assignment of time and space (for the operation of policy). लग्न imminent. **विपरीत**०—having intellect of opposite nature.

385, 386. See sl.s 128, 367, *supra*.

387. Those kings, who, following the counsel of mean persons, do not follow the path pointed out by the wise, enter, thereby, (as it were), a cage of calamities, surrounded by troubles of all kinds, the way of escape from which is difficult to be found.

388. A king, who, though an abode of merits, has bad ministers about him, is not approached (by men *i. e.* no men like to serve him), like a pond that has ferocious alligators in it although full of clear sweet water.

389. The enemies enjoy the wealth of those kings who delight in the company of servants who talk of articles of different flavours but have never drawn (lit. troubl-

ed) a bow (who are clever at the table but have seen little of war).

P. 82. A piece of wood that can not be bent never bends; a razor cannot be used on a stone. Oh needle-beaked one, know that advice is not (should not be) given to a bad pupil (one that will not remember and follow it).

असौम्य—violent, strong. The reading सौम्य is against the context. प्रवर्षत् &c.—beaten or buffetted by the down-pour of the streams falling from the rain-pouring clouds. न कथंचित् &c.—could not find comfort or rest any how. *Cf.* p. 70, l. 4. वह्नि०—desiring to kindle them into a blaze, wishing to get a fire out of them. साटोपः—Lit. full of pride due to great preparation or readiness to pour down rain; the clouds yet appear to be in full swell. (*i. e.* the rain is not likly to cease soon.)

391. The discriminate man who wishes for his own welfare should not speak with (give advice to) one who is often hampered in his efforts, one who is a gambler and one who has sustained a defeat (because these persons get vexed easily and resent the advice given to them). विवेकज्ञः—one who knows how to discriminate between fit and unfit persons.

392. That indiscriminate man who enters into con-versation with a hunter, with one whose efforts have been vain (or are misdirected), with a fool and with one ad-dicted to vice, suffers defeat (contempt or disregard).

तमना०—not minding, disregarding, his words. पक्षाभ्यां गृ०—was seized by the wings and dashed against.

393. प्रकोपाय—only serves to irritate them—(and does not satisfy them).

P. 83. 394. Advice should not be given to any per-son whatsoever (*i. e.* without discrimination); fo lo, one having a good home was rendered homeless by an in-considerate ape.

लम्बमान—stretching. कृतावासौ—who had taken their residence (built their nest) on. वातासार-tempestuous rain; or, a gust of wind. प्रोद्धूषित—violently or forcibly shaken. दन्तवीणां०—With his teeth chattering.

395. Endowed with hands and feet you appear to possess human shape; you are distressed by cold; why, fool, do you not construct a house?

कस्मान्न &c.—Why don't you restrain your tongue?

396. Needle-mouthed, ill-behaved, the cursed one, professing to talk good sense, does not fear to chatter like this: why should I not kill her then! पण्डितवद्दतीति पं० नी। The reading ०मानिनी should have been noticed and preferred.

ममोपरि &c.—being anxious on my account.

396. Advice should be given to one who has faith (in the adviser) and especially when one seeks it. What is said by way of advice to one wanting in faith is like a cry in the wilderness.

अभिहितो यावत्त &c.—The moment he was addressed, no sooner was he talked to than &c. शिक्षापितः—taught or instructed; p. p. p. of शिक्षापय् which is the Prákrit form of शिक्षय् can. of शिक्ष्. साधोः &c. instruction given to a worthy person (pupil) leads to an excellent or blissful result. साधु—competent, able to grasp and retain what is taught to him. गुण—excellence. संपद्यते —tends to, produces.

398. What can scholarship do (what good result can it produce) when directed to or employed in the wrong place? It is like a lamp set into a pot covered up with darkness (*i. e.* through the sides of which its light cannot come out.)

P. 84. व्यर्थपा०—Depending upon, or taking your stand on, your wisdom which you do not possess.

399. A wicked man, delighted at the misfortune of others does not mind his own ruin even; generally the (living) decapitated trunk dances at the commencement of a battle (when persons fall in numbers) although the head be lost.

400. विदितौ—known (*i. e.* the story about them). पुत्रेण &c.—(where in) the son (of one) caused his father's death with smoke owing to his vain (misdirected) wisdom.

401. बहुविध०—different kinds of languages, dresses &c. जन्मनः &c.—is equivalent to तस्य जन्म निष्फलं fruitless is the existence of.

402. A man does not properly acquire learnning, wealth and a knowledge of arts, so long as he does not travel from country to country over the earth with a heart full of joy (spirit).

403. कोश०—A part of land measuring only a Kosa will appear like a tract extentding over a hundred Yojanas.

P. 85. तन्मात्रं—that much (as much as may be required).

404. चलते—swerves or wanders from the proper path, is tempted. The Atm. may be for the metre,

405. वित्तवान्—*i. e.* the wealth of a rich man is enjoyed. बहुकु०—hava a large family. कुटुम्ब—the member of a family. धर्मबुद्धिः खलु &c. I am Dharmabuddhi (righteous-minded) indeed (as my name signifies, while you are दुष्ट०).

406. परशराणि—The Neu. gender is irregular. परस्परं दूष०—Accusing each other of the theft. धर्माधिकरण—The judgement hall, a court of justice. पुरुषैः—The officers appointed to dispense justice, judges. दिव्यार्थं नियोजितौ—asked to pass through some ordeal (such as holding a piece of red-hot iron in the hand &c.). दृष्टः—decided, न्यायः—case.

407. When there is a dispute, the documents about it

are called for (or, are required to be put in for examination); in the absence of a document witnesses are required; and when no evidence is forth-coming, an ordeal is resorted to as the last resource (ततः)-so declare the wise.

P. 86. Even when a S'údra can appear as a witness in a dispute, an ordeal is not to be resorted to (not sanctioned by law); what to say there where there are deities standing as witnesses.

परिणतिं गच्छति—Lit. will become ripe; *i. e.* will be secured by us permanently. प्रोच्य—having loudly declared that which &c. सत्यश्रावणं—When I shall make a solemn declaration of the truth.

409. see sl. 183.

विस्मयो०—with their eyes dilated or expanded through wonder. यावत् &c.—As they were considering what, according to law (lit. from a legal point of view), would be the proper punishment for the theft of wealth committed by Dh. &c. वह्निभोज्य०—with combustible materials. स्फुटिते०—With the eyes broken or bulged out. प्रतिलम्ब्य—having suspended him *i. e.* hanged him up.

410. A wise man should think out a remedy but he should (at the same time) consider the evil it might lead to (or the dangar that might result from it.) The cranes were devoured by a mungoose while the foolish crane was (helplessly) looking on.

P. 87. भक्षितशिशु०—On account of the dejection or grief caused by the young ones being devoured. बाष्पपूर०—his eyes covered over (swamped) with a flood of tears. तादृक्चे०—Acting in that way, in that situation. सत्या०—right and wrong (*i.e.* which might appear to be to his advantage but really prove to be ruinous).

411. Having made the speech soft (pleasing) like butter and the heart very hard, one should so advise

one's enemy (lit. an enemy is so advised) that he would perish with all his family.

पापबुद्धिः—of wicked intentions. प्राणसं०-since you have exposed to danger or imperilled the life &c. कौटिल्य—कुटिलस्य भाव: crookedness.

412. Who will see, even after an effort, the passage by which the refuse of the food of pea-cocks is expelled (from their bowels), if the foolish creatures will not themselves (of their own accord) dance (by raising up their plumages) when delighted at the thunder of clouds.

तस्मात्त्र मया-Therefore you should not be in my company *i. e.* you are not fit to be my associate.

413. लोह०—made of a thousand weights (शेरs) of iron. हरेत् &c.—There it is possible for a hawk to carry off &c.

P. 88. 414. He is the worst (silliest) of men, who, having enjoyed pleasures in a country or a place by the force of his power, lives in the same, after he has lost his wealth.

415. That man, who utters pitiable words in the very place where once he, full of self-conceit, led a life of gaiety for a long time, comes to be censured by the people (is treated with scorn).

लोहभारघ०—made of a heavy mass of iron (*i. e.* iron weighing several lbs). स्नानोप०—carrying in his hands the accessaries of a bath such as fresh garments, a towel &c. चौर्यभयात् &c.—Afraid of (not daring to displease) him on account of the theft committed by him.

416. No one acts agreeably to the wishes of another merely through devotion except through fear or avarice or some motive for it (lit. cause leading to the effect).

417. Where an excessive regard is shown, without there being a cause for it, there a suspicion should be entertained, that would lead to happiness in the end.

P. 89. परस्परं संबोध्य—A proper understanding being brought about between the two; or the matter with regard to each being explained to the other.

419. Generally in this world the low-born calumniate the high-born, the un-fortunate the son of fortune, misers a donor (one who is munificent), the honest the dishonest, the money-less those possessed of riches, the deformed those having a lovely body, the impious the pious, and foolish men those who are well versed in the various S'a'stras.

420. The learned are an object of hatred to the illiterate, the penniless to those having a large fortune, those devoted to religious observances to those who are habitual sinners and chaste ladies to those who are unchaste.

हितमप्य०—In doing good to him you have done him injury.

421. It is better to have a wise man for one's enemy than a fool for a friend, &c. *Cf.* समुन्नयन्भूतिमनार्यसंगमाद्वरं विरोधोपि समं महात्मभिः। Kir. I. 8.

अतिभक्ति०—Very much attached to, greatly devoted to.

P. 90. वायुं विदधति—While he was fanning him. निषिद्धा—driven off. स्वभाव०—Naturally inconsiderate or rash. शित०—sharp-edged. पूर्वजन्म०—on account of the impression (left on his mind) by his actions in a previous life. विक्रीणतः—selling. In this sense, however, the root is Atm. See Pa'n. I. 3. 18.

शास्त्रोक्तानि—sacred or scriptural precepts, sayings from the S'a'stras.

422. An unchaste woman becomes (affects to be) bashful;......; a hypocrite shows himself to be considerate and a cunning man becomes a sweet-talker.

उद्यमो विहितः—made preparations to go. मम चटितम्—come into my hands. भवद्विरह०—by the mere mention of the separation from you. धृतिं न धत्ते-does not take pleasure

in any thing. किराताः—किरं पर्यन्तभूमिं अतन्ति इति People of a degraded tribe living a life of hunting or depradation and infesting the border grounds of forests. जर्जरीकृत्य—being belaboured. विलो°—searched. तदापि मां—*i. e.* तदा मामपि. अरत्नं—who have no jewels with me. मुञ्चामि—I shall procure their release.

423. न विमु°—does not spare (lit. let go his hold on). (प्राणिनां) ध्रुवः—is sure to overtake, is certain in the case of.

424. सूर्यस्य &c.—he reaches the world of highest bliss, having penetrated through the orb of the sun.

P. 91. आर्द्रहृदयः—his mind moved or affected by.

425. One who betrays his friend &c. °दिवाकरौ—supply तिष्ठतः as long as the sun and the moon endure *i. e.* for all times.

426. A king is sure to be ruined on the loss of his territory as of his talented servant; but this equality between the two (land and a servant) is not properly expressed; for &c. *i. e.* an able servant is of greater importance than land.

427. See *supra* sl. 247.

428. प्राणद्रोहं ग°—When (any one of these) aims at one's life. सर्वभक्षी—eating every thing *i. e.* even things condemned by the S'a'stras.

429. घृणी—Merciful, tender-hearted. प्रेष्यः &c. a servant who is disobedient (lit. going against the wishes of his master). अधिकृतः—one estrusted with an office, a responsible officer. यश्र°—one who does not know or remember what is done for one's self by others *i. e.* who is ungrateful.

430. Now full of truth, now uttering falsehoods, now harsh now of agreeable address, sometimes cruel, at others merciful, now given to hoarding money, now liberal, at one time incurring a heavy expenditure, at another having

a good treasure at command–does the policy of a king, like a harlot, appear in a variety of forms.

All the adjectives in this sl. apply equally to royal policy and a harlot.

Foot—notes. अकृतो॰ one who does not injure or punish others (*i. e.* one who is mild.) तार्क्ष्य—Garuda. पण्डिता:–those who have a true knowledge of the soul and the nature of the world.

P. 92. कुब्जके—The Ms. reads ॰कः; but it makes no sense, so it is changed to कुब्जके (or read-कात्). रङ्गवाटी—a theatre, an enclosed place for sports. सर्वावसर॰—When all had free access to the king. समाधिं कृत्वा—having concentrated his mind on it; having put himself in a contemplative mood.

P. 93. गूढमन्त्रेण–speaking mystically or secretly. आकार्य-having called. देशान्तरिन्—a stranger, प्रतियो॰—*i. e.* the stranger is asked to supply the last two lines. पृष्टवान्—asked (the man who gave him the information). ब्राह्मण सं॰–introducing himself as a Bra'hmana. शुकेन कृत्वा-By means of the parrot. विशेषकार्ये—to gain our special object. स्वविद्या मू॰—Proud of his art.

P. 94. निष्कृतिः—atonement. न च विश्वासेन समु॰—you should not approach him trustingly (*i. e.* should deal with him cautiously. अन्यायिकं—injustice.

P. 95. भृगुकच्छ—The border of a table-land. घटनीयं—to be made into ornaments.

P. 96. प्राग्भार-a large store. वल्लिवृद्धिप्र॰-The calamity arising from allowing the creeper to grow.